В НАЧАЛОТО БЕ КНИГАТА

II
5302а

Климентина Иванова

Народна младеж

литер

Книга за

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Сб11.53(1)

Вн86348

старобългарските

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ВЪЗРАЖДАНЕ НА НАРОДА ☆ СОФИЯ

П 5302а
Б 4480/84

ръкописи

Млади читатели,

Изкуството да се чете и пише не е само част от човешката цивилизация — то е основа на цивилизацията. Казват, че книгите са паметта на човечеството, и това е вярно. От най-дълбока древност хората са имали потребност да задържат своите мисли и чувства за по-дълго, отколкото им е било отредено от природата. И когато усетили магията на творчеството, те се опитвали да му дадат някакъв постоянен израз, да го направят независимо от времето и пространството. Така надареният с ум човек се опълчил срещу смъртта, на която е подвластен, и открил средства да превъзмогне нейната бездънна и бездушна безпаметност. Не случайно още от най-дълбока древност знанието и писмеността са белязани със знака на божествеността. Може би най-яркият символ на тяхната осъзната от човечеството стойност е онази пластара легенда за „дървото на познанието“. Първите хора се изкушили да на-

БАН
Институт за
литература
БИБЛ

рушат забраната и да вкусят неговите плодове именно за да знаят, да бъдат като боговете, да бъдат творци. Човечеството „загубило рая“, но получило безсмъртие и историческа памет.

Вие познавате историята на Стария свят и сте учили за народи, които отдавна са изчезнали от лицето на земята. Повтаряме странните имена на градове, градени с векове от камък, за чието място днес се спори, тъй като от тях не са останали следи. Сочим на картата голи пустини там, където преди хилядолетия е имало цветущи култури. Археологическите разкопки разкриват материалните останки от миналото. Но истинският му и ненарушен глас идва от писмените паметници, с които то свидетелствува за себе си из глъбините — знаци, разчетени и недоразчетени, писмена върху камък, бронз и мед, върху дърво, глина; върху стени и съдове; върху животински кожи, тъкани, кост, палмови листа и стъбла на агава, върху папируси и пергаменти.

Писмеността! Тя не само запазва гласа на безвъзвратно отминали събития. В много случаи тя запазва живо и настоящето. Каква би била съдбата на българите, ако преди повече от 1100 години — едва две столетия след образуването на нашата държава — солунските просветители не бяха създали азбука и писменост на славяните? Щяхме ли да продължим да пишем на гръцки? И докога? Излишно е да се взираме в несъстоялата се история... Действителността е била благосклонна към нас; получили сме книжнина на роден език по-рано от редица европейски народи. И нашите прадеди не са се отнесли с пренебрежение към този дар, а са го преумножили, предали са го на други народи, превърнали са го в „свещен език“ на други култури.

Но да се върнем към днешния ден, който не можем да си представим без книгите във всичките им форми. От най-ранно детство, преди да сме се научили да четем, държим в ръцете си книжки. Децата разглеждат картинките, а възрастните ги приобщават към първите знания, като им четат. После — букварите, училището с учебници и учебни тетрадки. Това са все печатани книги. Сутрин четем вестници, получаваме различни списания. През целия ни живот магазини, павилиончета, базари за книгата — всичко е на наше разположение. В книжарницата ни упътват табели — художествена литература, научна литература, детска литература, речници, справочници и какво ли не още. Книгите се разпространяват в хиляди и понякога в стотици хиляди екземпляри. Когато едно издание се изчерпи, пуска се друго. Човекът и книгата стават едно неразривно

Знаци, подобни на руническо писмо

цяло. Понякога информацията, която тя носи, е толкова голяма, че се стоварва като непосилно бреме върху човешкото съзнание. Помните ли стиховете на поета Валери Петров? —

А аз седя си в своя кабинет
със книги и списания вред,
изкуството на този свят събрали,
и гледам ги, и мисля си: едва ли
ще смогна да попия всичко в тях.
И смея се, но без да ме е смях —
защо тъй алчно трупам ги, когато
от цялото това книжовно злато
загребал съм до днес тъй малка част?
Какво да се направи, братко — страст.

Разбира се, не всички книги можем да имаме в личната си библиотека, дори ако тя е по-голяма от библиотеката на поета. Но затова пък съществуват държавни, обществени и прочие библиотеки. Там получаваме и книги, и информация за необходимите ни издания. Още в училищните библиотеки избираме по желание четивото си — вземеш тома и се пренасяш в бурното море, на пиратска фрегата; или в прерията на лов за мустанги, или на планетата Марс, или на хайдушкото сборище, на величествен строеж... къде ли не...

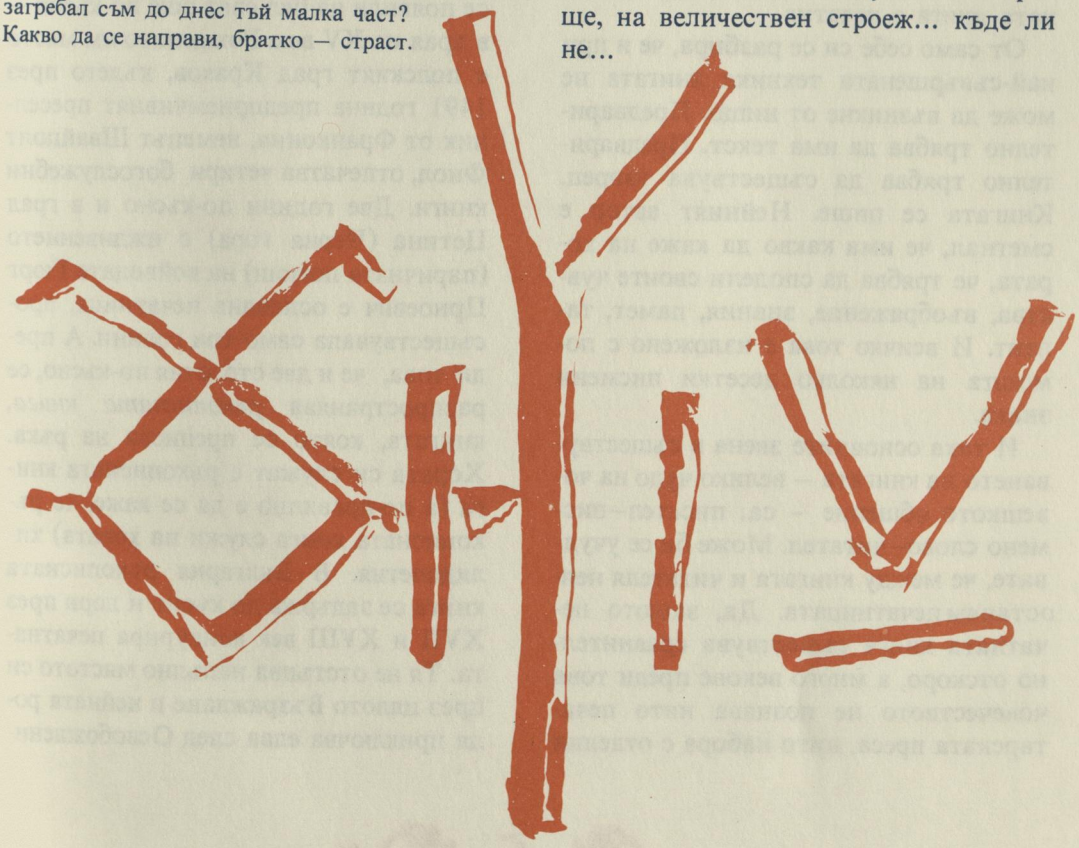

Свикнали сме книгите, вестниците, списанията да имат най-разнообразен вид и формат. Книги с тънки корици, книги с дебели корици, с обложка и без обложка, луксозни илюстровани издания и албуми, учебници, речници, партитури на музикални съчинения — можете ли да си спомните всичко, което сте държали в ръцете си, та чак до театралните програми? Обединява ги едно — те са *печатни* произведения. Има различни способи за създаване на книгата, но същността е една. Съвременната книга е печатна.

От само себе си се разбира, че и при най-съвършената техника книгата не може да възникне от нищо. Предварително трябва да има текст. Предварително трябва да съществува творец. Книгата се пише. Нейният автор е сметнал, че има какво да каже на хората, че трябва да сподели своите чувства, въображение, знания, памет, талант. И всичко това е изложено с помощта на няколко десетки писмени знака.

И така основните звена в съществуването на книгата — велико чудо на човешкото общение — са: писател—писмено слово—читател. Може би се учудвате, че между книгата и читателя неоставям печатницата. Да, защото печатната книга съществува сравнително отскоро, а много векове преди това човечеството не познава нито печатарската преса, нито набора с отделни буквени знаци, нито печатарското мастило. Не познава книгопечатането. Първата европейска печатна книга – пълният текст на Библията в два тома, е издадена в немския град Майнц през 1455 година. Тя е отпечатана в работилницата на гравьора Йохан Генсфлайш, когото всички познават под името Гутенберг. Днес от това уникално издание, наречено 42-редова библия, по целия свят са запазени всичко на всичко 16 екземпляра.

А печатните книги на кирилица са се появили на бял свят още по-късно – в края на XV век. Рожденото им място е полският град Краков, където през 1491 година предприемчивият преселник от Франкония, немецът Швайполт Фиол, отпечатва четири богослужебни книги. Две години по-късно и в град Цетина (Черна гора) с иждивението (паричната помощ) на войводата Гюрг Црноевич е основана печатница, просъществувала само три години. А преди това, че и две столетия по-късно, се разпространява *ръкописната книга*, книгата, която се преписва на ръка. Хората си служат с ръкописната книга (а по-правилно е да се каже, че ръкописната книга служи на хората) хилядолетия. В България ръкописната книга се задържа до късно и дори през XVII и XVIII век конкурира печатната. Тя не отстъпва напълно мястото си през цялото Възраждане и нейната роля приключва едва след Освобожде-

ето. Но дори и тогава в останалите под робство български земи най-нужните книги се преписват на ръка. През 1886 година в град Банско е преписан „Царственика“, първото печатно издание на „История славяноболгарская“ от Христаки Павлович, съставен по Паисиевата история.

Ръкописната книга! Какво изключително, какво средищно място заема тя в българската култура през цялото Средновековие! Нашият разказ ще бъде за нея — за хората, които са я създавали, за начина, по който са я създавали, за техниката, или по-точно — за изкуството на външното ѝ оформяне; за това, как се е съхранявала и как е стигала до четците, за които е била предназначена. И за това, какво е нейното значение за нас днес.

В началото

бе книгата

Климентина Иванова

Разказ
за
старобългарската
книга
и нейната съдба

Народна младеж
Издателство на ЦК на ДКМС
София
1983

На
Катя,
Веско и Илия

© Климентина Иванова, 1983
c/o Jusautor, Sofia

Кратка предистория

Добре е, когато се отправяме на такова далечно пътешествие в миналото, да имаме водач. Сигурен. Осведомен. Неговите указания ще ни бъдат полезни, за да не се объркаме в противоречиви предположения, за да не се отклоним от правдивото повествование. Мисля, че трябва да се доверим на един съвременник на събитията, когото досега и най-недоверчивите учени не са уличавали в неточност — старобългарския писател Черноризец Храбър, автора на познатото съчинение „За буквите".

Преди, прочее, славяните нямаха книги, но с черти и резки четяха и гадаеха, понеже бяха езичници.

(„За буквите")

Първото изречение на знаменития трактат въвежда в атмосфера, позната ни от историческото битие на Средновековието. Изследванията на учените и археологическите разкопки пояснявят известията на Черноризец Храбър. Още преди нахлуването на славяните на Балканския полуостров в славянската прародина те вече си служат с примитивни знаци.[1] Вероятно това са употребяваните и от други народи знаци за пресмятане във вид на черти и фигури, родови и лични знаци, дамги за отбелязване на собственост, календарни знаци и някакви свещени формули, изразени по същия начин. Има ранни писмени свидетелства за тази

[1] Поради популярния характер на изложението няма да посочвам всички използувани от мене трудове и изследвания. Ще спомена само някои по-лесно достъпни издания, снабдени с библиография. За историята на писмеността вж. капиталния труд на *В. А. Истрин:* „Возникновение и развитие письма". Москва, 1965. Кратко популярно изложение на български вж. в книгата на *Иван Богданов:* „Българската книга през вековете". С., 1978. Сравни също и изключително интересната книга на американския учен Л. Дойел (L. Deuel), известна у нас в руски превод. *Л. Дойель:* „Завещанное временем . Поиски памятников письменности." Москва, 1980. Каменните надписи, събрани по българските земи, са възпроизведени в книгата на *Л. Дончева—Петкова* „Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X век". С., 1980.

стара практика у славяните. В 987 година арабският учен Ибн ел Недим съобщава, че видял кьс бяло дърво с тайнствени начертания, употребявани от източните славяни. (По това време у нас вече е настъпил Златният век на книжовността, но това известие може да се отнесе към по-ранен период у южните славяни.) За характера на „чертите и резките“ можем да съдим и от още по-стари археологически находки. Така на територията, където някога е било разположено древното славянско племе „поляни“ (в района на Житомир—Киев), са открити съдове с особена орнаментна украса от III—IV век. Съветският учен Борис Рибаков смята, че това е система от знаци, главно земеделски календари. Орнаментите в тях имат символично значение. Така украсата на ваза, предназначена за ритуално-магически цели, е разделена на 12 части, съответстващи на 12-те месеца от годината, като всеки сектор е запълнен със символични изображения. Според академик Рибаков тяхната последователност съвпада с последователността на езическите празници на старите славяни и с календарните срокове за земеделски работи. Между знаците с определено значение той сочи вълнообразната линия (знак за водата), полегатия кръст (знак за слънцето). Върху друга археологическа находка — гърне — рисунката е още по-сложна и е в две ивици, като долните различни по количество еднотипни квадратчета показват броя на дните между земеделските празници. На територията на България също се срещат знаци от старославянски произход, за които се предполага, че са изпълнявали службата на „черти и резки“.

Ще трябва обаче да допълним казаното от Черноризец Храбър. Вероятно защото говори за славянския език, но по-вероятно, защото е още жив споменът за бунта на боилите против политиката на княз Борис, старобългарският писател не споменава нищо за втория народ, дошъл на Балканския полуостров също със своя култура и традиции — за прабългарите. А може да се твърди, че прабългарите са били значително напреднали в това отношение. Пътят им до Балканите ги сблъсква с племена, познаващи писмеността. Хазарите и аварите си служат с така наречените „аваро-хазарски“ руни — писмо, приближаващо се до звуковото. Естествено, още преди това прабългарите имат различни тотемни знаци (т. е. знаци на животното покровител на рода) и много други белези, свързани с всекидневното им битие. По-късно възможно е да са влезли в употреба и логограми (писменост, при която на всеки знак отговаря отделна дума). Някои специалисти-тюрколози се опитват да разшифроват отделни начертания, като предпо-

лагат дори, че те могат да имат пообщи значения (например България или Тангра). Календарът, употребяван от прабългарите, построен върху източната практика на 60-годишните цикли, също показва, че „чертите и резките“ на народа, носител на името „българи“, са достигнали стадий, в който са могли да прераснат в истинско звуково писмо. Затова те са предходници на българската книга и не бива да ги отминаваме без внимание в нашия разказ. Но погледът ни е насочен повече към друга проява на прабългарите — към знаменитите каменни надписи, оставени след основаването на българската държава. Запазени са около 90, но с малко въображение можем да си представим стотиците, които времето не е пощадило. Официалният език на ханската канцелария е бил гръцкият. Чрез него българската държава е поддържала контактите си с другите страни, на него са изготвяни послания, правили са се паметни записи, изготвяли са се договори. На гръцки са се извайвали и словата, запечатани в каменните надписи. С изключение на два, където гръцкото писмо служи, за да предаде прабългарската реч. Тези два първобългарски надписа показват пътя, по който през VIII—IX век е направено ако не друго, то поне опит да се изрази чрез буквени знаци прабългарският език. А това означава, че писмеността започва да става необходима за държавата и общественото устройство и че административният живот също я изисква.

Дотук говорих за формата на прабългарските каменни надписи. Но ако размислим върху тяхното съдържание, ще открием, че то е най-тясно свързано с бъдещата старобългарска книга. Надписите, разбира се, не са литературни произведения. Някои от тях обаче не само ни казват нещо, но го казват по вълнуващ начин. Те отговарят на нашите представи за художественост. Тяхната краткост дори засилва емоционалното им въздействие: „Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [византийците], а християните забравиха. Но бог вижда...“ Или: „Хан ивиги Маламир от бога владетел. Старият негов боил кавханът Исбул направи този водоскок и го даде на владетеля, а владетелят много пъти даде на българите да ядат и пият и на боилите и багаините даде големи дарове. Бог да удостои владетеля от бога да живее сто години заедно с кавхана Исбул...“

И все пак — това е все още предистория на книжовната култура. Да прочетем например края на един от най-поетичните и изразителни надписи на хан Омуртаг, направен при могилата, отстояща на равни разстояния между стария дворец в Плиска и „преславния

дом на Дунава“: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. И нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил. А името на владетеля е Омуртаг хан ивиги...“

Като гледа... а не като чете! Все още самият автор на кратката мъдрост схваща написаното като илюстрация към делата на хана. Омуртаг е искал да остави на потомството спомена за себе си чрез великолепния дворец и чрез новите си строежи, чрез удивлението пред точността, с която е измерено средоточието на могилата. Той е разчитал на дълговечния камък. Но историята отсъжда другояче. Времето и човешките опустошения са изравнили със земята изкуството на прабългарските архитекти. Няма ги четирите колони и двата лъва в двореца на река Тича (Камчия); нито изкусния мост на Тича. И не бихме знаели за тяхното съществуване, ако не бяха запазени каменните надписи, надживели времето.

Когато се кръстиха, бяха принудени да пишат славянската реч с римски и гръцки букви без устроение.

(„За буквите“)

Когато в 864 година княз Борис приема християнството, той едва ли е могъл да обгледа всички последици от това историческо за българите решение. Вероятно най-малко от всичко го е вълнувал въпросът за българското образование. Първоначално новата вяра като че не изменя всекидневието. Изконните богове на праотците отстъпват част от своите „права и задължения“ на новия бог. Но самият княз Борис скоро ще да е усетил другите, поразлични измерения на християнството. Пратениците на византийската църква са превеждали и разяснявали, доколкото са могли, основните истини на новата религия. Първите евангелски думи, които се предават на княза и на неговия двор, са: „Изкони [т.е. в началото] бе Словото и Словото бе от бога и бог бе Словото“. Бог бе слово! Това вероятно трудно се е побирало в главите на довчерашните почитатели на Тангра и Перун, за които естествено е било да си представят божеството, понесено в лудешки бяг на свръхестествен силен кон, или като изгряващо небесно светило, или като всепоглъщащ огън... А ето че трябвало да се научат да почитат един бог с книга в ръка. Така обикновено се изписва на иконите Христос Вседържител (Пантократор). Първото, което им било внушено, е, че трябва да почитат „писанията“. Второто — че в свещените книги на християнството е заключена цялата световна мъдрост. Трето — че тази мъдрост трябва да се усвои на гръцки език.

Засега обаче новопокръстените не са били в състояние нито да я разберат, нито да я усвоят. Сигурно и на княза, и на тези, които са го подкрепяли, е ста-

нало ясно, че християнството няма да изиграе ролята си на духовна спойка между славянството и прабългарите, ако не се възприеме активно, ако не засенчи в сърцата на предишните езичници образите на техните различни божества и не ги обедини около представите на новата религия.

И така беше много години
(„За буквите“)

По-точно — две десетилетия. Годините от 864 до 885 година преминават в усилия да се пригоди славянобългарският народ към новата култура. И все по-остра става нуждата от осмисляне на християнството. Бунтът на боилите и възвръщането към езичеството при Владимир—Расате са страшно предупреждение. За късо време княз Борис се свързва с Рим. В Плиска идват пратеници на папата. На бърза ръка те също покръстват и дори препокръстват покръстени вече българи. Опитват се да заменят неразбираемите обреди на гръцки език с още по-неразбираеми — на латински език. Народът остава апатичен към чуждоземците и към всички покръствания и препокръствания. Християнството се възприема по-леко само в най-южните територии на страната, които доскоро са били в границите на Византия. Но там населението е заплашено от ромеизиране (погърчване).

Князът се старае да създаде кръг от образовани българи, които един ден да заместят гръцките „духовни пастири“. Понятието „пастир на стадо“ е било достатъчно разбираемо за Борис, за да му е ясно, че, духовни или не, пастирите едва ли ще милеят толкова за чуждоземното стадо. По негова повеля група младежи заминават за византийската столица при патриарх Фотий, за да приемат монашеството и да се учат. В Цариград е изпратен да продължи образованието си и третият син на княза — Симеон, когото бащата вероятно е готвел за глава на българската църква. Според легендите сестрата на Борис, която също прекарала известно време в Цариград, е била грамотна.

И така, новата религия сблъсква българите с въпроси, които вълнуват всички цивилизовани народи — въпросите на образованието. А какво е означавало това за деветото столетие след новата ера? В същност същото, което и днес. Да четеш и пишеш и да използуваш писмеността като движеща сила на обществото. Преди покръстването писмеността не е жизнено необходима нито на обикновения славянин, нито на обикновения прабългарин. Всекидневният им опит и знания се натрупват по друг път. Сега чрез религията те влизат в задължителен допир със словото и книгата.

Как започват да се образоват българите след покръстването? Широките народни маси — никак. Те просто са

заучавали по нещо от повтаряните им стихове, молитви и възклицания и често са присъствували на богослужението с равнодушието на глухонеми свидетели.Върхушката от привърженици на княза и хората, които са били изпращани да получат образованието си във Византия или са били специално обучавани в Плиска, са знаели гръцкия език и вероятно са се опитвали да преведат някои текстове на родната си реч, като ги запишат с гръцки букви. Защото не са имали свои. Но вече са разбрали, че нямат. От този момент на прозрение започва историята на българската книга.

Свети Константин Философ, наречен Кирил: той ни създаде буквите и преведе книгите и Методий, брат му.

(„За буквите“)

По същото време, когато се изпълнява решението на княз Борис да отхвърли „закона“ на прадедите и да даде нов закон на българите, славянската книга е вече създадена. Странно е, но все пак е истина, че за друг славянски народ е създадена писменост и книжнина именно на българско наречие.

Днес, когато са издирени и многократно коментирани всички исторически известия, при които възниква славянската книга, можем без усилия да резюмираме последователността на събитията: моравският владетел княз Ростислав, чийто народ е приобщен към християнството от латинското духовенство още преди българите, е усетил опасността, идваща от немско-латинското духовенство (Защо са толкова „неблагодарни“ тези славянски князе и техните народи?!). Подобно на княз Борис Ростислав се опитва да лавира между Рим и Византия. Византия на свой ред има полза от такива странични удари срещу Рим. Императорът и патриарх Фотий (запомнете името на Фотий, за него още ще говорим) приемат да изпратят византийска мисия във Велика Моравия и да изпълнят желанието на Ростислав мисионерите да проповядват на славянски език. Изборът пада върху един от най-забележителните мислители и просветни дейци на Византия – Константин-Кирил, наречен заради всестранната си ученост „Философ“, и върху също отлично подготвения за книжовен труд негов брат Методий. Най-сериозното основание е: „Вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто по славянски“. Отрасли в езиковата среда на български славяни (вероятно и българи по майка), двамата солунски братя не познават друго славянско наречие. Изглежда обаче, че през 9-то столетие разликата в думите и граматичните форми между отделните разклонения на славянския език не е значителна. Затова и Кирил в 863 година създава буквите според звуковете на старобългарската реч, която познава толкова добре, колкото и гръц-

ката[1]. И не само създава азбука, строго съответна на всеки специфичен славянски звук, но — което ще да е струвало неимоверни усилия нему и на Методий — изковава думи за понятия, довчера неизвестни в славянския език. Колкото и банално да звучи, това, което двамата Солунски просветители извършват, е наистина гениално, титанично дело, несравнимо с никакви други културни прояви на византийската мисъл през IX век.

Велика Моравия—Панония, Венеция, Рим — пътищата бележат прерастването на Моравската мисия от хитър дипломатически ход на императора и патриарха в славянско дело. Защитата на Константин-Кирил срещу онези, които признават за „свещени езици" само еврейския, гръцкия и латинския, показва колко се е изменила идейната основа на неговото дело.

А когато Първоучителите представят в Рим славянските книги и извършват там богослужение на славянски език, то не е вече нито в полза на Византия, нито в подкрепа на Западната църква.

[1]За годината, в която е създадена старобългарската азбука (глаголицата), се спори. В зависимост от различни съображения и тълкуване на историческите извори се приема или 855, или 863 г. По мое мнение по-убедителни са доказателствата за 863 г., които се опират върху Пространните жития на Константин-Кирил Философ и на Методий и върху други източници. Към тази година се придържат известни наши изследователи — акад. П. Динеков, проф. К. Куев, доц. Васил Гюзелев и др.

И когато малко преди смъртта си Методий вероятно идва с ученици и славянски книги в Цариград, то не е, за да положи в краката на вселенския патриарх плодовете на своята апостолска дейност.

Един огромен кръг изписва славянската азбука, тръгнала от Солун по Европа. Изписва го, но никъде не се прихваща. Буди възхищение или омраза, посрещната е с безразличие или анатемосване, но никъде не се приютява за дълго. Сякаш невидимата ръка на историческа съдбовност я тласка все нататък и нататък, за да я върне обратно на Балканския полуостров. Защото, както вече казах, българите са не само прозрели, за да усетят нужда от писмеността, а и вече достатъчно мощни, за да я отстояват. Нещо, което не бе по силите на славянските им братя от Северозапада.

Има и още нещо, за което може би трябваше да се говори по-рано. Това е особената атмосфера на Балканския полуостров през IX век.

Много хора си представят Византийската империя като един вкаменял остатък от великия древен свят, кръвно свързан с него, но напомнящ изроден потомък на стар и благороден род. Византинизмът се отъждествява със Средновековието, а през Средновековието, както са смятали още в Ренесанса, а мнозина мислят и до днес, нищо хубаво и значително не се случва.

Дори името на епохата е безлично — „Средни векове“, между прекрасния мит за класическата древност и величествения Ренесанс.

Не е място сега да коментирам или оборвам подобна теза. Това са правили и правят други. Бих искала само да ви обърна внимание, че целият конгломерат от народи, обхващащ отначало огромни територии върху три континента, наречен Византийска империя, напомня пулсиращо светило. Енергията му не винаги се излъчва навън, често тя остава вътре, сякаш насочена в дълбочината. Изглежда заспало, замряло и окаменяло. И внезапно се събужда, организира духовните си сили, интензивно създава ценности, които надживяват времето, за да се върне отново към своята привидна окаменялост. В такива моменти, ако не успее да сплави съседните народи в амалгамата на византинизма, многовековната империя им дава много от своята култура.

Първата половина на IX век е точно такъв период за Византия. Период на ярки личности, на много просветни центрове, на многобройни книжовни прояви. И на първо място — разцвет на духовния живот във византийската столица.

Не мисля, че делото на Константин-Кирил би било възможно без онова богатство и свобода на духа, които са му дали ученето и Цариград. Ако се беше родил само две десетилетия преди това, Константин не би могъл да се учи в прочутата държавна Магнаурска школа, основана от кесаря Варда и възглавена от Лъв Математик. От историческите извори знаем, че Константин-Кирил е изучавал „при Лъва и при Фотия диалектиката и всички философски науки, а освен тях — и реториката, и аритметиката, и астрономията, и музиката, и всички други елински изкуства“. Лъв Математик, за когото става дума, е необикновено надарен, надхвърлил рамките на епохата си човек. По произход арменец, той посещава няколко известни школи и покъсно сам открива частна школа, в която на особена почит се радват математическите науки. За разлика от повечето византийски мислители, имащи склонност към „чистото знание“ (това е между другото една от най-големите слабости на византийската наука и култура), Лъв Математик прави открития и в теорията, и в практиката. Негово изобретение е една сложна и безупречно действуваща система за дворцова сигнализация; негово хрумване са също така и необикновените украси с различни механизми в Магнаурската палата, за които с възторг говорят съвременниците му и по-късните автори. Своите нощи Лъв прекарва в астрономически наблюдения, а дните — в преподаване и работа в библиотеката си, където изучавал и конспектирал

книгите на древните мислители — Птоломей, Архимед, Евклид, Аристотел, Платон и др. В заниманията си по математика той започва да употребява буквите като аритметични символи и така полага основите на алгебрата. Четял е свободно на много езици, включително и арабски.

Другата забележителна личност, под чието влияние се е оформила насоката на общественото мислене във византийската столица и съответно светогледът на бъдещия славянски апостол, е Фотий. Заслужава си да спомена, с няколко думи макар, този необикновен светски духовник или, ако щете, духовен мирянин, чиято съдба е така тясно преплетена със съдбата на България. Животът му протича неравно, но винаги по върховете и виниги в центъра на събитията. За всестранната ученост, за необикновената ерудиция и за дълбоките познания на Фотий върху античните автори се е писало и е говорено много. Не по своя воля той хвърлил ръкавицата на предизвикателството към останалите висши духовници. Когато предишният патриарх Игнатий бил свален, Фотий все още бил мирянин. По желание на императора той бил замонашен на бърза ръка и за няколко дни преминал през всички степени на задължителната църковна йерархия, което при нормални обстоятелства би му струвало десетки години. Можете да си представите каква е била реакцията! Все едно да запишеш първолаче в университет. Издигането на Фотий предизвиква недоволството на Рим и е в същност първопричината за настъпилото рязко влошаване на отношенията между Източната и Западната църква. С цялата си енергия и сила Фотий служи на идеята за могъщество на Източната византийска църква. В негово лице България е имала изчакващ и предвидлив, не винаги толерантен политически противник, но великолепен пътеводител в културата. Фотий ни е оставил забележително литературно наследство. На първо място по ценност учените поставят неговата книга за книгите „Мириобиблион“, т.е. „Хилядокнижие“. Според онова, което той разказва в предговора на книгата, тя е създадена преди стремителната му духовна кариера, още докато е бил изпратен с дипломатическа мисия на Изток при арабите. В това време той си води бележки за прочетените от него по пътя книги. Следва дълъг списък от книги (близо триста), принадлежащи както на византийската християнска култура, така и на антични автори. Всички са писани на гръцки — за разлика от Лъв Математик, Фотий не е знаел други езици, но затова пък гръцкия той владее до съвършенство. Предадено е съдържанието на книгите (някъде много подробно), дават се сведения за автора, а понякога са прибаве-

ни интересни размисли по повод на прочетеното — възторжени, критични или допълнящи. И така, Фотий е оставил на човечеството първата анотирана библиография, още по-ценна с това, че някои книги, които Фотий е държал в ръцете си, не са намерени и за тях знаем само онова, което е записано в неговото „Хилядокнижие“. С голяма вероятност можем да предположим, че книгите, познати на Фотий, са използувани не само от Константин-Кирил Философ, но и от някои знатни българи, които по-късно Фотий приема да се учат в столицата, а вече без всякакво колебание — че не един том от тях е запълвал дните на Симеон, докато той се е учил в Цариград. Чрез библиотеката на Фотий Симеон се възпитава в книголюбието, с което по-късно удивлява съвременниците си.

Ето какво голямо място е заемала книгата в духовния живот на страната, станала „кръстница“ на България и възпитателка на първите български културни дейци. Много злини идат от Византия — войни, разруха, догматизъм, подчиняващ оригиналната българска мисъл, по-късно — робство. Но и много ценности идват пак чрез нея — просвета, книги, насоки в културата и изкуството — всичко онова, което я прави посредница в усвояването на духовния опит от няколко хилядолетия. Крайната сметка се изравнява от историята.

Изповедниците христови... закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде успокоение
(Гръцко житие на Климент Охридски от Теофилакт Български, XI век)

Годината 885 е щастлива за България. През тази година делото на Първоучителите се пренася на Балканския полуостров. Преките ученици на Кирил и Методий — Климент, Наум и Ангеларий — идват тук не случайно — в Панония и Моравия славянската писменост е забранена, а нейните привърженици са заплашени от физическо изтребване. Но освен тримата апостоли, които с труд достигат по Дунава до пределите на България, тук намират приют и други оцелели следовници на славянските просветители. Техният път води през робството, на което са обречени от немското духовенство. Според историческите известия презвитерите и дяконите били откарани във Венеция, за да бъдат продадени, но там били откупени от пратеник на император Василий Македонец.

И пак им възвърнаха техните чинове и сановe — презвитери и дякони, каквито имаха порано... Но едни, покровителствувани от царете, получиха успокоение в Цариград, а други дойдоха в българската земя и с велика чест намериха покой.
(Най-старо славянско житие на презвитер Наум от X в.)

Вероятно още през 887 година числото на славянските книжовници се попълва и от други оцелели следовници

на Първоучителите, успели да се доберат до Цариград, а оттам – до българската столица. Предполага се, че с тях се завърнал и царственият монах Симеон.

Можем да си представим с какво благоговение са гледали князът и неговите приближени книгите в ръцете на Кирило-Методиевите ученици, с какъв свещен трепет са разгръщали страниците с неизвестните, сложносъставни и съвсем различни от гръцките писмена, от които се ражда чудото на старобългарското слово. А още повече са се удивлявали от текста им – защото славянската реч изяснявала точно смисъла на нещата, а едновременно била благозвучна, достойна да предаде божествените словеса. Думите, които те преди се мъчили (и не винаги успявали) да си преведат или обяснят на своя език, били намерени като по чудо, сякаш умението на Първоучителите идвало от неземно вдъхновение. В представите на средновековните българи изглеждало, че сам бог е заговорил на славянски. Затова те не просто почитали славянските книги – те ги обичали, „служили са им със страх и им се радвали с трепет".

Първият резултат е, че народът започва да гледа на християнството като на религия, която има по-висока стойност от езичеството. Християнските обреди и вярвания започват да се наслагват върху езическите, та се получава странна спойка: църковният календар с празници и светци някъде се сливат с езическите земеделски и скотовъдни празници (в същност това е ставало не само у нас, а навсякъде, където християнството е заменяло старите религии). По-важно е, че вяра и образование започват да се покриват в представите на хората, а в началния момент на монашеската практика и на свещеническия сан възможността да се учи е била може би най-силната примамка. Старите българи са се учили да четат жадуваните и тайнствени знаци и са размножавали книгите просто с невероятни темпове. Не преувеличавам! Климент Охридски например учителствува в Кутмичевица, обширна област между Родопите и Адриатическо море. (След това той става епископ, а на негово място идва Наум.) Не знаем общото число на огramотените от Климент, но според неговия житиеписец (биограф) Теофилакт ония, които Охридският учител е обучавал не само на четмо и писмо,а е подготвял за свещеници, са били 3500. Те са били избрани от всяка област на обширната Кутмичевица и с тях Климент „прекарвал повечето си време и им разкривал по-дълбоките места от писанията". Вероятно не по-малко е направено в Плиска, където на помощ на презвитер Наум са другите по-млади Кирило-Методиеви ученици, а князът и приближените му непосредстве-

но участвуват в изграждането на книжовното дело.

Ако в 893 г. българските владетели Борис и Симеон се чувствуват готови да обявят славянския език за официален църковен и държавен език на страната, значи, че те са разполагали с подготвени свещеници за селищата по обширната територия на тогавашна България. И още нещо — че са разполагали с необходимите книги за извършването на богослужението във всеки храм. Значи, че старобългарската книга заема своето законно място в историята на културата и че започва нейната собствена история.

Миниатюра на Йоан Златоуст от дамаскин

Глаголическа буква от Синайския псалтир.
Геометрично-плетеничен стил

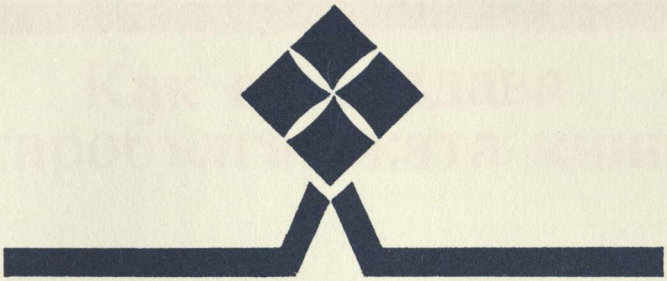

Глава първа

„О, ти, прекрасни
ръкописе!
Поведи нашия народ,
че от тебе зависе
ще ся спасе.....“

Към читателите
страница 3

Кратка предистория
страница 11

Глава първа
Как се създава старобългарската книга
страница 27

Старобългарски азбуки
страница 47

Украса на старобългарската книга
страница 55

Подвързия
страница 68

Съдържание на първите славянски книги
страница 73

Етапи в българския книжовен език (IX–XVIII в.)
страница 90

Приписки в старите ръкописи
страница 93

Как се създава старобългарската книга

Голи са без книга всички народи,
защото не могат да се борят без оръжие
с противника на нашите души,
и готови за плена на вечната мъка.
(Проглас към евангелието)

И така, какво в същност представляват първите старобългарски книги? По какво приличат те на книгите, които се пишат в тогавашния цивилизован свят, и имат ли свои особености? Нека да започнем от външния вид на книгата, от нейната, така да се каже, материална форма.

По външен вид и направа книгите през IX век са еднакви както във Византия, така и по цяла Европа.[1] Естествено, българите заемат от великата империя цялата „технология“ на средствата за писане, както и редица особености на книжната изработка и украса. А думата „книга“ си е тяхна, неприличаща нито на латинската либер (идваща от лико, дървесна кора, на която някога се пишело), нито на гръцкото „библион“, „графи“. Етимологията на „книга“ е неясна, но, изглежда, води към източен или прабългарски корен.

До VIII и IX век книгата вече е изминала твърде дълъг път – след като е имала вид на глинени плочки, дъсчици, таблички, свитъци и т.н., тя получава още в края на античността формата на кодекс, т.е. своя съвременен вид. Кодексът съдържа листове, изрязани в правоъгълна форма, и е съставен от различен брой тетради (коли), зашити една към друга и подвързани. Изработването на книгата във вид на кодекс е характерно за Средновековието, така както папирусните свитъци отличават културата на Стария свят. През IX век книгата във форма на сви-

[1] За всички въпроси около създаването на книгите има многобройна литература. Вече посочих книгата на Л. Дойел, Иван Богданов (с библиография), Маньо Стоянов и др.; вж. също и *Л. И. Киселева*. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, 1978; *А. П. Каждан*. Книга и писатель в Византии . Москва, 1973 (с библиография).

Средновековно манастирско ателие за писане на книги

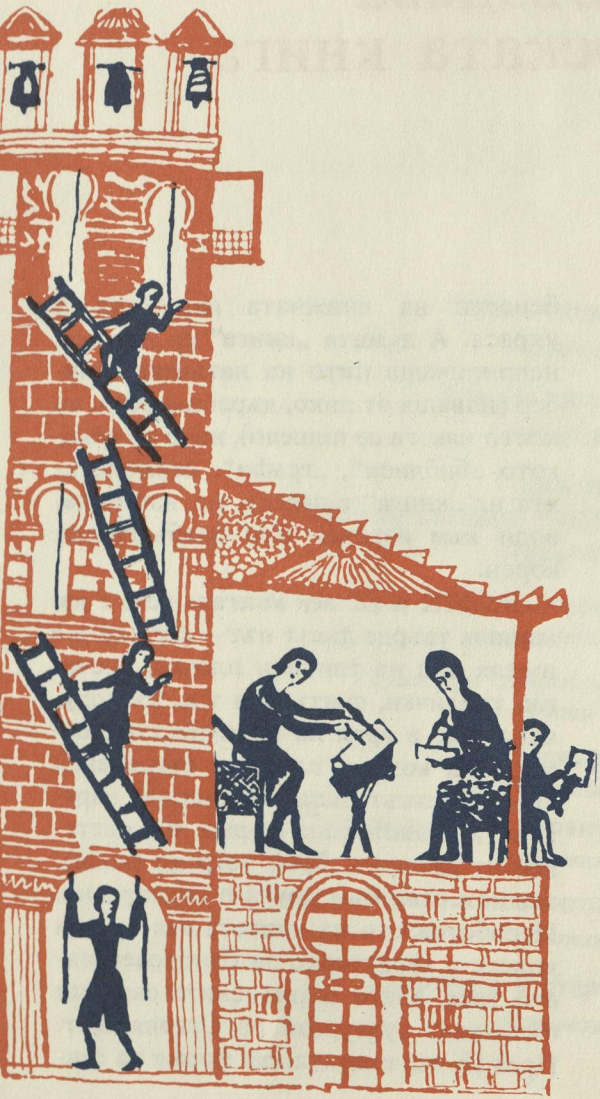

тък е почти изчезнала, тъй както е на изчезване и материалът, подходящ за свитък — папирусът. До XII век все още може да се срещне подобна рядкост — книга, написана на папирус, въпреки че още от края на VII век износът на този материал извън границите на Арабския халифат е строго забранен. Единствен материал за създаване на книги през IX век и нататък — чак до XIII век — в България е пергаментът, т.е. обработената животинска кожа. Пергаментът е издръжлив и гъвкав, той може да се изрязва във форма на лист и това го прави особено удобен за писане на кодекси. А книгата във форма на свитък (но вече върху пергамент) остава за определени случаи — документи, повели, грамоти и някои кратки канцеларски текстове, а в единични случаи — за някои литургични паметници.

Думата пергамент произлиза от името на град Пергам — древно селище в Мала Азия. Старинно предание, дошло до нас в съчиненията на Плиний старши, свързва времето на неговата първа употреба с царуването на Евмен II (II в. пр.н.е.). Пергамският владетел пожелал да създаде библиотека, която да затъмни славата на знаменитата Александрийска библиотека. Египтяните, за да попречат на Евмен II, прекратили вноса на папируси в Пергам. Тогава пергамци започнали да обработват кожи и ги обработвали та-

ка старателно, че в кратък срок създали достатъчно количество за своята библиотека. Още повече, че пергаментът благодарение на плътността си позволява да се пише и от обратната страна на листа, докато папирусът може да се употребява само едностранно. Новият материал има и това предимство, че неговото разпространение не е ограничено само в някои райони. С животински кожи разполагат всички народи. Затова изготвянето на пергамент се разпространява широко в Европа и Мала Азия. Използували са различни кожи — главно от дребен рогат добитък — агнешки, овчи, кози или от телата (телешкият пергамент, получен от коремната част на животното, въпреки че е по-жълтеникав, се ценял заради плътността си, а от кожата на неколкодневни агнета се получавал тънък и фин бял пергамент). На Запад особено се ценял пергамент от кожичките на мъртвородени или умъртвени преди раждането агнета. Такъв пергамент наричали нежно „девическа кожа“. Случвало се да се произвеждат куриози — от кожата на антилопи например правили забележителен (и забележително скъп!) пергамент. Влизала в употреба дори змийската кожа. Известно е, че на тесните и дълги „змийски“ листове били изписани със златни букви „Илиадата“ и „Одисеята“.

Обработката на пергамента била приблизително еднаква и във Византия, и в Западна Европа, и в България. Качеството на готовия пергамент зависело най-вече от добрата кожа, но не била без значение и старателната грижлива обработка. Процесът бил приблизително такъв: кожата се киснела в разтвор от вар, за да се очисти от останалите косми и месо. След това се изтърквала по механичен начин и се дъбела с различни средства — пепел, силна отвара от шикалки, оловни съединения. След това дълго се промивала, разтягала се на рамка, за да се изсуши, натривала се с тебешир, за да попие останалата мазнина, и се изтъркквала с пемза. След свалянето от рамката пергаментът се шлифовал още веднъж или два пъти и майсторството при шлифовката личало на готовия лист. След това краищата се изравнявали и листът бил готов. В зависимост от големината му и желания формат го прегъвали на две, четири или осем. От няколко сгънати листа правели една тетрада (кола). Числото на листовете в тетрадата било различно — от 2 до 12, рядко повече, но предпочитаният брой листове и във Византия, и у нас е осем листа. За да не се губят обаче и малките парчета пергамент, те се изрязвали единично по формàта и се прикрепяли към тетрадите, така че на практика колите можели да имат и тек листове.

Количеството и качеството на пер-

гаментните кодекси е показател не само за културното, но и за икономическото състояние на дадено книжовно огнище, селище или държава. Колкото по-добре обработен и еднакъв е пергаментът, толкова по-големи са били платежните възможности на притежателя на книгата. Значи той е могъл да се откаже от по-грубите части на кожата, за да подбере еднакъв по дебелина и гладкост пергамент, да изхвърля местата с дупки. Истински първокласен пергамент се среща рядко – главно в ръкописи, създадени в големите градове и предназначени за императорския дворец или за висши духовници. В Цариград, където са се писали книги и по поръчка на знатни велможи и йерарси от всички краища на Византийската империя, имало специални работилници за обработка на пергамент.

Монах обработва пергамент

Изборът на пергамент зависи, разбира се, и от предназначението на книгата. Хубавият пергамент се заделял за литургични и канонични книги.[1] Особено много държали на евангелието. Въпрос на престиж било за всеки голям храм или богат манастир да има разкошно евангелие, което се пази в самия олтар, върху масата (престола), и се нарича „напрестолно".

В по-ранни епохи едно от средствата да се направят пергаментните ръкописи още по-великолепни е оцветяването на пергамента — във вишнево, синьо, пурпурно. Върху такъв пергамент пишели със злато и сребро. Един пурпурен византийски кодекс се пази в Ръкописния отдел на Ленинградската

[1] Богослужебните (литургични, канонични) книги съдържат текстове, участвуващи непосредствено в богослужението, или служат като указатели при извършване на богослужението.

Изглаждане на пергамент с пемза

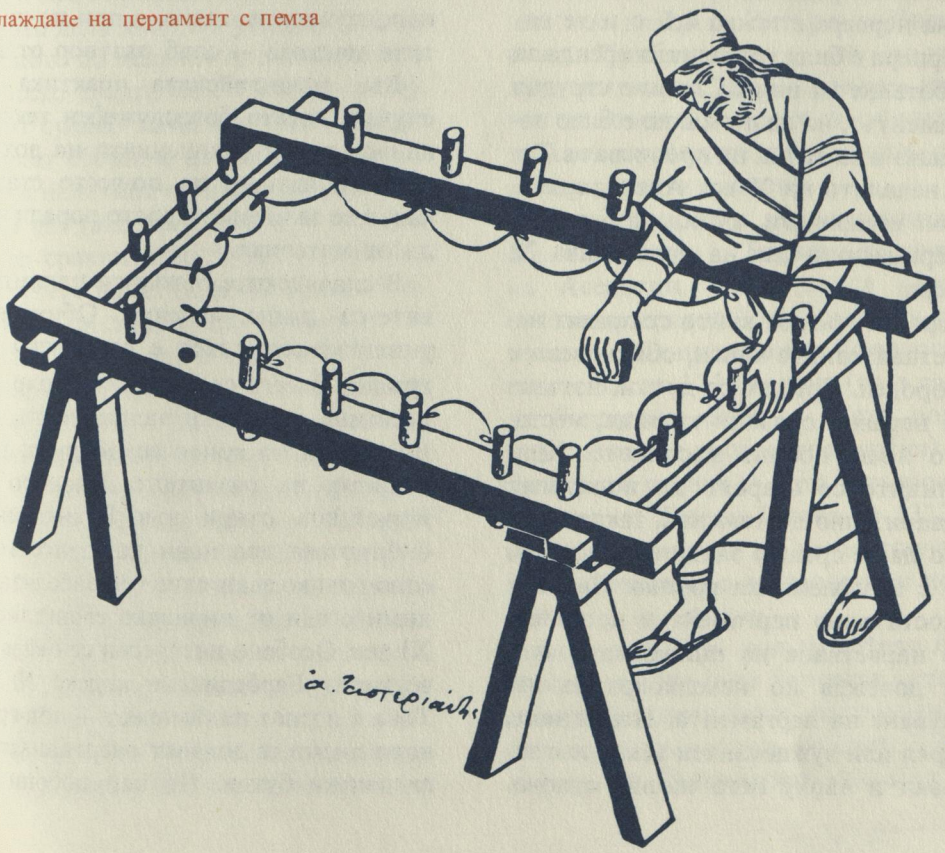

публична библиотека. Засега не е известно да има български книги, писани върху оцветен пергамент.

Излишно е да ви уверявам, че пергаментните книги са били страшно скъпи, стрували са многократно повече от папируса. Те са се ценели и като произведения на изкуството, затова са имали наистина стойността на злато. Цената на един обемист кодекс е могла да достигне 50 перпери (жълтици), като се има пред вид, че византийската златна перпера е тежка 4,5 г и че една перпера е била годишната аренда за обработване на нива. Скъпо е струвал пергаментът, но не по-малко е било заплащано и за труда на преписвача. Така в началото на X век Арета, архиепископ кесарийски, купил за 6 перпери пергамент и дал на преписвача 22 перпери.

Пергаментът, от който се правят непредставителните книги, обикновено е разнороден. Срещат се дупки, изтънени и неравно орязани краища, места, които лошо поемат мастилото. Книжовниците се стараят да подкърпят предварително пергамента, така че не е рядко да се срещне закърпен лист или лист с възголемичка кръпка. Липсата на достатъчно пергамент и постепенното нарастване на книжовната култура довежда до неколкократно използуване на пергамента. Ненужният, остарял или чуждоезичен текст се е заличавал и върху него пишат отново. Такива ръкописи се наричат палимпсести. В достигналите до нас палимпсести понякога долният „слой“ на първичния текст е достатъчно ясен и се поддава на разчитане. Днес в помощ на изследователя е специална фототехника. Съвременните учени обръщат специално внимание на палимпсестите, защото изтритият текст може да се окаже по-ценен от вторичния. Текстът най-често е заличаван механично — чрез търкане, като при това са използували и мляко, а при по-упоритите мастила — слаб разтвор от вар.

Във византийската практика има случаи, когато богослужебен текст се нанася върху съчиненията на дохристиянски автори, но по-често старите части се заличават просто поради нужда от материал.

В славянските ръкописи палимпсестите са рядко явление. Обикновено унищоженият текст е славянски или гръцки. Засега са известни около тридесетина славянски палимпсеста, долният слой на които се поддава, поне отчасти, на разчитане. Наскоро Тр. Кръстанов откри във Ватиканската библиотека два нови палимпсеста. В едно гръцко евангелие той забеляза видими следи от кирилско евангелие от XI век. Особено интересен се оказа известният Барберински кодекс № 388. Това е познат палимпсест — под гръцкото писмо се долавят очертанията на славянски букви. Но най-любопитно-

то е, че под славянските текстове се оказва вече съвсем слабо видимо още един слой — пак гръцки. Три пъти един и същ пергамент е послужил на преписвачите!

Старобългарските книжовници назовават пергамента „хàртия“ или „кожа“. За съжаление ние нямаме нито един образец от „хàртията“ на Златния век, от времето на княз Борис и цар Симеон. Най-ранните запазени ръкописи са от края на X век, когато книжовното дело явно е в упадък. Изключителното по ценност Асеманиево глаголическо евангелие е писано на пергамент средно качество. Само Супрасълският сборник, старобългарски кирилски паметник от първата половина на XI век (ако не и по-стар), е създаден на сравнително добър пергамент. За другите паметници материалът явно не е кой знае колко подбиран. Но ние имаме все пак образци, по които можем да си представим как е изглеждал пергаментът на някои кодекси от Симеоновата библиотека. Ако погледнем външното оформяне, украсата и прекрасните миниатюри на Изборника от 1073 г., преписан в Киев за руския княз Святослав от недостигнал до нас български ръкопис, ще се уверим, че подобна книга може да се сътвори само върху първокласен „императорски“ пергамент.

По време на византийското владичество и чак до XIII век положението с пергамента не се подобрява. Граматик Георги, преписвач на Битолския триод от втората половина на XII век, ни е оставил пестеливи бележки за недоимъка на „кожа“. По полетата на книгата, която преписва, Граматик Георги намира място да въздаде благодарност на съселяните си, които го снабдявали сегиз-тогиз с по някоя зайча кожа. На 3 януари Никола, Пиросов син, му донесъл от „заяк два листа“, а след известно време получил още „хàртия“ от някой си Петър и от Иван ковача. Приблизително век по-късно друг преписвач, поп Добрейшо, не могъл да сдържи досадата си от некачествения пергамент, та написал с яд: „Еде проклета хàртия“.

Интересно, че и пергаментните ръкописи, писани в Търново по времето на Асеновци, също не са идеални откъм материал. Дори когато са работени в столицата, като Търновското евангелие от 1273 година (то е първата българска книга, в която покрай пергамента се употребява хартия), или по царска повеля — като четвероевангелието на Георги Тертер от 1322 година, пергаментът им не се отличава с добро качество, а е разнороден по дебелина и шлифовка.

Едва в XIV в. при цар Иван Александър, когато вече хартията успешно конкурира пергамента, се появяват няколко изключителни кодекса. Те показват, че българският владетел има

3. В началото бе книгата

БАН
Институт за
литература
БИБЛИО

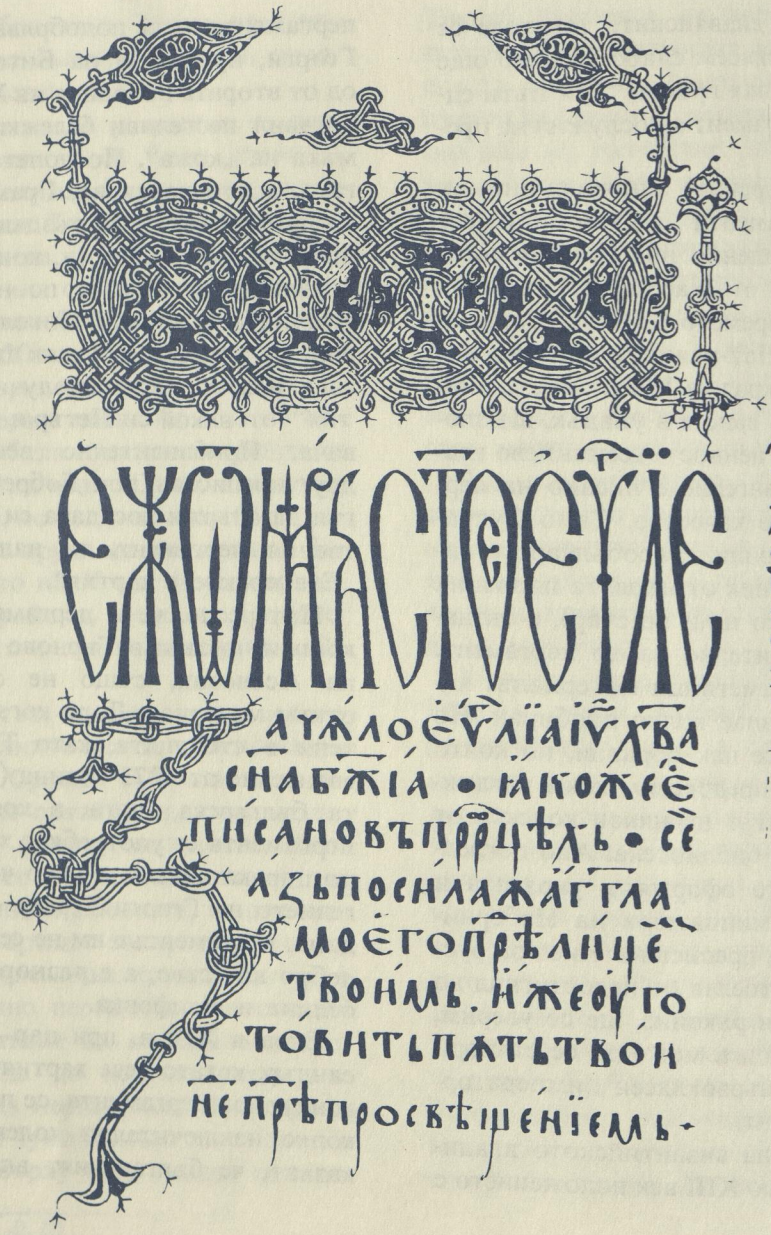
ЄЖЄ ЖЄ СТОЄ ТЄ
ГЛАГОЛА
АТЬЛО ЄВ ГЛІАІЇ ХВА
СНАБЖІА • ЯКОЖЄ Є
ПИСАНОВЪ ПРРЦЄХЪ • СЄ
АЗЬ ПОСЛАЖАГГЛА
МОЄГО ПРѢДЪ ЛИЦЄ
ТВОНМЬ. ЯЖЄ ОУГО
ТОВИТЬ ПЯТЬ ТВОЯ
НЄ ПРѢПРОСВѢЩЄНІЄМЬ

вкус към книжното великолепие и че майсторството за получаване на качествен пергамент не е забравено. Лондонското четвероевангелие например е писано върху хубав пергамент. Към втората половина на XIV век броят на пергаментните ръкописи намалява. На пергамент все още се пишат богослужебни книги (главно евангелия), но за сборниците, дори когато са поръчани за царската библиотека, се употребява хартия.

Последното „пробуждане“ на интерес към пергамента като материал за писане на Балканите става вън от България, но има непосредствено отношение към историята на българската книга. През края на XV, особено през XVI век, в молдо-влахийските княжества настъпва политическа и икономическа стабилизация. Особено благоприятно се отразява тя върху книжнината, която по онова време се създава не на румънски, а на български литературен език, и то на кирилица с нормите на търновския правопис. (Изобщо в североизточните румънски земи българската книжовна традиция се пази дълго и упорито.) Молдавските воеводи, висши духовници и игумени се надпреварват в поръчването на скъпи книги. Хартията тогава вече е най-обикновен и общодостъпен материал за писане. За да придадат особено висока стойност на някои богослужебни книги (главно псалтири и евангелия), пишат ги върху пергамент. Румънският пергамент за представителните кодекси е един от най-качествените на Балканския полуостров. Богатите възможности на дарителите личат в щедрото разхищаване на материала, в подбирането на еднакъв пергамент, в големия формат на книгите и особено в широките бели полета, нещо, което южнославянските преписвачи до края на XIV век рядко си позволяват.

Пергаментен ръкопис от румънски произход

Да, скъпият пергамент бил сериозна спънка за разширяването на книжовната продукция на средновековна Европа. За една „представителна“ книга, например Библията в голям формат, били необходими около 400 овчи кожи. И добре, че отрано наред с кожата се намира и друг материал за създаване на книги — хартията. Тайната на нейното изобретяване е забулена в мрака на старинни източни предания. Смята се, че някъде около II век вече е била позната в Китай. Производството ѝ векове се пазело в най-строга тайна и все пак станало известно и на другите азиатски народи. Когато през VIII век арабите завзели Самарканд, те завладели и тайната за правене на хартия от коноп. Постепенно от Месопотамия, Сирия и Египет през Испания и Сицилия арабската хартия прониквала в Европа. Евтина и лесна за производство, тя бързо измества пергамен-

та. С навлизането на хартията започва великият прелом в книжнината и образователното дело на Стария свят. Без хартията са немислими и достиженията на Ренесанса. Книгата става „хартиена“ и навярно ще си остане хартиена, докато свят светува. Вече през XIII век и в Европа се появяват работилници за хартия. Първо в Италия, която е най-близо до арабските владения в Испания. В 1276 година заработва „хартиена мелница“ във Фабриано. Не закъсняват и другите италиански градове. Франция произвежда собствена хартия едва през 1348 година; Германия — повече от столетие след Италия. От славянските страни първи започват да правят хартия поляците (в 1493 година) и чехите (в 1499 година). Все пак Италия дълго време си остава най-солидният доставчик на хартия за всички европейски държави и за Византия. Една стара легенда показва, че италианците дори са смятали хартията за свое собствено откритие. Ето как било станало това. Италиански манастир бил управляван от строг настоятел, който често се карал на монасите. Разбира се, според правилника те трябвало да го слушат безмълвно. Един безпричинно наруган младеж се вбесил до такава степен, че когато останал сам след „разговора“ с настоятеля, от безсилна ярост разкъсал дрехите си, започнал да предъвква парчета от тъканта и да ги плюе със злоба. Размекнатата слюнеста каша попаднала върху гладките плочи на камината. След известно време монахът забелязал, че изплютата маса е образувала тънък налеп над кахлите. Отлепил го и с учудване огледал парчето в ръцете си — то приличало на пергамент. Долната част на пласта била гладка, а когато се опитал да пише, оказало се, че задържа мастилото не по-зле от пергамента. Така той открил тайната на хартията, обогатил своя манастир и животът му станал по-поносим.

Но с каквито и легенди да се свързва проникването и правенето на хартията, важното е, че европейските народи бързо осъзнават нейното огромно значение и полагат грижи да увеличат производството ѝ. Любопитно доказателство за „хартиената треска“ от по-късно време е едно необикновено дело. В 1565 година Парижкият университет обжалва указа на крал Карл IX, според който производителите на хартия се облагали с данъци. Университетските власти доказвали, че данъкът е препятствие за развитието на образованието в страната. И спечелили делото. Кралят отстъпил, отменил декрета.

Технологията на хартиеното производство не е сложна; в същност тя не се изменя съществено чак до средата на XIX век. Доброто качество на хартията зависело от много тънкости, които

всеки майстор държал в тайна. Но основните процеси са били еднакви. Първата необходимост е течащата вода, затова работилниците се строели на реките и се наричали „хартиени мелници“. Ленените, конопените и памучните парцали накисвали във вода, а след това ги „разбивали“ с чукала в особени приспособления, напомнящи дараците. Получената маса оставяли за едно денонощие във варна вода, за да се избели; след това я изстисквали, заливали я пак и отново я смилали, докато се получела гладка маса. Наливали я в каци и от каците — в специални форми –дървени рамки с изопнати върху тях металически мрежи. Формите закачали хоризонтално. При равномерното им люлеене водата се оцеждала. Така се получавал лист с големина колкото рамката. Събирали листовете върху филцови подложки (кечета) и ги поставяли под пресата; после отстранявали кечетата, отново пресовали листовете и ги окачвали да се доизсушат. След това започвала „тънката“работа — главното било да се изглади идеално и да се направи непромокаема. Просмуквали хартията с желатин, понякога с прибавка и от други някакви смоли, шлифовали я с костени ножове. Разбира се, при такава ръчна работа изкуството на майстора и тайните на всяка „хартиена мелница“ са имали голямо значение за качеството на хартията. Затова много рано производителите се досетили да бележат своето производство. Между напречните и надлъжните линии на мрежата (върху готовата хартия те прозират, ако се вдигне листът срещу светлината) се прикрепвали направени от тел фигурки. Фигурките също личат съвсем ясно на светлина. Така производителят имал превъзходен етикет, чрез който пазел интересите и правел реклама на фирмата си. Клеймата се наричат „водни знаци“ или още „филиграни“. Помествали ги в лявата горна половина на листа или в средата; понякога (а след XV век почти редовно) към знака, изобразен в едната половина, прибавяли втори, т.нар. „контрамарка“ в другата половина.

Най-ранният познат знак представлява кръст и е поставен върху хартията от град Фабриано в 1282 година. След това всяка хартиена мелница, и по-късно всяка фабрика за хартия има свои водни знаци. Хартия без воден знак е много рядко изключение. И какво разнообразие, каква фантазия в избора на водния знак! Като се започне от гербовете (на държавата, на града, на собственика или на знатното семейство, което го покровителствува), та се стигне до животни, птици, змии, странни полудракони и еднорози, риби, земноводни, растения, цветя и всякакви предмети, смисълът на които понякога е зашифрован. В Италия например хартията със знак розетка на-

помняла герба на благородниците Орсини, а един от най-старите знаци — грубо очертана колона — косвено увековечава знаменития римски род Колона.

За нещастие на производителите и за радост на учените, както ще видим, телчетата и мрежите на ситата се изхабявали бързо. Налагало се да ги сменят през година-две. И, разбира се, никога не могли, дори и да искат, да повторят идеално нито същото разстояние между надлъжните и напречни линии на мрежите, нито пък рисунъка на водния знак. А много често слагали нов вариант или дори друг воден знак— сменяли се собствениците. покровителите, сменял се вкусът на следващите поколения. И тук не случайно разказвам толкова подробно за водните знаци, които на пръв поглед нямат кой знае какво значение за ръкописните книги. Производителите на хартия си слагали своите клейма на листовете, без да подозират каква услуга правят на изследователите, които векове по-късно ще разгръщат същата хартия. Филиграните и контрамарките се оказаха ключ към датирането на старите ръкописи. Този вълшебен ключ учените започнали да използуват още през XIX век. Обемисти трудове и каталози описват и систематизират всички открити водни знаци — от коя страна са производителите, къде и, най-важното, през коя година се е произвеждала хартия с определена хартиена мрежа и воден знак. Съз-

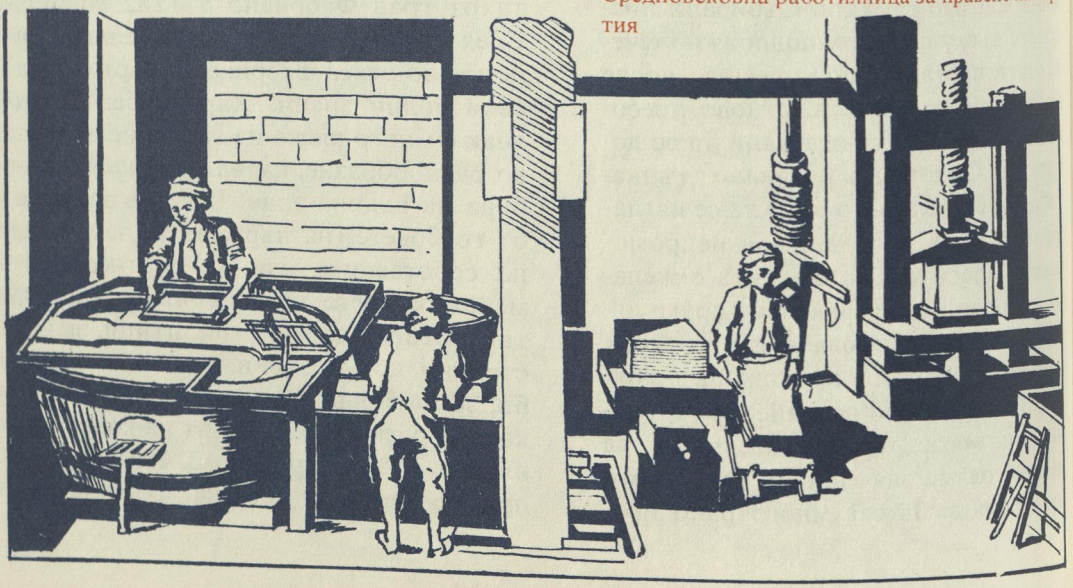

Средновековна работилница за правене на хартия

даде се даже специална помощна историческа наука — филигранологията.[1] Като знаем кога се е правила дадена хартия, можем приблизително да установим и кога е писан ръкописът. И нерядко именно водният знак е основното доказателство за датирането на някоя книга. Разбира се, имат се пред вид и другите белези, макар че в повечето случаи те само потвърждават данните от водните знаци на хартията.

Вече казах, че телчетата, изобразяващи рисунъка на водния знак, се сменяли често. Освен това хартията се разпространявала бързо, не се застоявала много между фабриките и купувачите. Изследванията показват, че срокът от производството на хартията до нейната употреба е различен в различните страни; за Балканите например той рядко надхвърля 5 години.

[1]Най-известните каталози с водни знаци са на *Ш. Брике* (в четири тома), на *Н. П. Лихачов* (в три тома). В България е издаден само един справочник за водни знаци — на *Всеволод Николаев*. Водянные знаки Отоманской империи. София, 1954. В последните двадесет години едно амстердамско издателство преиздава всички стари справочници и каталози, станали вече библиографска рядкост, а също така и по-нови изследвания в тази област. Все още обаче изключителното богатство от водни знаци, особено от хартията, употребявана на Балканския полуостров от XIV в. насам, не е издирено напълно. Някои водни знаци се разпространяват в множество варианти и форми в продължение на няколко века. Водният знак „котва“ например се среща в толкова разновидности, че на него е посветен отделен обемист албум, излязъл от печат като том от амстердамската поредица в 1973 г. (автор — Владимир Мошин).

По нашите земи не се произвеждала хартия. Пътят на хартията до ръцете на българските книжовници засега не е добре проучен. Отначало я внасяли от Италия. Между другите стоки керваните на дубровнишките, генуезките или венецианските търговци пренасят партиди хартия; но през XIV век голяма част от италианската се внасяла чрез посредничеството на Византия, през Цариград, Сер и Солун. Интересна подробност — докато на Запад през XIII—XIV век хартията все още се счита за „второстепенен“ материал и се забранява употребата ѝ за официални, особено държавни укази, актове и подобни, то първите хартиени документи в България са „царски“ — например двете грамоти на цар Иван Асен II — Ватопедската и Дубровнишката. Те са писани непосредствено след победоносната Клокотнишка битка. Ватопедската грамота е издадена за светогорския манастир Ватопед през април 1230 година, а Дубровнишката — в Драч — към края на същата година. Така България се оказва първата славянска страна, в която прониква хартията — още преди средата на XIII век. Български ръкописи на хартия се появяват по-късно — в 1273 година в „Цареград Търново“, по времето на цар Константин Асен, презвитер Драгия преписва евангелие, като редува пергамента с хартия. През втората половина на XIV век хартията вече за-

почва да измества пергамента. Дори част от книгите за царската библиотека се пишат на хартия. По време на турското робство нашите книжовници използуват хартия от различен произход, но голяма част от нея е пак италианска, правена специално за внос в пределите на Османската империя. Даже водните знаци на хартията напомнят за робството — най-разпространени през XVII и XVIII век са филиграните с три полумесеца или с различни по вид корони, увенчани с полумесец. Тези два знака — „корона“ и „три луни“, са от най-често срещаните в късните южнославянски ръкописи.

Добрата работа на книжовника зависи много от хартията. Понякога хартията е била качествена, друг път — лоша — грапава, че и попивала. Преписвачите се принуждавали да пропускат цели страници. Някъде това ги нервирало и те оставяли ядовити бележки в полето „О, зла хартия!“ (ръкопис от XVII век). Преписвачът на едно евангелие от XV—XVI век, вероятно от Ловчанско, се оплаква: „Еде зал [зъл, лош] лист, отде се намери. Невежите казват, че е лошо мастилото; не е така, а [е] хартията!“ Всяка помощ в това отношение е била добре дошла за книжовника. Някой си Богоя огладил грапавата хартия, за което името му намерило място в полето на ръкопис от 1435 година — „Бог да прости Богоя, еде ми оглади хартию“.

А как от листовете пергамент или хартия се е създавала ръкописната книга през Средновековието?

В началото, естествено, българските книжовници овладявали, а в някои случаи — приспособявали към своите условия византийското майсторство в „книжното дело“. За отбелязване е, че старобългарската книга от IX—X век и до късно време не е възниквала на големи партиди и в многолюдни скриптории (книжовни центрове за създаване и преписване на ръкописи). У нас в много по-голяма степен, отколкото в останалите европейски страни, та дори и във Византия, ръкописът е могъл да възникне навсякъде. Може би защото и езикът на книгите е бил общодостъпен. И защото писмеността се е крепяла повече върху провинциалната традиция — едно хилядолетие е от началото на старобългарската просвета до Освобождението, а едва ни се събират триста години свободна и централизирана държава. Дори и през IX и X век, въпреки че в Плиска, Преслав, Охрид, Девол и другаде кипи организирана книжовна дейност, преписаните книги не стигат. По всички краища на българската земя преписвачите — най-често свещеници — трябвало сами да се потрудят, за да намерят най-необходимите книги и да ги препишат.

Колко ли мъки и труд им е струвало — през девет земи в десета да измолват някой „извод“ (т.е. книга, от която да „изведат“, да препишат необходимите текстове). Иначе пергамент, добре или зле, всеки е могъл да изработи от кожа. Дори самата обработка се е възприемала символично: от нечистото и кървящо късче, приличащо на езичник, е излизал бял и безгрешен пергамент, готов като новопокръстените да приеме „благочестивите словеса“.

Средствата за писане — и те са били подръчни. Обикновено всеки книжовник сам си приготвял необходимото количество тетради (коли), сгъвал е пергамента на две или на четири, разчертавал го в зависимост от нуждата на две или една колонки и на съответния брой редове. Разчертаването е ставало с твърд предмет — костен нож, оловна заострена пръчица или друго метално острие. Равните редове се постигали с пергел, линия или с „пункториум“ — предварително приготвена летвичка с остриета, забодени на равни интервали. Прободките — дупки или косо срязани — в двата края на реда се съединявали с острието и линията е била достатъчно дълбока, за да личи и от обратната страна. Разчертаването на една страница е било различно. По навик или по традиция книжовниците са имали изработени шаблони. Понякога са правили няколко рамки — една за полетата (не широка, за да не се хаби пергаментът); втора — за ограничаване на заглавните букви (инициалите); вътрешна — за останалия текст. Инициалите са се пишели и вън от рамката, без ограничителна линия. Така приготвените тетради са се номерирали понякога преди да започне писането на книгата. Номерацията се е поставяла в полето — горе или долу, ту само в началото на колите, ту само в края, а най-често — и в началото, и в края. Предварителното номериранена тетрадите довежда до куриози — срещат се ръкописи с коли, номерирани отзад напред, с двойна номерация или с непоследователно номерирани тетради. Номерацията по коли векове наред е била единствена в ръкописите. Фолиацията (номериране на листове) или пагинацията (номериране на страници) не са познати на старобългарските книжовници чак до XVIII век. Дори първите старопечатни книги също имат само номерация по коли.

След като ръкописите започват да се пишат на хартия, листовете се сгъвали по същия начин и разчертаването не се изменя съществено. Даже в началото, привикнали към дебелия и здрав пергамент, книжовниците повреждат хартията при разчертаването. Но бързо овладяват новия материал и през втората половина на XIV век при повечето ръкописи следите от разчертаването едва се забелязват.

Ох, майко моя, що патих със зло мастило, та не ме хулете!

(Приписка от XIV век)

Мастилото също не е създавало затруднения — основният материал за направата му е бил винаги подръка. Още от V век вече е известно, че от обикновената дъбова шикалка може да се получи добро и, най-важното — водонеразтворимо мастило. Във Византия през IX век правят варено мастило „енкаус“ от скълцани и парени (варени) шикалки с прибавка на меден сулфат. Освен от шикалки мастило може да се приготви и от отвара на някои дървесни кори. За оцветител са използували черни сажди от огнище; добра „чернилка“ се е получавала и от препечени маслини. За слепване на мастилото към хартията отначало са прибавяли към него смола от вишнево дърво, а по-късно — гума арабикум. Мастилото от шикалки е било кафеникаво в разни нюанси, а направеното от сажди — черно и лъскаво. Любопитна подробност — за кратък период около първата половина на XVI век у нас се употребява най-вече черно, съдържащо разяждащи съставки мастило. С течение на времето мастилото унищожава основата си и листовете се превръщат в „дантели“ от бели полета и разядени редове. Написаното се възстановява с голяма мъка. Единствената полза за изследователя е, че може да датира сравнително точно написването на книгата по употребеното мастило. От XV век насам в ръкописите се срещат запазени наставления за приготвяне на различни мастила. Основните съставки са същите, но грижовният книжовник с голяма любов и изобретателност търси допълнения, които ще направят мастилото най-добро, най-качествено. Разнообразието е учудващо — слага се мед, вино и какво ли не още. Една рецепта от XV век съветва да се накисне вишневата смола в мед и след това да се смеси със шикалките. В направата на мастилото се долавя благоговейната почит на средновековния българин към всичко, което е свързано с книжовния труд. „Доброто“ мастило също има своя символика. Редно е било да се започне приготвянето му „на нов месец“ (в новолуние), пропорциите отговарят на числа, свещени в представите на хората, и така нататък. Ето съвета на един опитен преписвач от по-късно

Воден знак „три луни“ от XVIII век

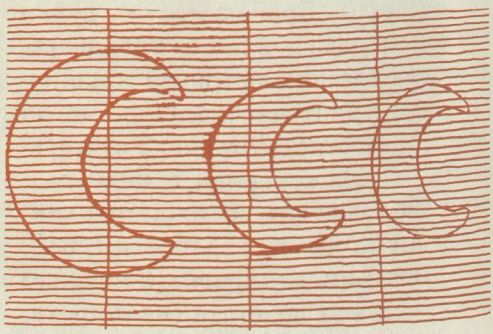

време: „Вземи флиди (кори от ябълки) една ока и ги постави да киснат една или две седмици; ако искаш, турни ги на слънце, после, изваждайки ги от тази вода, до половин ока, стрий шикалки 10 драма и сичи кабрус (железен сулфат, зелен камък) 15 драма и ги туризаедно в едно гърне или в меден съд— нека врат на огъня, докато остане половината. После ги изцеди с тънко платно и прибави 10 драма вода; постави в първия съд, в който го вари, стрий замк (гума арабикум), много чист 12 драма и го прибави вътре. Постави го малко на огъня, докато се стопи. Ако можеш да го стопиш без вода, бива по-добре. Запази мастилото в стъклен съд и пиши, когато искаш, и е много добро мастило."

Черното мастило е основната, но не единствената грижа на преписвача. Почти няма ръкопис, в който покрай обикновеното мастило да не се употребява и червено, а понякога и няколко различни червени мастила. „Царицата" на червенослова е киноварът — минерална боя (живачен сулфид) с огнен оттенък. Киноварът се е внасял, струвал е скъпо и затова са го използували пестеливо. Една рецепта за правене на киноварно мастило: „Вземи 10 драма киновар и го стрий на мраморна плоча и като го туриш в устата си, да ти се стори като вода. Събери го внимателно от мрамора, постави го в дивита (мастилницата). Стрий един драм замк и кантарион. Остави ги да се стопят и ги постави в дивита и така пиши. Ако не пише много червено, направи така: остави киновара да се утаи добре на дъното на дивита, после отсипи в друг съд малко от водата, която е жълтеникава, и я запази. А онова, прочее, което остане в дивита, разбъркай го и пиши известно време. И ако не лъщи, вземи от онази вода, която отсипа, и я постави вътре в дивита и пиши, каквото искаш — хубаво е!" Рецептата е от по-късно време, но едва ли при-

Воден знак, заснет със специална съвременна техника

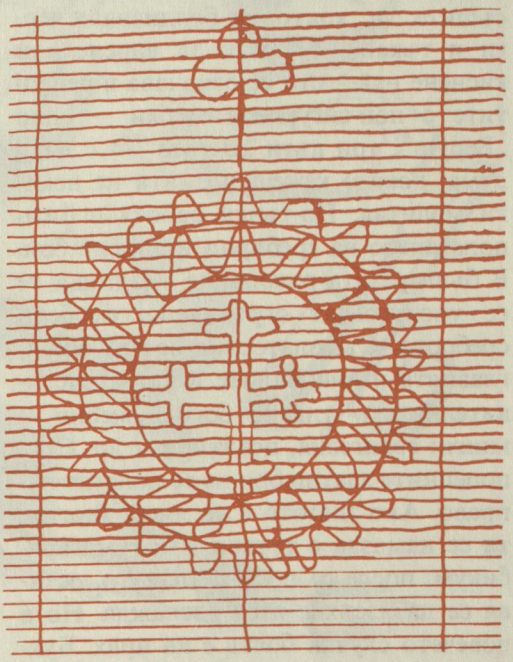

готвянето на киновар през последните векове от робството се е различавало съществено от началния период на нашата книжнина.

Най-често за червенослов преписвачите използуват така наречения „миниум“ — червено мастило, приготвено с оловен окис. Някои преписвачи редуват миниума с кармин. В състава на карминеното мастило покрай основната боя са слагали и кармъз (оцветител, извлечен от насекомото Cocus). Цветните мастила — лазур, зелено, охра, жълто и т.н. — се приготвяли главно от минерални оцветители. Покъсно използуват и някои растителни— същите, с които са боядисвали черги и тъкани. Времето за варене или киснене най-често се означава в рецептите с най-сигурните мерки — едно „Верую“, три пъти „Верую“ — с една дума, докато кажеш позната на всички молитва. По-тънка работа е било полагането на сребърни и златни бои. В българската ръкописна традиция те се употребяват ограничено, особено среброто. Със златослов се пишат заглавията и инициалите в най-представителните — главно богослужебни — книги: евангелия, псалтири и др. Скъпоценните златни бои не се полагат направо. Ако златото е на лист, хартията се намазва с туткал или гума арабикум, после се полага златото, оставя се да изсъхне и се изглажда. Но в повечето случаи боята е на прах. Буквите първом се изписват с червено или жълто и чак след това се позлатяват, като за целта се използуват слепващи вещества (включително и яйца). Заслужава си да ви запозная с една твърде оригинална рецепта за изписване на златните заглавия: „Потърси и намери салетин (охлюв) и вземи слуз и я постави в черупка от яйце или в какъвто съд желаеш, и — слушай какво!– за да извадиш слузта, постави запалена свещ пред отвора, гдето излиза охлювът, и така ще излезе слузта, и когато я вземеш, турни я на мрамора с малко стипца и злато и ги стрий добре; сложи и малко замк (гума арабикум) и така пиши, каквото искаш, и ще се чудиш!“

Червенословът и изобщо цветнословът имат определена роля в ръкописната книга — те служат колкото на текста (разграничават смислови цялости, сочат началото и края на произведенията, използуват се за указания в полето — дати, показалки, знаци за цитиране, литургични посочвания за разни таблици, — разделяне на сти-

Инструменти за писане и за приготвяне на бои и мастила, намерени от Аксиния Джурова в къщата на Никола Образцов в Самоков. Виждат се пера, четки, съдове и камъни за стриване на боите, шилца, пергел, дивит, шишенца за запазване на мастила и бои, съд за пепел или пясък, които са попивали незасъхналото мастило, раковина, използувана също за мастилница и др.

хове с червени разделителни точки и др.), толкова и на украсата. Затова на цветните мастила се обръща внимание при изследване на художественото оформяне на книгата.

Писах с перо и мастило. Перото бе от гъска...

(Приписка от ръкопис)

Средствата за писане във Византия през IX–X век, а вероятно и в България по същото време е бил „тръстът“ (калам) – косо срязано и разцепено на две в единия край тръстиково перо. Но вероятно още тогава каламът е изместен от птичето перо. Перото се употребявало след грижлива обработка – с пепел и пясък са го изчиствали от мазнината, изглаждали го, изрязвали полукръг, след това изостряли долния край и цепвали перото така, че мастилото да се задържа и да се спуска равномерно към върха.

В нелеката работа на средновековния преписвач качеството на перото има решаващо значение; то му осигурява красивото изписване, еднаквата дебелина на линиите, изящната извивка на всяка петлица. На Запад са писали и с лебедови, и с паунови, и с ястребови, и с гарванови, и с други пера, но българските книжовници разчитат главно на гъшето перо. Те не го изпускат от ръцете си и през дългите векове на робството, за да го предадат – свято и непречупено – на нашите възрожденци. Преписвачите ценят добре подготвените, леки за писане, еластични пера. Един граматик от XVI век гордо отбелязва, че написал цялата първа част от книгата „с едно гъше перо“. В манастирите приготвянето на перата е поверявано на най-сръчните. Работата на учениците открай време била първо да се научат да отбират перата си, да познават кое е добро (защото от крилата на една гъска излизат не повече от десетина годни пера) и сами да ги правят.

Старобългарски азбуки

И така, всичко необходимо, за да се появи на бял свят старобългарската книга, е налице — пергамент, мастила в костени, каменни, оловни и дори сребърни филигранни мастилници; калами или пера, пемза и ножче, а от края на XIV в. вече и ножица; други ножчета за подостряне на перата... На ниската масичка пред преписвача лежат още празните тетради и скъпоценният извод. Книжовникът слага тетрадата на коленете си, така са писали по византийски маниер върху дъска или подложка, но винаги на коленете, и започва работа. Но с какви букви, на коя азбука преписва българинът от IX—X век?

Всеизвестно е, че в началния период българите познават две азбуки — кирилицата и глаголицата. Ще напомня, че първоначално именно глаголическите букви се наричат „Кирилски". Глаголицата (в това никой сериозен изследовател вече не се съмнява) е дело на Константин-Кирил Философ. Върху произхода на глаголицата се спори повече от столетие и нейният първообраз е търсен в какви ли не азбуки и знаци. Не зная доколко може да се приеме най-интересната от възникналите в последно време хипотези — че в основата на глаголицата са залегнали три елемента със символично значение — кръст, кръг (символ на вселената) и триъгълник (символ на Троицата). Във всеки случай подобно изтънчено преплитане на символиката с филологическите знания не би било чуждо на философа Константин — ученика на Лъв Математик и патриарх Фотий. Несъмнено е едно — че глаголицата е напълно, съзнателно самобитна азбука и нейната „осветеност" е подчертана от великия ѝ създател чрез изобразяването на първата буква А като кръст. На глаголица със свещените букви на Кирил и Методий са написани и книгите, които княз Борис е при-

ел от следовниците на Първоучителите. На глаголица Климент Охридски създава първите оригинални старобългарски проповеди; на глаголица се учат хората, които презвитер Наум подготвя за книжовен труд в Плиска. Вероятно на глаголица е било написано и Учителното евангелие на Константин Преславски. Но ето че покрай глаголицата се явява и кирилицата. Според историческите данни първите кирилски книги се създават след 893 г., когато настъпва „златното" време на българската писменост и просвета. Но защо е било нужно да се изменят буквите на „праведния и истинен" мъж Константин-Кирил? В науката замяната на глаголицата с кирилица се обяснява с най-различни причини — най-често със създалата се вече дълга практика да се приспособяват гръцките букви към славянската реч; или с волята на Симеон да се сближи славянското писмо с гръцкото, с натиск от Византия (което е пък малко вероятно за историческия момент) и други. В крайна сметка замяната на глаголицата с кирилица може да е станала и поради изброените причини, и поради други, за които ние нищо не знаем. Но. струва ми се, че едно от най-решаващите е, че глаголицата е замислена и създадена като писмо за високата църковна книжнина. Чужда ѝ е практичността на писмо, което може лесно да бъде усвоено и да служи за всички възможни случаи. Отделните букви на глаголицата с тяхната сложна конструкция от полукръгове, съединени с линии или с несвързани една с друга черти (вижте например буквата „како"), не са се писали, а са се рисували с многократни ситни махове на калама или перото. Може би, ако глаголицата бе имала по-дълъг живот приживе на Константин-Кирил, ако бе издигната до официално писмо, както става в България по-рано, той самият би създал по-опростен неин вариант. Съдбата на глаголицата е да бъде сакрално (свещено) писмо — това се вижда и от употребата ѝ чак до XVIII век в богослужебни текстове от Хърватско и Далмация.

Така че цар Симеон — а твърде вероятно е той да е бил инициаторът на „преложението" (замяната) на глаголицата с кирилица — всъщност само следва демократичната идея на Кирило-Методиевото дело. Сравнете двете азбуки — колко по-функционална е кирилицата в сравнение с глаголицата. Не бива да забравяме обаче едно — че онези, които са замислили и провели транслитерирането (т.е. замяната на едните букви с други), са могли да използуват безнаказано и без вредни за българите последствия гръцката азбука за основа на славянската именно защото вече е съществувала глаголицата, защото е съществувал славянският книжовен език. Имало е *устроение* и

Пишещ евангелист. Миниатюра от българско евангелие

вече не е било страшно и да се доустрои. И какво в крайна сметка се изменя? Специфичните славянски звукове, така филологически точно фиксирани в глаголически букви от Константин-Кирил, само се преработват, опростяват се, но по същество остават пак Б или Ж, Ч и Ъ. Запазва се и Ы, написано с два знака, запазват се и сложно написаните носови гласни — така наречените голяма и малка носовка. Тези две гласни с особен, носов призвук, се характерни за българските диалекти. И текстовете си били същите, и по-лесно се четели, а най-важното — многократно по-бързо се пишели. Така че с пълно право кирилицата носи името на Кирил — тя е негова рожба, домислена на българска почва от българските книжовници.

Всъщност не само през X и XI, но дори и до XIV век българите познават и двете азбуки. В редица кирилски паметници се срещат отделни глаголически букви, а и цели редове. Когато глаголицата станала по-рядка и почнала да се позабравя, използували я за тайнопис. Подписвал си книжовникът името с глаголически букви — поблъскай си малко, читателю, главата! Отделни глаголически букви се срещат и през XIII век. В ръкопис, съдържащ препис от Златоструя на цар Симеон, писан от сръбски книжовник вероятно в Света гора, на една страница ни в клин, ни в ръкав са начертани неумело няколко глаголически букви — една дума и половина — половината е довършена с кирилица. Сигурно българският извод на сръбския книжовник е бил доста стар и глаголическите букви са стояли в него — преписвачът не ги е разбрал, но ги е прекопирал на съответното място (за радост на учения, който след седем столетия ще търси последните следи от глаголическите букви в славянските ръкописи!).

Незначителният брой глаголически паметници, които днес познаваме, не са напълно еднакви по написание. Глаголицата е търпяла известни промени в процеса на писането. Едни „глаголаши“ закръглят петлиците и острите ъгли, така че се получава впечатление за плавно свързване на отделни елементи от буквата — кръгчета и дъги. Това е така наречената обла глаголица. С нея са написани най-много старобългарски ръкописи — Асеманиевото, Зографското и Мариинското евангелие, Рилските глаголически листове. В другата преписваческа школа е доведена докрай втората тенденция в строежа на буквата — изострят я, подчертават ъгловатата ѝ форма, така че петлиците стават не закръглени, а квадратни, а съединителните части — остроъгълни. С тази ъглеста глаголица е писан Синайският псалтир. А има и ръкописи, в които начертанията на буквите са слабо заоблени и слабо ъглести.

Приемницата на глаголицата — ки-

рилицата, има по-дълга история. Най-старите кирилски ръкописи, достигнали до нас, са от началото на XI, ако не и от края на X век. Те могат да ни дадат представа за първоначалния вид на преславската кирилица. В някои от тях, особено в Енинския апостол, съвсем отчетливо прозира връзката с глаголическата книга.

Писмото на най-ранните кирилски паметници е *уставно*, подобно на така наречения гръцки унциал (майюскул). То се отличава със симетричност и строгост. За него не би могло да се употреби определението „изящно", то е по-скоро монументално с тежките си форми и пропорции. Буквите следват една след друга, всяка изписана поотделно, почти квадратни. Старателната деловитост и яснота характеризират почерка на кирилските ръкописи до XII век. Текстът не е разделен на думи и се разрежда само там, където е поставена точка. Натискът на перото е почти еднакъв — няма очебийна разлика между отвесните черти на буквата и другите й части. В повечето старобългарски паметници уставът е леко наклонен надясно (изключение прави например Супрасълският сборник, който е писан с вертикално писмо). Няма ударения, нито други надредни знаци. Над реда се срещат само „титли" — знаци за съкращение на най-често употребяваните думи.

Още през XII век уставното писмо започва да губи своята монументалност. Постепенно то се издължава нагоре, симетрията в отделните букви се нарушава, петлиците им се заоблят и намаляват; тук-там някоя част от буквата небрежно изскача над реда или се спуска под него. Постепенно думите се разделят, а ударенията и надредните знаци стават по-чести. Уставното писмо се пази чак до средата на XIV век, а дори и по-късно — с така наречения литургичен устав се пишат понякога най-важните богослужебни книги. Но този късен устав, който е особено типичен за румънската литература, на български език през XV—XVII век е изкуствен и по-скоро може да се нарече калиграфски полуустав. *Полууставът* се появява наред с устава още през XIV век. Той става необходим с нарастването на книжовната продукция и с книжната култура. Полууставът е опростен, загубил симетричността си, но много по-бърз за писане тип писмо. Буквите все още се пишат отделно една от друга, въпреки че към края на реда започват да се свързват. Думите са разделени, има повече препинателни знаци (употребява се запетая и точка и запетая). Характерна особеност на полууставното писмо е голямото количество съкращения — и не само на често употребяваните думи с титла, но и на съгласните вътре в текста и в краесловието. За разлика от уставното писмо, полууставът се влияе по-силно

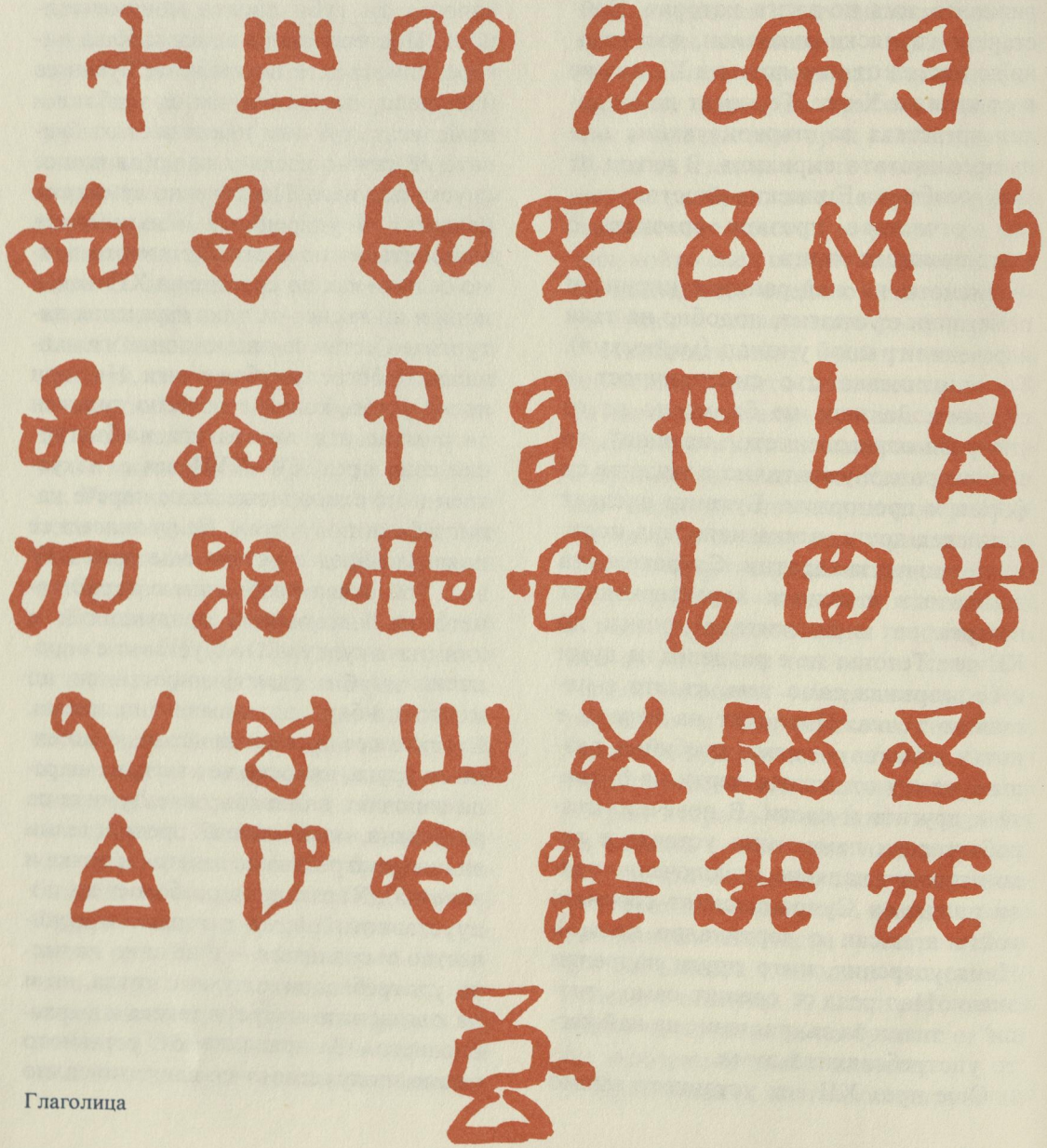

Глаголица

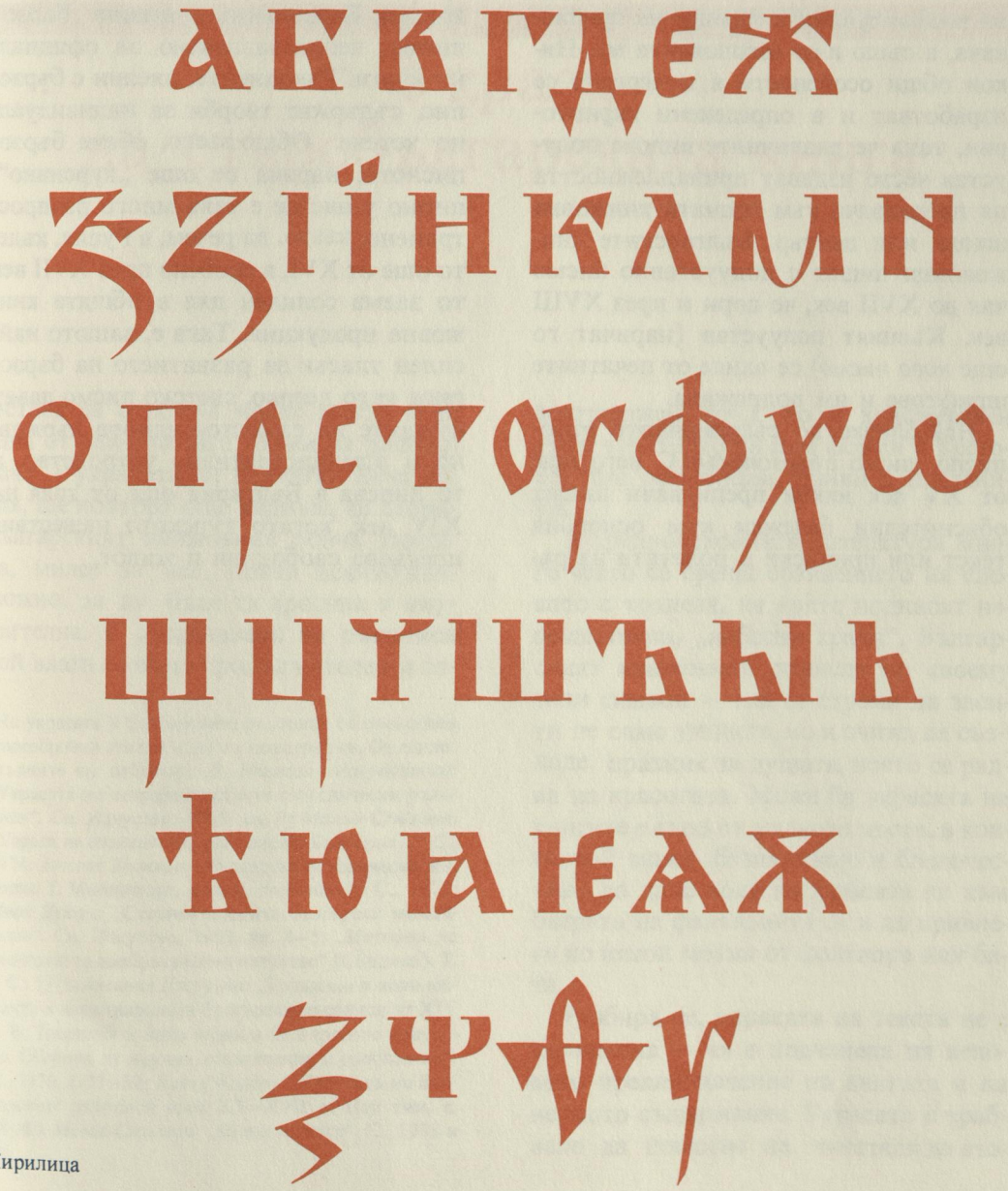

Кирилица

от индивидуалните навици на преписвача, а също и от школовката му. Някои общи особености в почерците се изработват и в определени скриптории, така че различните видове полуустав често издават принадлежността на преписвача към позната книжовна школа или център. Българските книжовници пишат с полууставно писмо чак до XVII век, че дори и през XVIII век. Късният полуустав (наричат го още *ново писмо*) се влияе от печатните шрифтове и им подражава.

Най-близко до съвременното ръкописно писмо е *бързописът*. С него още от XV век някои преписвачи пишат обяснителни бележки към основния текст или приписки в полетата на ръкописа. Бързописът е именно „бързо" писмо, непредназначено за официални книги. Ръкописите, писани с бързопис, съдържат творби за индивидуално четене. Общо взето, обаче бързописното, нарича се още „курсивно", писмо у нас не е така много разпространено, както, да речем, в Русия, където още от XVI, а особено през XVII век то заема солиден дял в общата книжовна продукция. Така е, защото най-силен тласък за развитието на бързописа като делово, светско писмо дават нуждите на самостоятелното държавно и административно устройство, а то липсва в България още от края на XIV век, когато турското нашествие прекъсва свободния ѝ живот.

Украса на старобългарската книга

Остава да отделим малко място и за една от най-важните грижи на преписвача — украсата на книгата.[1] Вече казах, ще повторя още веднъж, че старобългарският книжовник обича книгата, милее за нея, прави всичко възможно, за да бъде тя красива и внушителна. В създаването на ръкописа той влага не само продължителен и самоотвержен труд, но и художествен усет, чувството си към форми и цветове, към пропорции, линии и плетеници.

В средновековната литература много често се среща сравнението на словото с трапеза, на която поднасят невещественни, „небесни храни". Българският книжовник осмисля по своему този символ — той се стреми да засити не само умовете, но и очите, да създаде празник за душата, която се радва на красотата. Може би украсата на книгите е едно от малкото места, в които той може безнаказано и благочестиво да даде воля на любовта си към баграта на фантазията си и да привнесе по някой мотив от фолклора или бита.

Разбира се, украсата на текста не е самоцелна — тя е подчинена на деловото предназначение на книгата и на нейното съдържание. Украсата е трябвало да помогне на читателя да въз-

[1] На украсата в българските ръкописи са посветени многобройни статии и някои монографии. От по-достъпните ще отбележа: *В. Иванова–Мавродинова*: „Украсата на старобългарските глаголически ръкописи". Сп. Изкуство, 1965, кн. 7; *Маньо Стоянов*: „Украса на славянските ръкописи в България..." С., 1974; *Атанас Божков*: „Българска историческа живопис. I. Миниатюри, икони, стенописи". С., 1972; *Иван Дуйчев:* „Средновековните български миниатюри". Сп. Изкуство, 1962, кн. 4–5; „История на българското изобразително изкуство" (Сборник). Т. I, С., 1976; *Аксиния Джурова:* „Традиции и нови моменти в илюстрираните български ръкописи от XIV в. В: Традиция и нови черти в българското изкуство. Сборник от научни изследвания и съобщения". С., 1976, с. 21–32; *Елена Коцева:* „Украсата на българските ръкописи през XV–XVII в. Пак там, с. 68–80. *Маньо Стоянов:* „Букви и книги". С., 1978 и др.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА

ДНЯСІЄННАЙНОІСАНО

Миниатюра, рисувана над текста в дамаскин от XVII век

Буква Р — плетеничен стил

приеме текста, да го ориентира в композицията на книгата: къде започват самостоятелните части и къде свършват; къде най-вече трябва да насочи читателят вниманието си, кое е цитат от библията, на коя част от текста трябва да повиши глас и т.н.

Украсата на старобългарската книга се състои от четири главни елемента — три от тях са свързани винаги непосредствено с текста — началният, встъпителен орнамент, който предшествува заглавието на паметника или на части от него (нарича се заставка); инициалът — т.е. орнаментираната първа буква на книгата или на статията вътре в книгата, а също и на отделни пасажи и орнаменти, с който завършва паметникът. По-самостоятелно място имат миниатюрите, които често са на цели страници. Обикновено преписвачът сам се грижил за украсата на книгата, обаче миниатюрите оставял на майстора-илюстратор.

Заставките се рисуват в началото на всяка самостоятелно текстова цялост (разбира се, има ръкописи и без украса, но рядко ще се срещнат — поне една плетенична ивица с червено мастило или лъкатушна линия, завършваща с две листенца по края, ще се постарае да очертае преписвачът). Заставките са най-разнообразни по форми и рисунък — някои могат да достигнат половин страница и повече. Заглавието понякога е оставало в рамката на орнаментираната заставка, понякога тя се е виела около него като арка, но най-често общите рамки на заглавката са правоъгълни или квадратни. Книжовникът е знаел строго да степенува големината на заставките. Да вземем например кое и да е четириевангелие — един паметник, който е изисквал задължителна орнаментация. Пред четирите евангелия — почти еднакви широки заставки, а пред предговорите към евангелията и пред показалците в края, по-тесни, лентообразни. Така е и с орнаментираните инициали. Под заставката обезателно първата буква е орнаментирана — може да е разноцветна, може да е само червена, може и от незапълнени линии. Във всички случаи тя е неколкократно по-голяма от

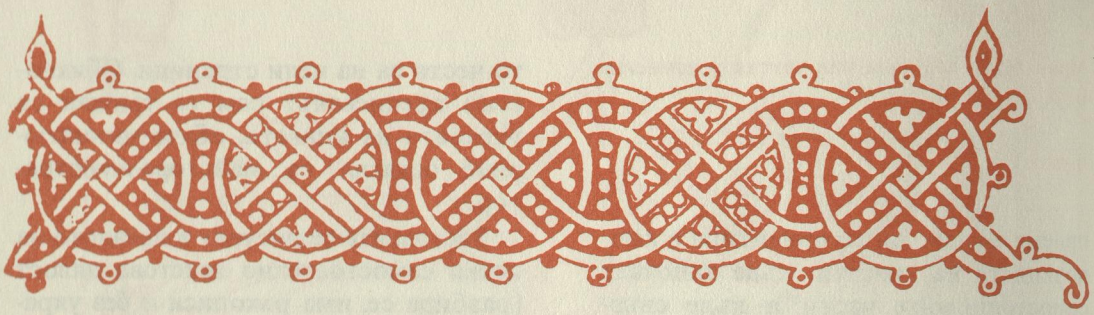

Балкански плетеничен стил

другите букви и изпъква наред със заставката. Началата на основните статии или пасажи също са орнаментирани, но по-слабо, а някои просто се различават по големината си и по червенослова. Краят може да бъде фигурален — целият текст да се изписва така, че да образува кръст, или да се стеснява долу като клин и да бъде обграден с плетеница или някакъв друг мотив. Но, общо взето, краят се оформя по-скромно, отколкото началото. Отделните пасажи или стихове са белязани със съчетания от точки и кръстчета, но в рамките и размерите на реда.

В орнаментната украса на ръкописите българският книжовник никога не е губил мярка — не е оставял заставките и инициалите да засенчат текста. Срещу заглавията, за да бъдат те добре видими, е слагал показалка — листче или цветче, а нерядко и ръка със сочещ пръст към новата творба. Подобни украшения е поставял и срещу особено важните места, то значи: „Зри, читателю!“ Ако най-долният ред на някоя страница оставал непълен, той го „подпирал“ с някоя плетеница или със змейска глава, отворена срещу реда. Особено важните места бележи в полето — с червени кръстчета, червени запетаи (една или две) срещу всеки ред. Има и други знаци. Интересна е например историята на „рибката“, която често се среща по полетата на богослужебните ръкописи срещу един стих, прославящ Троицата. Знакът възхожда към много стара византийска традиция и всъщност е била триъгълник с допрян до него кръг. Свързват употребата му с произведенията на Григорий Богослов. (По-горе стана дума за това, че и триъгълникът, и кръгът имат особено почетно място сред другите фигури като изразители на свещени символи — триединството на божеството и вселената.) По-късно знакът кръг с триъгълник изчезва от гръцките ръкописи, за да се появи отново през XIV век в славянските. Постепенно книжовникът, на когото харесал то-

зи знак, го преиначил по своему. Знакът му приличал на рибка, той го схванал като символ на християнството и започнал да го рисува в полето с всички атрибути на рибата — опашчица, перка и очички. Такива рибки в червено или червено и черно се срещат в нашите ръкописи чак до XVII век.

В многовековното развитие на българската книга орнаменталната украса на ръкописите се променя. Всяка епоха си изработва свой стил и на този стил се подчиняват всички части на украсата. Орнаментът в старобългарските ръкописи се изгражда върху геометричните фигури (кръг, квадрат, лъкатушна или назъбена линия) и растителни мотиви (лист, виещо се стъбло, цвят, пъпка). Разбира се, подобна украса има и във византийските образци на славянските книги. Но още в най-ранните паметници орнаментът се отклонява от характерните за Византия форми и цветове. Той може би е по-скромен и даже примитивен откъм изпълнение, но прави впечатление със самобитните елементи на плетениците и мотивите.

Достигналите до нас най-стари български ръкописи — глаголически и кирилски — от XI, а и от XII в., са украсени в *геометрично-плетеничен стил.* Заставките са разработени от разноцветни ремъци, образуващи различни фигури — преплетени ромбове с остри ъгли, многоъгълници, заплетени в края. Двуремъчните плетеници с двуцветно оцветени шнурове се редуват или съчетават с геометрично стилизирани листа и пъпки. По същия начин са изработени и инициалите. В сравнение със заставките, които са малко, те са повече на брой и показват умението на преписвачите да обогатят с интересни хрумвания основните стилови мотиви. Двуремъчните плетеници вътре в очертанието на инициала ту се завиват, ту се спускат успоредно една до друга, удължавайки възлите си според пропорциите на буквата, за да завършат във вид на осморки. Част от вътрешната плоскост на буквата се оцветява на миниатюрни лентички или квадратчета; буквите са оживени и от най-различни придатъци, изскачащи от ъглите им — пъпковидни, листовидни или просто клинообразно, изтеглени вън от рамката, оцветени в червен или друг цвят. Кръглите петлици на глаголическите инициали дават възможност на преписвача да ги изпълни с други мотиви — концентрични кръгове с четириъгълници, кръстчета и розетки. Но и това не е достатъчно за старобългарския книжовник. Той иска да вложи в буквата елементи не само от растителния, но и от животинския свят. И тук не винаги се съобразява с образците на съвременната му византийска книга, въпреки че изображението на животни, особено на птици и риби, е често срещано в гръцките ръ-

кописи от X век. Кацнал върху рамото на буквата-инициал паун с изящно очертано тяло и разпусната многоцветна опашка посяга към грозд; целомъдрен гълъб пърха в цветния фон на друг инициал. Змията, символ не само на лукавство, но и на мъдрост, извива златното си тяло в трети. Най-красивите и богато илюстрирани кодекси на цар Симеон ще да са били украсени точно в този византийски стил. Прочутият препис на първия Симеонов сборник — Изборник от 1073 година, има и царствени пауни, и палмови листа. По всичко личи, че орнаментът на Изборника повтаря старобългарския си оригинал. Но копията са все пак копия. А в запазените български ръкописи от XI век откриваме вече друг стил. От по-закръглените части на инициалите към читателя поглежда едва загатната или ясно видима невероятна животинска глава с уши и птича човка. Или в двете петлици на глаголическото се спотайват очите на несравними с никакво животно муцуни; другаде — змейска глава с уши или птица с дълга змиевидна опашка; подобна опашка излиза от птича човка. Засега тези рожби на фантазията едва

Буква В от уставно писмо — византийски стил

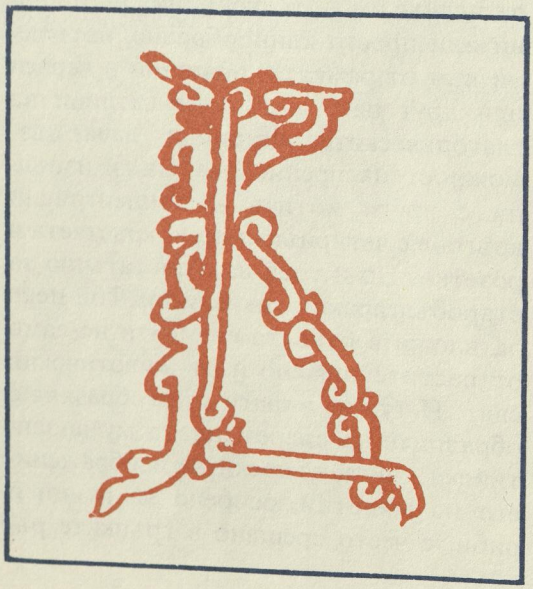

Буква Б — геометричен стил

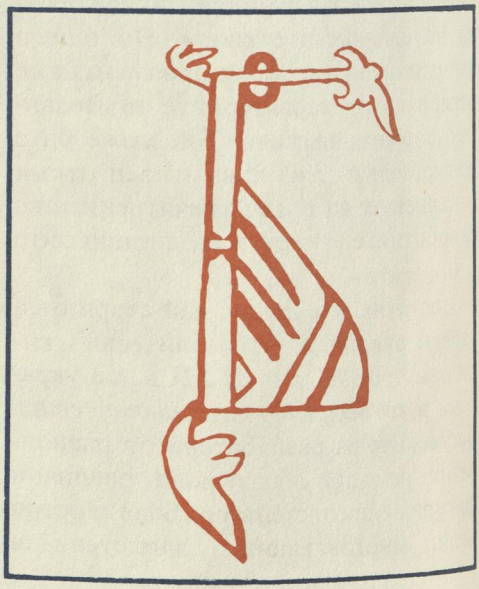

се открояват сред другите части на украсата, но бъдещето е тяхно — покъсно те ще изпъкнат и ще дадат името на нов стил — *„тератологичен“* (т.е. зверинен, от гръцкото „тератос“, звяр). Тератологичният стил на украсата буквално разцъфтява през XIII век. След като е възстановена независимата българска държава с нова престолнина Търново, книжовната продукция започва бързо да нараства. Разбира се, до нас са достигнали единици от многобройните, създадени в различни краища на нашата земя, книги.Едни са писани в югозападните и западните земи (в днешна Македония), други са свързани с новосъздадените скриптории в Търново и околностите, трети — с българските манастири на Света гора. Подготовката на преписвачите е различна, техниката и вкусът им — също. Неизменно е обаче присъствието на тератологичния орнамент. Плетеничните мотиви продължават да запълват заставките и буквите-инициали, като служат за връзка между най-странни и причудливи форми. Ето например Болонския псалтир, писан по времето на цар Иван Асен II от българските преписвачи Йосиф, Тихота и

Буква В — тератологичен стил

Буква В, оформена като човешка глава

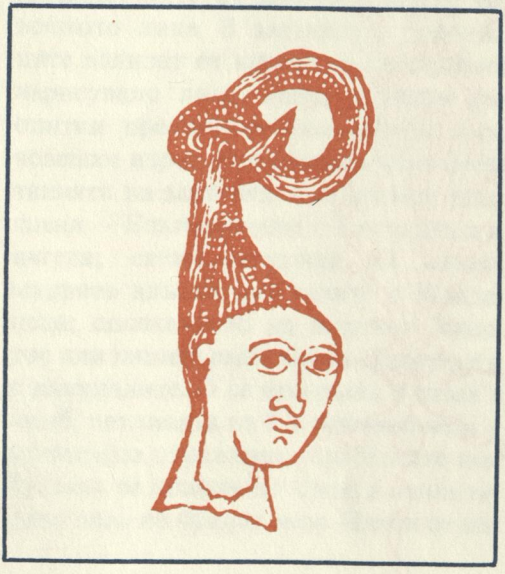

Белослав в охридското село Равне. Заставката, изрисувана над текста, е с П-образна форма, върху двете колони текст под нея. А вътре, върху червения фон, застанали с гръб едно към друго, повтарящи се огледално, сякаш стъпили всяко в своята колонка, са изобразени две птицо-животни. От устата им излизат ластари, които се оплитат по ъглите на заставката, а опашките им образуват сложна плетеница със средната ѝ част. В други подобни заставки са изобразени две кучета; или сплетени змиевидно тела с птичи глави; или грифони. А пък буквите-инициали – колко разнообразие, колко фантазия! Четирикрако животно с мечи уши и остра муцуна, от която излиза клонче. Опашката му е захапана от друго чудовище с глава на животно и дълго змийско тяло, увито около краката на първото (Буквата Б в Орбелския триод). В същия паметник има и друго Б, чието тяло е от плетеница като кошница и само от ъгъла на буквата се подава глава на странно муцунесто животно. От отворената му уста излиза ремък, завършващ с човешка ръка, която го поддържа. Чудовище, извило змийското си тяло във възли с клонче в зиналата си паст и с „изящно накъдрена“ опашка (Буквата З). Туловище на звяр, застанал на задните си крака с вдигнати до устата лапи и с „листо-

Сложно орнаментиран инициал

видна“ опашка (буква Р). И още, и още... Докато в един момент движението на странните чудовища започва да замира, опашките им се отпускат, възлите започват бавно да се развързват, нагънатите змийски тела се превръщат в изящни растителни плетеници. Вече сме във втората половина на следващото XIV столетие. По ръкописите все още се виждат тератологични фигури (впрочем те ще се срещат там и в XVII в.), но вече „не са на мода“. Историята на ръкописната украса навлиза в друг етап. Разцветът на българската книжнина е съпроводен с ново обръщане към византийските образци. Нашите книжовници не копират, а си изработват свои модели. Те стилизират коленчатите стъбла, растителните клончета. Плетеницата от геометрични, повтарящи се фигури отново излиза на първо място — много по-богата, много по-разработена и жива. Времето на възникване на *„балканския плетеничен“* стил е едновременно и времето на *неовизантийския* орнамент. И двата стила си приличат, като неовизантийският е може би с повече цветно-декоративни елементи, с повече злато, лазур и византийски аканти (стилизирани листа на южно декоративно растение), докато балканският чертае своите преплитащи се многократно кръгове, елипси и ромбове и разчита на въздействието на плетеницата повече, отколкото на хармоничната геометричност. Инициалите също се изплитат, но вече без да се намесват животинските мотиви — просто цветни или незапълнени ленти, или плътни червени букви с лека, почти „въздушна“ украса от арабески.

Балканският стил на украсата се задържа много дълго в нашите ръкописи — чак до XVII век. Всъщност той отмира с отмирането на ръкописната книга, защото неговото изживяване започва с подражанието на старопечатната украса. Известно време българските книжовници, които вече познават старопечатните книги, но все още ги нямат в достатъчно количество, подражават на оформянето им. През XVII век в балканския стил на украсата често се среща един мотив, чужд на книжовниците от XIV—XV век — човешкото лице. В заставките плетениците излизат от косите на схематично нарисувано лице, което у някои по-опитни преписвачи има съвсем жив, човешки израз. Понякога вътре в очертанията на заставките се вписват цели сцени — Благовещение с Богородица и ангела; светец-отшелник на стълб; мъдрите влъхви над яслите с Младенеца; оплакването на мъртвия Христос или пишещ евангелист. Същото е и с инициалите. О се превръща в глава с нимб, петлицата на Р в човешко лице с молитвено изражение. Арабеските под буквата се подреждат също в стилизирано лице на брадат мъж. Някои от на-

Инициал В — тератологичен стил

шите дамаскинари рисуват съвсем свободно по-живи мотиви, свързани с бита и другите изкуства — цъфнал цвят, какъвто може да се види в китните български дворове, или стилизиран храст, както е рисуван по белосаната стена; многоцветен мотив от стенописите — пауни от двете страни на ваза с изтеглено нагоре стилизирано растение... И цветовете на тези орнаменти са в съчетания, познати ни от интериора на възрожденската къща.

Към украсата на старобългарската книга спада и миниатюрата. Миниатюрата придава особена ценност на книгата. Най-често тя се помества на цяла страница пред текста, който илюстрира, но в някои случаи заема по-ограничено пространство. Миниатюрите навлизат в нашата книжовна традиция още с първите славянски паметници. Копието на първия Симеонов сборник — руският Изборник от 1073 година — е доказателство, че в най-представителните кодекси от библиотеката на цар Симеон са помествани великолепни многоцветни композиции, изработени под влиянието на византийски оригинали. Следващите по време миниатюри, които заслужават да бъдат отбелязани, са чак от XIII век. В едно евангелие, с което е обезсмъртил името си поп Добрейшо, същият, чиято приписка с жалба за лошокачествения пергамент вече цитирахме, рисува ликовете на евангелистите. Миниатюрите на поп Добрейшо са далеч от прецизното изпълнение и изящество, но са изключително интересни в свежия си примитивизъм и самобитност. Изглежда, че самият книжовник не се е чувствувал много сигурен в умението да живописва, защото е подкрепял някъде рисунките си с обяснения: „А това е гроздие“, „А това са кадила“. На миниатюрата пред евангелието от Йоан поп Добрейшо е изобразил и себе си, коленичил смирено — дребна фигура в нозете на евангелиста, а отдолу е написал „Поп Добрейшо се моли светому Йоану“. Това е първият автопортрет в историята на българското изкуство.

Едва вторият „Златен век“ — XIV век, — последният преди робските столетия, е наистина златен и за българската миниатюра. Притежаваме само няколко пощадени от времето илюстрирани кодекса, но те са достатъчни, за да ни покажат майсторството на художниците от Търновската школа. Под покровителството и по поръчение на българския владетел са илюстрирани книги, с които се гордеят най-големите музеи и библиотеки — Лондонското четвероевангелие (сега в Британския музей), Манасиевата хроника (в библиотеката на Ватикана). За тези ръко-

писи ще стане дума по-късно. За неизвестен поръчител е изготвен прекрасният Томичев псалтир, който днес се пази в Историческия музей, Москва. Вероятно псалтирът е бил предназначен за частната библиотека на високопоставено лице. Съществува хипотеза, че е писан в Килифаревския манастир. Миниатюрите към текста на Томичевия псалтир не само илюстрират текста — те го допълнят, изразяват чрез образите символичната връзка между песенната поезия на древността и християнските вярвания.

През следващите векове миниатюрите в ръкописите се ограничават почти изцяло само за евангелските текстове. Прекрасно изработени миниатюри на евангелистите Матей, Марко и Лука се срещат например в Бусинското четириевангелие, намерено в село Бусинци, Трънско, което сега се пази в Софийската народна библиотека. Неизвестният художник, украсил книгата с орнаменти в неовизантийски стил, не е жалил златото, за да придаде разкошен вид на своето творение. Всяка миниатюра е разположена в цветна рамка. Евангелистите са рисувани с маниера на иконата, с акварел. Изобразени са в „работна" поза — приведени над книга, която държат на коленете си, с масички с писмени принадлежности пред тях.

В някои случаи, както вече споменах, миниатюрата замества заставката и е рисувана на нейното място над текста. Това разположение на миниатюрите в заставки, медалиони и прочее е особено характерно за дамаскинарската литература на XVII и XVIII век. Един от последните майстори на средновековната българска миниатюра, който вече „прескача" във възрожденската епоха, е поп Пунчо. Неговият сборник, писан в село Мокреш, Ломско, в 1796 година, е с богато и разнообразно съдържание. Срещат се традиционни съчинения и нови творби, свидетелстващи за светските интереси на съставителя — повест за московския цар Петър I, преправка на „История славяноболгарская" от Паисий Хилендарски и други. Миниатюрите са характерни за народното, не твърде изискано, но свободно от иконографски образци творчество. Без да е бил майстор-художник, поп Пунчо сам украсява своята книга. По отношение на техниката той отстъпва на предшествениците си от XVII век, но в замяна ни дава представа за начина, по който обикновеният българин от края на XVIII век възприема света.

Трогателно-наивни са сцените, илюстриращи създаването на първите хора и грехопадението. Поп Пунчо се е престрашил да покаже Ева, без да прикрива голотата ѝ. Една от рисунките „Адамовата супружница Ева преде" изобразява Ева с хурка и вретено в ръце, с дълго покривало на главата и...

без никаква друга дреха по тялото. Освен това поп Пунчо е оставил в книгата два свои автопортрета. На единия той държи книга и перо, а на разтворената пред него страница се чете: „Почех (започнах) писати сие сказание глаголеми Пролог в лего 1796“. Другият автопортрет изобразява книжовника в размисъл и смирение, а около рисунката са написани молитвени слова за опрощение и благослов. Така в края на XVIII век в съзнанието на обикновения българин все още съжителствуват средновековната вяра и възрожденският стремеж към самоизява.

Фигура, оформяща край на текст

Подвързия

Книгата, приготвена с толкова труд, е трябвало да служи дълго и да бъде добре запазена от всичко, което би я повредило — нагърчване на пергамента или хартията, влагата, праха, червеите, от апетита на гризачите. Подвързията на всеки ръкопис има преди всичко запазваща роля. Недостойно и греховно се е смятало да се остави книгата „гола“ — нова или вехта. Тя е трябвало да „се укрие“, както понякога наричат подвързването.

Преди подвързването ръкописът представлява куп изписани тетради. Най-първо ги свързвали в едно книжно тяло, като всяка тетрада се пришивала към съседната или към ивица пергамент. Гърбът се облепя с парче тъкан, достатъчно дълга, за да се промуши в подвързията. За същата цел са използували ремъци, захванати към дупките на двете дъски, приготвени за подвързията. Дъските дялали от подходящо дърво (у нас най-често срещани са дъските от липа, топола и други меки дървета). От вътрешната страна на дъските в най-старите подвързии се виждат триъгълните или трапецовидни изрези, в които се промушват конопени или ленени пресукани върви. Дъските не остават голи. Обличали“ ги, като лепели върху тях телешка, козя или свинска обработена кожа; за по-специални подвързии – кадифе или коприна.

Кожената подвързия също става елемент от цялостната украса на книгата. С помощта на щемпелни инструменти и филетки отпечатвали върху повърхността ѝ разнообразни фигури. Неколкократно повторените линии образуват в подвързийното поле на корицата триъгълници и ромбове, в които се пресовали единични фигури, разположени симетрично — многолистници, цвят на кокиче, три концентрични кръгчета. По-сложни орнаменти оформяли средата, краищата и бор-

дюрите на подвързията — стилизирани цветове (аканти, рози), грифони, лъвове, двуглави орли по подобие на византийските подвързии.

За да бъде добре запазена и стегната в подвързията, книгата си има две закопчалки (застежки), красиво изработени от метал; при някои скъпи подвързии металическите закопчалки са оформени като ажурени мрежи; при книгите с по-малък формат закопчалката е една, в средата. По-тънките, не така представителни книги са имали по-леки подвързии и са се закопчавали с пращки.

Да се пази книгата е било задължение на всеки четящ. Става дума преди всичко за общите книги — на манастира или църквата. В правилата на монашеските общежития са предвидени сурови наказания, дори проклятия за небрежния читател, който забрави да закопчее книгата, след като я е използувал.

Към художествената украса на подвързията спадат не само изящните закопчалки, но и металическите „копчета", които се набиват по ъглите на по-тежките книги, за да не се търка кожата в дъските на лавиците.

С особено внимание са подвързвали и украсявали напрестолните евангелия и книгите на знатните поръчители. Майсторите не скъпят златото, среброто, емайла, драгоценните камъни. Трябва да се предполага, че кодексите от дворците и църквите на Плиска и Преслав са съперничели по богатство на подвързията на цариградските книги. Разбира се, скъпоценните украси първи стават жертва на времето и на историческите превратности. Разграбвали са ги по време на войни, унищожавали са ги заради златото по тях. Понякога само остатъците от корицата ни напомнят за загубената красота. От приписката на книжовника Симон например знаем, че знаменитото Лондонско евангелие, писано за цар Иван Александър в 1356 година, е било обковано със златни плочи и украсено с камъни и бисери. Разбойническа ръка е оголила паметника. Останали са дъските с орнаментирана червена кожа и само дупките по тях показват местата, към които са били прикрепени драгоценностите.

Лондонското четвероевангелие е една от щастливите находки на английския колекционер лорд Кързън и е изнесено от Света гора. Пак оттам Кързън придобива и друг кодекс — евангелие, писано за видинския митрополит Даниил приблизително от същото време — в годините, когато Иван Сракимир носи титлата „млад цар" и управлява Видинско като съвладетел на баща си, цар Иван Александър. Това евангелие пък е било подвързано със синьо кадифе.

Обаче онези по чудо оцелели подвързии, на които можем да се радва-

ме и днес и които ни изпълват с възхищение, са свързани с по-късно време — това са скъпите обковки, дело на българските майстори от XVI и XVII век. В 1577 година митрополитът на Крупа (средновековен град до сегашното село Крупник, Благоевградско) дарява на Рилския манастир евангелие с приказна обковка, направена от софийския златар Матей.

Днес Крупнишкото евангелие краси изложбата на Рилския манастир. Златните ръце на същия сръчен майстор изковават в 1581 година друга обковка на евангелие, което сега се пази в Църковния историко-археологически музей в София. Майстор Матей обковава книгите със сребърни плочи, като изчуква по тях цели релефни сцени със сюжети от евангелския текст. Около главната сцена са изобразени и почитаните от българите светци — Иван Рилски, Йоаким Осоговски, Прохор Пшински и други. С тънка филигранна работа се отличават и обковките на майсторите от Враца — Костадин, украсил в 1596 година подвързията на евангелие за врачанската църква, и на майстор Мавруди от същия град. Истинско произведение на изкуството е обковката на Черепишкото евангелие от 1612 година, дело на чипровците Никола и Пала. Между ажурните филиграни майсторите са поставяли красиво подбрани цветни стъкла, за да имитират скъпоценните камъни от старинните подвързии. Те са имали и образци — пред очите им върху стените на всяка църква е стояло изображението на Христос Пантократор с разкошно подвързано евангелие. През XVII век българските майстори са се стараели да надминат дори иконите. В Софийската народна библиотека се намира евангелие, обковано в Етрополе. Върху сребърните плочи са гравирани различни изображения; на задната страна слънцето и луната греят с човешки образи, а в средата е издълбан дарствен надпис.

Майсторството на добрата и трайна подвързия се почита не по-малко, отколкото изкусното изписване на текста. Подвързвачите често бележат своите имена на форзаца или на последния лист на ръкописа. Но най-често самите създатели на книгата са си я подвързвали с мерак и умение. Обичайно е било във вид на дарение да се плати на някой книжовник, опитен и в подвързването, да поднови вехт ръкопис и да се подари книгата на манастира или местната църква. Така Бусинското евангелие, за чиято украса вече споменах, е подвързано от поп Никола Мелщички, „а настоя (т.е. погрижи се с известна сума) поп Никола от Кожинци, а откупи Младжи“. Може би това означава, че Младжи е платил на попа от Кожинци сумата, която той е дал за подвързването на книгата.

Драган и Стоян Николови отбеляз-

ват, че са дали пари за подвързването на октоих за църквата. Ръкописът сега се намира в Софийската народна библиотека. „С настоянието“ на Матей Райчов в 1692 година „се повезал“ типик за Етрополския манастир Варовитец. В началото на XVIII век една книголюбива българка баба Велика платила за подвързване на две книги. Не се знае умеела ли е баба Велика да чете. Важното е, че е имала грижа за книгите. Затова и името ѝ се запомнило...

По многобройните бележки и приписки личи, че най-често книговезците са духовни лица — попове, монаси. През XVII—XVIII век, откогато зачестяват бележките за подвързване, се срещат повече имена на миряни — граматици, даскали, които си докарват по някоя и друга пара от допълнителен труд, или просто сръчни занаятчии. В края на ръкопис от Софийската народна библиотека, писан в 1662 г., има едно послание, от което се вижда, че на неизвестен отец са били поръчани цяла партида книги, все църковни. Също така неизвестният „клиент“ поръчва на неговите книги да се „удари сахтиян“ (т.е. да се подвържат с козя кожа) и да му се направят добре. И ще да си е платил добре човекът...

Сигурно на малцина е известно, че един от най-видните ни възрожденци, скромният поп Стойко, станал по-късно епископ Софроний Врачански, е бил голям майстор на подвързията. Той сам е подвързвал своите сборници, но е подвързвал и други книги, особено в годините на бедност и недоимък. Интересна е историята на една такава книга, триод (сборник от песнопения)[1]. Ръкописът е създаден през XVI век, най-малко две столетия преди поп Стойко да види бял свят. Неизвестно е къде е писан, но дълго време е бил в Жеравна. Собственост е бил на някой си поп Люцкан, а синовете на попа — Тодор и Велико — след смъртта му го „харизват“ на дядо поп Цветко от Малово, като го „подновяват“ (преподвързват), „та „да слугува заради тяхното здраве телесно и душевно спасение и за родители и сродници и за чадата им“. Дали това „подновяване“ не е направено от нашия поп Стойко, който собственоръчно бележи на същата страница, че е подвързал книгата в Котел, в 1796 година през месец юли?

Това е първата година, откакто бъдещият възрожденски писател е облякъл черното расо и е поел своя мъченически път на народен просветител и будител. През XIX век книгата продължава да се пази в Жеравна. Оттам, заедно с много други ръкописи и части

[1]Триодът е богослужебен сборник, който съдържа църковни песнопения за службите по време на Великия пост и на дните след него. Той е свързан с така наречените подвижни църковни празници, зависещи от Великден и свързани с него. Подобен на триода, също с песнопения, само че за календарните празници, е така нар. миней.

от ръкописи тя попада в ръцете на руския учен и славист, събирач на ръкописи, Полихроний Сирку. Сирку отнася книгата в Петербург. След смъртта му тя остава в библиотеката на Академията на науките, Ленинград, за да се включи между най-ценните колекции на тази библиотека.

Една любопитна подробност — от Жеравна са изнесени много ръкописи, и то не само от Полихроний Сирку, а и от други руски изследователи и колекционери. Върху пергаментов лист, подарен на друг известен славист – Всеволод Срезневски—от Спиридон Палаузов, има следната бележка: „Тоя лист е от жеравненския огромний сендук (т.е. сандък)". Представяте ли си – огромен сандък, пълен със стари ръкописи, с пергаменти, от които днес се пазят само нищожни откъслеци. Може би някои от старите жители на Жеравна знаят нещо за тайната на огромния жеравненски сандък? Какво е станало с него, или по-точно – какво е останало от съдържанието му?

Съдържание на първите славянски книги

След като вече знаем в най-общи линии върху какво, с какво и как се е писала старобългарската книга, време е да я разтворим и да се взрем в съдържанието ѝ. Понеже и тук ще тръгнем към „първоизвора“, т.е. към текстовете, създадени от Кирил, Методий и учениците им, нека си припомним думите на историческите свидетелства:

„И той веднага състави азбуката и започна да пише евангелските думи: „В началото беше Словото и Словото беше у Бога и Бог беше Словото...“ В кратко време той преведе целия църковен чин и ги научи на утренната, часовете, вечернята, повечерието и литургията...“

(Пространно житие на Константин-Кирил Философ)

[Методий] „преведе бързо от гръцки език на славянски всичките (библейски) книги в пълнота, с изключение на Макавеите, в продължение на (осем) месеца, започвайки от месец март до двадесет и шестия ден на месец октомври... Защото преди това той беше превел заедно с Философа само псалтира, евангелието с апостола и избрани църковни служби. А сега преведе и номоканона, сиреч църковните правила и отеческите книги.“

(Пространно житие на Методий)

Оттук нататък, когато ще проследяваме съдбата на старобългарските книги, многократно ще става дума за същите текстове, с превеждането на които започва Кирило-Методиевото просветно дело — библейски, евангелски, апостол, псалтир, служебник, номоканон и т.н. Не е излишно, мисля, да се отклоним за малко, за да се запознаем най-общо с тези книги, чрез които християнската религия е оформяла светогледа и съзнанието на средновековния човек и върху основата на които, така или иначе, се гради българската литература чак до Възраждането. Прегледът на съдържанието им ще ни помогне още в нещо — да разберем, че тяхното значение е много по-широко от религиозната им функция, че те са един от факторите, който прави българската култура причастна към европейската цивилизация.

Библията (на гръцки библиос) е обемист свод от различни творби, кано-

низирани (т.е. узаконени и приети за свещени). В състава на Библията влизат около 50 старозаветни и 27 новозаветни книги. Голяма част от старозаветните книги са свещени и за еврейската религия, а отчасти са залегнали и в Корана. Старозаветните книги се отнасят за събития, станали преди появата на християнството, до началото на новата ера, т.е. до времето, когато според християнските изчисления се родил Исус Христос. С изключение на седем книги, възникнали покъсно на гръцки език, останалите старозаветни книги са писани първоначално на еврейски език и са се оформяли в много дълъг период — от XIII век пр.н.е. чак до III век пр.н.е. През III век пр.н.е. те са преведени на гръцки език. За този превод се разказва легенда, която дава представа за изключителната важност и трудност на извършената работа. Египетският фараон Птоломей II Филаделф поискал от ерусалимския първосвещеник да изпрати в Александрия учени и начетени мъже, за да преведат еврейските свещени книги на гръцки. Седемдесет и двама еврейски книжовници се захванали с превода и го извършили в усамотение на остров Фарос край Александрия. Превеждали на александрийски гръцки диалект. Текстовете им били признати за верни и канонични; те влезли „в обръщение“ под името „Септуагинта“, т.е. превод на седемдесетте. По-късно гръцкият превод започнал да служи и на новата религия и да се цитира от християнските автори. В старозаветните библейски книги християните виждали предисторията на своята религия, така че в продължение на векове се натрупала огромна литература, съгласуваща буквално всяка дума от необикновено живите и интересни библейски текстове с мировъзренията на християните. Това обяснява и значението, което се е придавало на произведения, възникнали много преди християнството и без идейна връзка с него. Трудът на преводачите от остров Фарос е бил предмет на истинско преклонение и в негова чест всяка година там се устройвали шумни тържества. Като знаем това, може би ще можем да си представим титаничния труд на Първоучителите, които са превеждали не на многовековен, а на новосъздаден литературен език. Наистина няма нищо преувеличено в гордостта, с която Черноризец Храбър сочи, че славянският превод на Библията стои много по-високо от гръцкия, защото е дело на „свети мъже“, направили го за кратко време. Преводаческата гениалност на Кирил, Методий и техните съратници граничи с чудо не само за съвременниците им, но и за днешните филолози.

Ако спазваме реда, по който са се явили на бял свят старобългарските преводи на Библията, ще трябва да по-

чнем от новозаветните книги — евангелие и апостол — и да продължим с псалтира и другите старозаветни предания. Но, за да бъде изложението по-прегледно, е редно да следваме самата историческа последователност и да надникнем в глъбините на времето. Защото старозаветните книги тематично са обединени от едно — разказват за живота, бита и вярванията на евреите, древен народ, явил се на историческата сцена някъде към средата на второто хилядолетие преди новата ера. Историята на евреите е дълга и сложна. Първоначално номади, те странствуват със стадата си из Сирийско-Аравитската полупустиня, воюват със своите съседи, побеждават или са побеждавани, и постепенно се цивилизоват, подчинявайки се на закономерностите на общественото развитие. Някъде около X век пр.н.е., когато са в допир с най-културните народи на Стария свят и образуват силна централизирана държава (при царете Саул, Давид и Соломон), евреите използуват и усъвършенствуват финикийската азбука. Така те създават звуково писмо (т.е. на всеки звук да отговаря знак), което лягa в основите на източните и западните азбуки. Чрез азбуката и писмеността евреите получили възможност много рано да почнат да записват старите родови предания и особено религиозни текстове, свързани с общия за всички техни племена култ към един бог — Яхве (Йехова). В представите им Яхве бил особено благосклонен към народа на Израил и сключил с него съюз „завет“ (оттук името „старозаветен“ като противопоставяне на новозаветен — новия съюз на християните с бога). Постепенно записаните текстове се разширяват с различни пророчества, юридически и религиозно-нравствени закони и правила (например „Десетте заповеди“, които се приписват на Мойсей), а също и с историята на евреите в Палестина. Тази история, изложена в пет книги (така наречената „Петокнижие“), също са свързвали с личността на легендарния пророк Мойсей. „Петокнижието“ било смятано за особено свещена книга и откъси от нея се четели по време на богослужението. През Златния век в Преслав бил направен още един превод на „Петокнижието“, независим от Методиевия — от презвитер Григорий. Така още през X век „Петокнижието“ има два превода на старобългарски език.

Освен „Петокнижието“, историческите книги и хроники, речите и виденията на различни пророци старозаветните книги съдържат поетични текстове с изключително висока художествена стойност. На първо място трябва да спомена псалмите — най-разпространената и задължителна за всеки християнин творба. Както вече казах, сборникът от псалми, така наречения Псалтир, е основен първонача-

лен учебен текст за цялото българско средновековие. Псалтирът е бил необходим на старите българи буквално във всеки час на деня. Четенето на определен брой псалми било задължително във всекидневната обществена и лична молитвена практика. Изобщо псалтирът векове наред е най-достъпната и най-въздействуваща и на миряни, и на монаси книга. Дори са известни преписи от псалтира, използвани за гадаене. Преданието приписва създаването на Псалтира на цар Давид, но в същност псалмите са възникнали в различно време и целият сборник е бил окончателно оформен и включен в Библията някъде около III век пр.н.е. В старобългарските ръкописи се среща един интересен апокриф. В прекрасния си дворец великият псалмопевец (така наричали Давид) в тишина и спокойствие търсел думи, за да възхвали бога. Безпокоели го обаче жабите — от близкото блато те цяла нощ крякали и пречели на царя. Тогава той заповядал на слугите си да изгонят жабите. Същата нощ огромна жаба скочила върху свитъците, на които Давид записвал песните си. Когато царят се опитал да я изгони, жабата продумала с човешки глас: „Няма да ти дам да славиш бога, понеже и ти ми пречиш да славя създателя така, както мога — със своята жабешка песен". Мъдрият владетел оставил жабите на мира, а през нощта съчинил една от най-проникновените си песни: „Всичко, що диша, да хвали господа". Този псалм цитира Константин-Кирил според Пространното житие, за да защити правото на всеки народ да има богослужение на роден език.

Като самостоятелна книга, многократно преписвана и запазена в значително число средновековни български преписи, Псалтирът съдържа 151 псалми (псалмос на гръцки означава песен, изпълнявана със съпровод на струнен инструмент) и 10 химна, извлечени от различни части на Библията. Трудно е с няколко думи да се разкрие поетиката на тази ненадмината религиозна лирика. Тя е замислена и осъществена като възхвала на божественото величие и всемогъщество, но в същност вълнуващото в нея не е образът на божеството, традиционен, да не кажем примитивен в застиналото си велелепие, а чувствата и настроенията на човека, който се обръща към него: възторжен или благодарен, хвалещ или прекланящ се, преминаващ всички възможни нюанси на емоциите: от бездънното отчаяние до зашеметяващия екстаз. Това е немногословна, стегната поезия, изградена главно върху синтактично паралелни изречения (така наречения синтактичен паралелизъм). В нея простотата на израза се съчетава с удивително проникновена образност. За пример ще посоча един от най-силните по чувство псалми, по-

роден от трагедия, за съжаление добре позната и на нашия народ: разрушаването на Ерусалим, поробването на юдеите от халдейците и откарването им във Вавилон (587 г. пр.н.е.):

„На реките вавилонски – там седяхме и плачехме,
когато си спомняхме за Сион.
На върбите посред Вавилон окачихме арфите си.
Защото там нашите поробители ни питаха за думите на песните,
и нашите притеснители искаха песни:
– Попейте ни песни сионски!
– Как да пеем господнята песен на чужда земя?
Ако те забравя, Ерусалиме, забвена да е моята десница!
Да прилепне езикът ми към гърлото ми, ако те не помня,
ако не поставя Ерусалим начело на моето веселие..."

Цитирам този псалм, защото с течение на векове той изразява болката на различни поробени народи от целия свят. Ще го намерим обработен в италианската поезия, в романите на Ф. Достоевски, във фолклора на негритероби от Съединените щати. „На реките вавилонски" се свързва и с духовния живот на българите. Тези, които познават вековното робство, са почувствували най-дълбоко пълнотата на страданието в суровата клетва за вярност към отечеството. Дори през Възраждането псалмът е оказал влияние върху поезията на П. Р. Славейков, а известният д-р Иван Селимински в едно свое писмо го цитира, като заменя Ерусалим с България.

Формата на псалмите е използувана и от други наши творци – например от Пенчо Славейков.

Не по-слабо въздействуващи от псалтира, но не така всекидневно причастни към духовния живот на средновековния българин, са и другите поетични книги от Стария завет – „Плачът на Йеремия" за разрушаването на Ерусалим и особено двете противоположни по настроение, но по своему изключителни, с общочовешко значение творби – „Книгата на Йов" и „Песен на песните". „Песен на песните" е един от шедьоврите на древната любовна лирика и възхожда към много стари мотиви от сватбения фолклор – между IX и XII век пр.н.е. На пръв поглед може да изглежда странно, че подобни, съвсем нерелигиозни сюжети, са включени в състава на свещените книги. Но тук вече се каза, че като цяло Библията изобщо е съставена главно от такива произведения, възхождащи най-често към древното народно творчество и отразили възможностите на човешкия дух дори тогава, когато приемат чужда за нас днес форма. Но истинското, вълнуващото изкуство си остава естетически пълноценно и, най-важното, чрез преводите на старобългарски език се поднася на нашия народ и дава храна на неговото въображение. В същност апокрифите, тези

рожби на неканоничното, по-свободно и понякога дори еретическо мислене, доразвиват и обогатяват библейските теми и сюжети. Без познаването на „писанията“, без този всекидневен задължителен допир на средновековния българин с богатата книжнина на древния Изток, откъдето той заема моделите, всички апокрифни „видения“, „откровения“, „ходене по мъките“ на задгробния свят и така нататък не биха съществували.

Да, „Песен на песните“, която с течение на времето започва да се тълкува символично, затрогва своите читатели и слушатели близо три хилядолетия:

„Моят възлюбен ми заговори:
Стани, моя мила, моя хубавице, излез!
Ето, зимата, се вече мина, дъждът преваля, престана.
Цветя се показаха по земята, настана време за песни,
и гласът на гургулицата се чува в страната ни,
смоковниците разтвориха пъпките си и цъфналите лози
в лозята издават благоухание.
Стани, моя възлюблена, хубавице моя, излез!
Гълъбице моя в скални проломи, под каменни заслони!
Покажи ми лицето си, дай ми да чуя гласа ти,
защото гласът ти е сладък и лицето ти — приятно...
Докле денят лъха прохлада и бягат сенките,
върни се, мили мой, и бъди като сърна
или като млад елен по планинските скали...
Положи ме като печат на сърцето си, като пръстен
на ръката си,
защото любовта е силна като смъртта, а ревността —
жестока като ада.
Стрелите ѝ са стрели огнени, тя е пламък много силен...“

Въздействието на тази поезия не се нуждае от коментар. Впрочем тя е известна и на хора, които никога не са чели Библията, но познават съчиненията на Куприн и Шалом Алейхем, автори, претворили, всеки по свой начин, библейските образи на любовта.

„Песен на песните“ не е спадала към задължителните за четене текстове, но вероятно е преведена още от Методий в Моравия, а по-късно има още старобългарски преводи. Тя се цитира често от византийските проповедници и чрез техните слова е популярна и у нас. „Песен на песните“ оказва влияние върху оригиналната българска литература. Патриарх Евтимий например има подчертана склонност към цитати от „Песен на песните“, като подсилва с нейната лирична прелест експресивния си стил.

Ще спомена с няколко думи и „Книгата на Йов“, и то не само защото по дълбочина на философската идея и по драматизъм на сюжета тя надминава всички други библейски книги, а защото е показателен пример за вечните сюжети, съпътствуващи човечеството. Днес науката е доказала, че тази поетична творба, която се датира около IV–III век пр.н.е., има свой праобраз в най-старата шумерска литература от второто или дори третото хилядолетие пр.н.е. А вече хилядолетия по-късно Гьоте използува сюжета на „Йов“ в своя „Фауст“, за да зададе отново въпроса, вълнуващ всяка цивилизация, въпроса за същността на човека — добро ли е той, или зло — и за смисъла на неговото страдание. Йов е праведник и „раб божи“, благочестиво, беззлобно и пребогато живее той на земята. Но ето „противникът на човешкия род“ изкушава бога в спор — да провери дали Йов ще запази своята праведност, ако върху него се струпат всички възможни нещастия. Яхве оставя Йов във властта на Сатаната. Йов изгубва всичко — имот, деца, близки, дори собственото си достойнство, защото плътта му е поразена от „нечистата“ за древността болест проказа. Захвърлен на бунището, той проклина дните си, но не роптае срещу своя създател. Чрез издръжливостта на Йов бог побеждава „противника“ и връща праведника към живот. Старите българи живеят в суров свят; те също търсят начин да осмислят страданието си. Съдбата на Йов не ги е оставяла равнодушни, въпреки че подробното им запознаване със славянския превод е ставало главно косвено: чрез многобройните заемки и цитати от тази творба в преводната и оригиналната литература.

Трудно е да се обхване дори бегло цялото богатство и разнообразие на книгите от Стария завет. Нищо не казахме за прозаично-поучителните и занимателните части, за историите на цар Соломон, чиято личност не пре-

става да възбужда народното въображение и който прескача рамките на каноничния текст, за да стане герой на многобройни апокрифни, неприети от църквата разкази. Ще напомня само, че в един вариант от апокрифите за Соломон българската тема заема централно място. Пророчицата Сивила — дъщеря на Соломон, излюпена му от една гъска, тълкува свой сън. Тя е видяла небесните светила и най-блестящото сред тях — Слънцето, което „тихо сияе и ярко свети със стопляща светлина". За дъщерята на Соломон слънцето означава „славния род, наречен българи". Според предсказанията на Сивилата в бъдещата история на Византия защитник на християните срещу сараците ще бъде Лъв, бащата на Кирил Философ! Ето как сложно и едновременно непреднамерено се сплитат далечните, но ярки библейски мотиви с действителността на българския народ.

А можем ли да отминем равнодушно удивителното пребиваване на Йов в „утробата на кита", потресаващата книга на пророк Исайя; или притчите, изпълнени с житейска мъдрост, идваща от дълбините на човечеството? Прав е наистина полският изследовател и популяризатор на древната литература Зенон Косидовски[1], който казва, че „съдържанието на Библията е толкова богато, колкото богат е самият живот". Средновековният българин е могъл да се наслаждава на голяма част от тези литературни съкровища на разбираем език; те са се включвали задължително като четива в състава на службите и следователно са се възприемали всекидневно.

Части от Стария завет се намират в различни по тип песенни и други сборници; има и специални книги, съдържащи само части от Стария завет, предназначени за църковна употреба (наричат се „паримейници"). Първоначалните старобългарски преводи са запазени от много по-късно време — едва от XV век, и то в преписи, правени от руски книжовници.

Преводаческата дейност на Константин-Кирил започва според изворите с евангелските и апостолските текстове. Като части от Новия завет те са необходими съставки от богослужението.

Новият завет включва произведения, възникнали вече в непосредствена идейна връзка с християнската религия, излезли изпод перото на първите ѝ привърженици. Новозаветните книги са общо 27 — четири евангелия, разказ за съдбата на апостолите след смъртта на Исус (така наречените Дея-

[1] *Зенон Косидовски.* Библейски сказания. I изд. С., 1978; II изд. С., 1980; части от Библейските книги в превод на руски вж. в сб.: Поэзия и проза древнего Востока. Серия I, Москва, 1973.

ния апостолски), 21 послания на апостолите Павел, Петър и Яков до християнските общини или до отделни вярващи и Апокалипсис — страховито предсказание за свършека на света. Новозаветните книги са създадени на гръцки в различно време — между 50-те години на I век и 30-те години на II век и в редица случаи, както е установено от научния им анализ, не принадлежат на авторите, на които се приписват според църковното предание. Според Фридрих Енгелс най-рано е бил написан Апокалипсиса — в 68—69 година. Други изследователи приемат, че най-старо е посланието на апостол Павел до солуняните.

Четирите евангелия в ръкописите могат да се разположат по два начина. Обикновено те се преписват едно след друго в постоянен ред — Матей, Марко, Лука и Йоан. Тези четири „благовестия“ — това означава гръцката дума „евангелиос“ — са канонизирани от църквата измежду многобройни подобни „разкази“ за живота на Исус Христос. Приети са за канонични, т.е. безусловно истинни, може би именно защото по-малко се придържат към биографичното повествование, а повече към утвърждаване на божествената същност на Исус. Във всекидневната църковна практика, която се възприема и у нас, четирите евангелски книги са „разбити“ на четива, така че при всяка служба и за всички празници се чете подходящ откъс или няколко откъса от евангелския текст. Евангелията, подредени по реда на четенето им в богослужението, започват не с Матеевото, а с Йохановото, и указанието, че Константин-Кирил Философ е започнал с „В началото бе Словото...“, показва, че той е превел първо такова евангелие, наречено „Изборно“. Четирите евангелия не са равностойни нито в идейно, нито в художествено отношение. В едни неща те се допълват, в други си противоречат. За средновековния човек, чийто светоглед се оформя под тяхното влияние, те са не само свещени текстове, а източници за художествено преживяване. Особено непосредствено са възприемани повествователните части (разказите за раждането на Младенеца със странната Витлеемска звезда, довела мъдреците до яслите на новороденото; за жестоката красавица Саломея, която пленява с танците си лекомисления Ирод и получава от него за награда главата на Йоан Предтеча; за добрата домакиня Марта, за увлечената в словото на Исус нейна сестра Мария, за брат им Лазар, възкресен след четиридневно пребиваване в гроба; за Пилат Понтийски, римския наместник в Юдея, който „си измива ръцете“ и осъжда Исус на позорна смърт; за не твърде устойчивия апостол Петър, който преди да пропее петелът, три пъти се отрича от Исус, за предателя

Юда, продал учителя си за 30 сребърника и т.н.). Евангелските притчи и проповеди също са били разбираеми за новопокръстените българи. Те са коригирали някои езически обичаи с етическите си норми, с призивите за милосърдие, с определените си, макар и отнесени към задгробния свят заплахи срещу богатите („по-скоро камила ще мине през иглени уши, отколкото богатият да влезе в царството небесно“, „ако имаш две ризи, дай едната на ближния си“ и т.н.), като едновременно са узаконявали съществуващия социален ред и неравенство („отдайте кесаревото на кесаря и божието — богу“).

Измежду новозаветните книги евангелските са се почитали особено много (нека припомня, че те не са се отричали и от богомилите). Сакралният (свещеният) им характер се е разкривал и върху начина, по който са четени. За разлика от псалтирите и часословите, те не са държани по къщите на миряните. Затова пък били преписвани в много екземпляри като необходима принадлежност на всеки храм и на повечето духовни лица. По-горе стана дума за така наречените „напрестолни евангелия“, които са се пазили в олтара и при подобаваща тържественост са се изнасяли за четене. Те се украсявали, подвързвали и обковавали особено грижливо. Върху евангелието са полагали клетви при различни случаи от IX век, та чак до Априлското въстание. Един интересен факт — някъде към края на XIV век в западните славянски земи (в Емауския манастир край Прага) с по-късна ъглеста глаголица е преписано едно изборно евангелие, чийто текст не се отличава съществено от по-ранните глаголически текстве. По-късно към глаголическата част, оформянето на която вече издава влияние на латинската традиция, били прибавени кирилски новозаветни текстове, произхождащи от Молдавия. Това евангелие е така богато украсено и се е считало за такава драгоценност, че по-късно се пази в Реймската катедрала и над него френските крале подлагали клетва при коронясването си в Реймс.

Наред с разпространения старобългарски превод на четирите евангелия, още през X—XI век в нашата литература проникват непризнатите от църквата евангелия. Като апокрифни произведения те са били свободни от абсолютната точност и задължителност на всяка дума, затова са четени и преразказвани с интерес и са давали на обикновения човек повече подробности за събитието: Якововото евангелие разказва интересни допълнения към живота на Богородица, Никодимовото пък осветява подробности около пасхалните (великденските) събития. В същност в горните две евангелия няма нищо противоречащо на идейния смисъл, затова те се срещат вече не ка-

то евангелия, а просто като „слова“ в различни сборници с проповеди. Затова пък евангелието, приписвано на апостол Тома (същият скептик Тома, който не можел според каноничните евангелия да повярва само на думи във възкресението на Христос, та поискал да се убеди, като се докосне до раните му), никак не подхожда към Христовия образ, утвърден от останалите евангелисти. То се нарича още „Детство Исусово“ и ни представя детето Христос буйно, сприхаво и не винаги справедливо към близките си, готово да прави твърде неприятни за съгражданите си чудеса. Към кръга от неканонични разкази за живота на Христос непременно трябва да спомена творбите на българския писател Йеремия, чиито апокрифни сказания са осъдени от индексите (списъците) на забранени книги. Йеремия разказва между другото два епизода от живота на Христос „Как Христос орал с плуг“ и „Как Христос нарекъл Пров брат“.

Апостолските деяния и послания също са четени при богослужението наред с евангелията, въпреки че по брой на запазените преписи им отстъпват значително. Впрочем не са редки случаите четириевангелията или особено изборните евангелия[1] да се съчетават в една книга с изборни или обикновени апостоли. Първият препис на апостола, направен от Кирил и Методий, бил също подчинен на реда в църковната служба (изборен апостол). В обикновения апостол деянията предхождат посланията, а самите послания имат строго определени места. Апостолските деяния и особено посланията изтъкват на преден план между другите последователи на новата религия апостол Павел. Апостол Павел е историческа личност и въпреки че редица моменти от биографията му не са изяснени, занимава и досега умовете на учените. Енгелс го сочи за образец на поетично красноречие и философски прозрения наред с най-прочутите езически мислители на древността. Първоначално Савел (така е еврейското му име) е яростен противник на християнството, но след това става негов идеолог и го защищава със същата страст, с която е преследвал привържениците му. Ако за някого срещнете израза „това е неговият път към Дамаск“,

[1]Тъй като при всяко богослужение се четат части от Стария завет, от евангелието и от апостола, в някои ръкописи текстовете са подредени в последователността на четивата. Така нареченото Изборно евангелие започва от евангелието на Йоан. По същия начин и текстът на апостола съществува в два варианта – като цялостна книга и като текст, разделен на четива и пригоден за богослужебно ползуване. Частите от Стария завет, подредени според литургичните нужди, са събрани, както вече казах, в така наречения Паримейник.

имайте пред вид, че този човек е преживял прелом, подобен на Савел-Павел и коренно се е променил. Защото тъкмо по пътя към Дамаск според преданието Павел е озарен от голямата си любов към хората, която в оная далечна епоха той няма как иначе да изрази освен в религиозна форма:

„Да говоря езиците човешки и ангелски, щом любов нямам, ще бъда мед, която звънти, или кимвал[1], който звяка (дрънка).

Ако имам пророчески дар и зная всички тайни, и имам пълно знание за всички неща и силна вяра, та да мога и планини да премествам — щом любов нямам, нищо не съм. И да раздам всичкия си имот, да предам и тялото си на изгаряне — щом любов нямам, нищо не ме ползува.

Любовта е дълготърпелива, пълна с благост, любовта не завижда, любовта се не превъзнася, не се гордее,

не безчинства, не дири своето, не се сърди, зло не мисли,

на неправда се не радва, а се радва на истината;

всичко извинява, на всичко вярва, на всичко се надява, всичко претърпява.

Любовта никога не престава, макар че пророчествата ще се прекратят, езиците ще замлъкнат и знанията ще станат безсмислени [ще изчезнат]“.

[1]Кимвал е старинен инструмент, състоящ се от два медни таса, които се удрят един в друг и издават остър звук.

Мисля, че на пръсти можем да изброим в цялата световна литература творби, в които възвишената любов да бъде така великолепно, така страстно възпята. И този химн на любовта е звучал на прекрасен старобългарски превод още през IX век. А ако не всичко е било понятно в останалите библейски текстове, то такива места са приобщавали довчера безкнижните души към безсмъртната общочовешка поезия.

В посланията на апостол Павел е изтъкната идея, особено близка на Кирило-Методиевото дело — идеята за всенародност, разбираемост, демократичност на християнската проповед. Тази раннохристиянска идея, потисната в по-късните трансформации на една господствуваща, държавна религия, се възражда във възгледите на Константин-Кирил и следовниците му. Според Пространното Кирилово житие в диспута срещу триезичниците във Венеция славянският първоучител широко цитира или перифразира апостол Павел: „А сега, братя, ако дойда при вас и заговоря на (непознати) езици, каква полза ще принеса, щом не ви говоря било с откровение, било с познание, било с пророчество, било с поука. Също и бездушните предмети, които издават звук — било пищялки, било гусли, ако не покажат различие в свиренето, как ще се разбере това, което се тръби или се свири... Така и вие,

ако изговаряте с езика си неразбрани думи, как ще се разбере това, което говорите? Тогава ще говорите на вятъра. Толкова например различни думи има на света и нито една от тях не е без смисъл; ако не разбирам смисъла на думите, ще бъда чужденец за говорещия и говорещият ще бъде за мене чужденец... онзи, който е от простолюдието, как ще каже „амин“ на твоята молитва, щом не разбира какво говориш?“ (Из Първото послание на апостол Павел до коринтяните, цитирано по Пространното житие на Константин-Кирил Философ). И оригиналните старобългарски поетични произведения, които са апотеоз на славянската писменост, използуват думите на апостол Павел. Авторът на „Проглас към евангелието“ напомня на своите слушатели, за действената сила на разбиряемото слово.

Тъй, учейки ни, говори свети Павел,
когато някога се молеше на бога:
„Бих искал само думи пет да изрека,
но всички, братя, да ги разберат,
отколкото безброй, но неразбрани“...

И така, славяните са въоръжени с духовните оръжия на своето време и на своята епоха — след евангелието, апостола и псалтира още Константин-Кирил и Методий и техните следовници превеждат и редица богослужебни песнопения. Имаме исторически сведения, че по-късно Климент Охридски ги допълня със своите преводи, а в последно време стана ясно, че Константин Преславски е автор на над 400 стиха, сплетени в сложен акростих[1]. Удивително е колко бързо се овладяват възможностите и поетиката на сложни жанрове, формирали се столетия във византийската литература. Остава само да се чудим на творческия дух, завладял довчера безкнижния български род. Но тук навлизаме в друга област, в областта на литературната история, а не би трябвало да се отделяме от самата книга. И все пак книгата е и съдържание, и ние не можем да пренебрегваме факта, че това съдържание, колкото и чужди да изглеждат днес формите му, е плод на талантливи изяви на автори, които искрено и вдъхновено са навлизали в поетичната стихия и образност на църковната поезия, тъй като според техните разбирания за възвишеното никоя друга тема не била достойна за възпява-

[1]Стихотворение, в което началните букви на стиховете образуват дума или изречение.

Слепченски апостол. Устав. Инициалът Б е оформен като човешка фигура

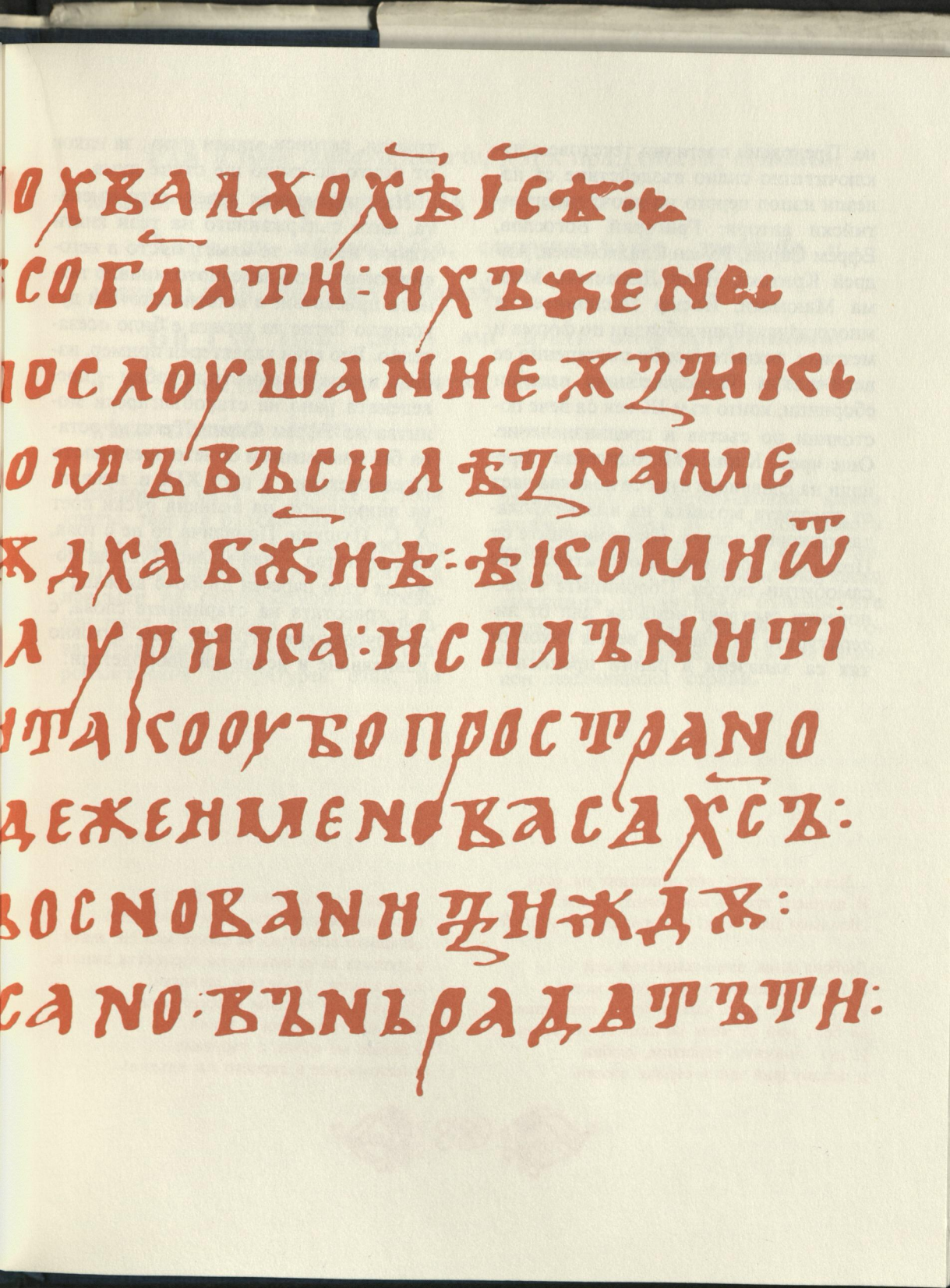

не. Прекрасни поетични текстове с изключително силно въздействие са излезли изпод перото на прочути византийски автори: Григорий Богослов, Ефрем Сирин, Роман Сладкопевец, Андрей Критски, Йоан Дамаскин, Мозма Маюмски, Йосиф Песнописец и много други. Разнообразни по форма и метрика, техните творби постепенно се включват в богослужебните песенни сборници, които към IX век са вече постоянни по състав и предназначение. Още чрез Кирило-Методиевите преводи на славянски език се появява част от пъстрата мозайка на византийската църковна поезия. Книжовниците от Преслав я допълнят и обогатяват със самобитни творби. Сборниците с песнопения съставят немалък дял от литературата на Златния век, а някои от тях са запазени в ранни преписи — триоди, октоиси, минеи и др., за някои от които по-късно ще стане дума.

На съвременния човек нито имената, нито съдържанието на тези книги говори нещо — те нямат място в неговия живот. Но в далечното минало тяхното присъствие в естетическото и духовното битие на хората е било осезателно. Ето един характерен пример, избран измежду многото подобни — преведената рано на старобългарски молитва на Ефрем Сирин. Текстът остава без изменение и се чете през цялото Средновековие, а през XIX в. привлича вниманието на великия руски поет А. С. Пушкин. Привлича го не с това, че е молитва — най-малко Пушкин може да бъде наречен дълбоко вярващ, — а с красотата на старинните слова, с общочовешкия стремеж към духовно извисяване и истински добродетели:

...Всех чаще мне она приходит на уста
И падшего крепит неведомою силой:
„Владыко дней моих! дух праздности унилой,

Любоначалия, змеи сокрытой сей
И празднословия не дай души моей!
Но дай мне зреть мои, о боже, прегрешенья
да брат мой от меня не примет осужденья
И дух смирения, терпения, любви
и целомудрия мне в сердце оживи.

„Най-често на ума ми идва тя
и падналия вдига със сила непозната:
„Владико всемогъщ на дните ми! Не давай
в душата да се вмъкне на гордостта змията,
да я владеят злобата и завистта!
Не давай да изпадна в прегрешение,
пази ме от заблуди и злини,
с любов ме осени, с търпение
и целомъдрие в сърцето ми вдъхни!

Гдⷭи и҃ Цр҃ко живота̀ моегѡ̀, дх҃ъ пра́здности, оу҃ны́нїа, любонача́лїа и҃ праздносло́вїа не да́ждь мѝ.

Дх҃ъ же цѣлому́дрїа, смиреному́дрїа, терпѣ́нїа и҃ любвѐ, да́рꙋй мѝ рабѹ̀ Твоемꙋ̀.

Е҆́й Гдⷭи Цр҃ю, да́рꙋй мѝ зрѣ́ти моа̀ прегрѣше́нїа. и҃ не ѡ҆сꙋжда́ти бра́та моегѡ̀: ꙗ҆́кѡ бл҃гослове́нъ е҆сѝ ко вѣ́ки вѣкѡ́въ, а҆ми́нь).

„Неведомата сила“ на думите от този кратък текст е разтърсила поета. Но ако сравните двете колонки, виждате, че Пушкин е запазил думите, които са присъщи на старобългарския преведен текст. Ето такива примери показват убедително, че значението на старобългарския литературен език, на българската средновековна книга изобщо, не бива да се търси само в нейното време и за нейните създатели. „Хоризонтите“ на старата българска книжнина надхвърлят българските предели и тя става „класическа“ за голяма част от славянския свят и за някои неславянски страни.

Етапи в българския книжовен език (IX–XVIII в.)

Едно уточнение. Въпреки че терминът „старобългарска книга“ тук се употребява като синоним на „средновековна българска книга“, когато става дума за самия език, нещата са значително по-сложни. Говоримият език на всеки народ се изменя, и се изменя постепенно, едва забележимо. А в писмената форма на езика винаги съществуват правила и те се пазят по-дълго, понякога и след като в говоримата реч са изчезнали предпоставките за спазването им. Българският език става „писмен“ език през IX век и изминава дълъг исторически път до наши дни. През IX век той звучи съвсем различно. Затова в науката под „старобългарски паметник се разбира ръкопис, възникнал до края на XI век. Според учените в тези най-стари ръкописни книги са отразени непосредствено всички норми на най-стария кирило-методиевски книжовен език, съответстващи на действително съществуващи и употребявани от българското население фонетични и граматични особености. Значи ако старобългарският книжовник е пишел думата *старъ*, крайното *ъ*, което сега не значи нищо за нас, тогава се е произнасяло, означавало е някакъв звук; и ако думата *старость* е била написана именно с малък ер, то вероятно е звучала с не съвсем ясна за нас днес крайна мека гласна. Трябва да признаем, че за науката точното възстановяване на старобългарския език крие още много неизвестни. Особено затрудняват изследователите ония звукове, които постепенно са изчезнали от българската реч, но които в IX век са съществували, щом за тях в глаголицата, а след това и в кирилицата има оригинални начертания — например гласните звукове с носов призвук, наречени носовки (юсови гласни). Те са били две — малка и голяма. Предполага се, че голямата се е произнасяла като О^{н}.

или Ъ^{н}, а в кирилското писмо се бележи с ѫ; малката носовка ѧ ще да е бележила подобен, но по-мек звук — Е^{н} Така че старобългарското ДѪБЪ (днешно дъб) ще да се е произнасяло приблизително като ДОНБЪ, а гальовното обръщение чедо (ЧѦДО)като ЧЕНДО. Имало е и друга гласна, недостигнала до нас — ѣ, ятова гласна, но тя не е означавала днешното йа, а особен широк звук — нещо като е, произнесено с широко отворени уста; на мекото сегашното И е съответствувала твърда гласна ЪІ и фактът, че тя се е писала от две съставки, показва, че Солунските първоучители и техните съвременници са я чували като два звука „ъй“ и че е близка до сегашното руско ы. Но, изглежда, още в Кирило-Методиевата епоха някои от звуковете, за които споменах, са започвали да изчезват или да се изменят и това създава много грижи на книжовниците, които са държали да запазят всички букви, съставени от великия Константин-Кирил Философ. Освен това старобългарският език като писмен език започва да се употребява и вън от България — в Сърбия и в Русия, където местните книжовници започват да пригаждат някои букви към своята реч.

След XI век вече възникват различните редакции на старобългарския език — руска и сръбска; самият старобългарски език по гласеж се изменя и преминава в нова фаза — така наречения среднобългарски език. Носовките започват да губят носовия си призвук и се изравняват с чисти гласни, и то различно в различните български диалекти. ѫ най-често започва да звучи (т.е. да означава) Ъ, а малката носовка постепенно се изравнява с е. Тези от вас, които живеят в Родопите, обаче знаят, че в техните говори е малко по-иначе — вместо зъб (старобългарско ЗѪБЪ) се произнася зоб (в Смолянско и Чепинско), а месо (старобългарското МѦСО) — мйъсо или мйосо. Пирдопчани или ботевградчани пък ще кажат, че народният изговор е заб, а трънчани отколе са известни с произнасянето на у вместо ъ. Но ние се отвлякохме в беседа за езика на книгите, а това е съвсем друга тема. Важното е да знаем, че писменият език е по-консервативен от говоримия. Чак до 1944 година част от буквите, за които стана дума, имат „почетно“ място в българската азбука: ѫ се нарича „широко ъ“ и се пише на старото си място, а се чете като ъ, а ѣ (е двойно) се пише на мястото на променливото я и се чете е или я.

И така след XI век, по време на византийското робство, че и по-късно, докато връзките между всички краища на българските земи и новата престолнина — Търново — е слаба, книжовниците пригаждат стихийно правописа си към измененията на гласе-

жа на звуковете и към говоримия език. До втората половина на XIV век българските ръкописи са много „шарени“ — ту се пишат и двете носовки, ту една, която е нещо средно между тях, ту Ъ и Ь си стоят, където трябва, ту преписвачът „си улеснил“ работата, та си пише само с една ерова гласна. И така нататък... Горките преписвачи, колко е трябвало да внимават в старите оригинали, от които преписвали, защото си казвали „съдилище“, „гълъб“, ама трябвало да пишат „сѫдилище“, „гълѫбъ“. В скоби ще отбележа, че хаосът в правописа на ръкописите от това време, който сигурно е измъчвал и читатели, и преписвачи, е благославян пък от учените. Защото благодарение на грешките те могат да се ориентират в развоя на българския език, в историческата диалектология. Иначе какво са пет, шест, десет еднакви евангелски текста. Текстовете еднакви на пръв поглед, но вътре е заключена „душата“ на преписвача, езика на родното му село, навиците на учителя му, школовката, даже особеностите на недостигналия до нас оригинал, който му е бил под ръка за преписване. Но вече през XIV в., а по-точно още през първата половина, Търново, столицата на България, поема ролята на най-крупен книжовен център и законодател на нормите. Извършва се огромна работа по превеждането и редактирането на почти целия фонд на „високата“ литература (т.е. съчинения пряко или косвено свързани с църквата, включително летописи, правни сборници и така нататък). Начело на голямата ревизия на книгите застават светогорските и търновските книжовници, между които се откроява фигурата на Патриарх Евтимий, разпространил славата на Търновската школа по цяла Югоизточна Европа. Чрез титаничните усилия на българските книжовници Кирило-Методиевият литературен език, обогатен и правописно уеднаквен, се налага окончателно като книжовен, и то в предели, надхвърлящи българските земи. От XV век, порусен според руските правописни норми, той обогатява руската култура и след два века ляга в основите на „църковнославянския“ език. Църковнославянският език на свой ред прониква обратно в България и изобщо сред православните славяни особено чрез влиянието на руската печатна книга. Повечето наши възрожденци и предвъзрожденци използуват в книжовния си труд именно църковнославянския език. Впрочем от същото време във все още средновековната по характер литература у нас навлиза стихийно и новобългарският език; на църковнославянски и на новобългарски се пише така наречената дамаскинарска литература.

Приписки в старите ръкописи

И на последно място във връзка с цялостния облик на средновековната българска книга ще кажа няколко думи и за *приписките*. Приписки наричаме всички записки и бележки, които не принадлежат към текста на паметника, но са оставени по полетата или върху празните листове в процеса на писането или по-късно. Автори на приписките са създателите на ръкописа, неговите читатели, притежатели и други лица, които са били в допир с книгата. Приписките са безценен извор за историята на книгата. Те са живата ѝ връзка с оная действителност, в която тя е възникнала и на която е служила. Чрез приписките се докосваме до битието на нашите прадеди, потапяме се в атмосфера, която никакво теоретично знание не може да пресъздаде.[1]

Бележките от ръката на самия преписвач (авторските приписки) са особено ценни, тъй като те са обикновено най-сигурният и в същност единствен извор за времето и мястото, където е писана книгата, както и за името на нейния създател. Понякога съдържат немногословни, но затова пък още поценни сведения за неговата личност, за отношението му към събития, на които е жив свидетел, за човешката му съдба, за мястото му в обществото, за заобикалящата го среда и така нататък. Най-често срещаните авторски приписки служат за представяне на ръкописа. Те съобщават за факта, че е написана една книга, за времето, когато е завършен трудът, за името на преписвача и понякога и за някои обстоятел-

За приписките в българските ръкописи вж. обнародваните от *Йордан Иванов* в Български старини из Македония, II изд. С., 1931, преиздадено фототипно С., 1970; *Донка Петканова, Иван Буюклиев.* Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи — Български език и литература, С., 1962, кн. 6 (ноември—декември), с. 15—22; *Вера Мутафчиева.* Да се знае!... Библиотека „Героична летопис", кн. 5, С., 1964. *М. Стоянов.* Букви и книги; *К. Куев.* Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979.

ства, свързани с написването (от кого е поръчан, кой е платил за написването, в кой манастир или в чие владение е работил книжовникът, кой е владетелят на държавата и т.н.). Тези приписки са построени по приблизително еднаква схема и заменят днешния послеслов. Поместват се след доксатологичната формула (т.е. след традиционните изрази за възхвала на бога, задължителни в представите на средновековния човек). Съдържанието им не се изменя от първобългарската епоха чак до XVIII век, но в последните векове преди Възраждането заключителните авторски приписки стават по-обширни и съдържат малко повече подробности за живота на преписвача.

Ето за пример една от ранните приписки в евангелие от края на XIII век от Софийската народна библиотека: „Слава на всевидеца и преблагия бог, който дава край на всяко дело, започнато заради него. Изписа се тази книга в мястото, наречено Баница, в „Свети Никола“, от мене, грешния раб Христов и на неговата майка Богородица, поп Йоан. Та, отци и братя, моля се на вашето [пре]подобие, като четете тези словеса, поправяйте и благославяйте, защото бързо писах, заради извода; та ако и съм сгрешил, вие пък допълняйте и молете за мене премилостивия бог да ме прости и да получа заедно с вас вечен живот. Амин, амин, амин!“ Забележете, че тук преписвачът е отбелязал мястото, където е писал, и своето име, но не е посочил годината. Другаде пък ще посочи само годината: „Написа се тази книга в лето...“ и ще каже кой е владеел тогава България или Византия, но няма да упомене къде е писал; или пък ще посочи името на игумена на местния манастир, настоятеля на църквата, дарителя, но своето собствено име няма и да спомене. В същност най-малко от всичко създателят на книгата говори за себе си и ако отрони няколко думи, те ще са думи на смирено самоунижение и молба да му се простят грешките. Непременно ще се нарече „грешен“, „окаян“, „недостоен“, „убог“, „расодер“ (т.е. късащ без полза монашеското одеяние), че и по-лошо – „изпълнен докрай с блудство и нечистота“, „непотребен и многострастен“. Умът му е „селяшки“, ръцете – „груби“, пръстите — „недостойни“. Понякога тези изрази за самоподценяване се превръщат в каскада от унизителни определения. Но не на тях се спира внимателното око на изследователя, а на онова, което преписвачът е казал между другото, дори на онова, което е премълчал. Поп Йоан например е писал бързо, защото „изводът“ му е бил чужд, не от същото място. Значи в края на XIII век в село Баница и околностите не са достигали дори най-необходимите богослужебни книги.

Дори от постоянните изрази, с които

преписвачът измолва снизхождение за грешките си, може да се научи много за условията, в които е работил, и за него самия. Някой ще се оплаче, че е писал грубо, понеже не е бил писец, но игуменът го е заставил – значи в тази обител не е имало специално книжовно ателие, а са използувани силите на всички грамотни монаси. Друг, както си пише богослужебния текст, отбелязва в полето, че проклетият „фоджа“ му досадил, като пеел от минарето. Чудесна илюстрация за отношението на книжовника, уж кротък наглед, към поробителя. Друг оправдава лошото си писане с умората от денонощна работа – значи е писал и нощем, на свещ. А един клетник-преписвач и това е отбелязал: „Ох, гладен съм, та ми е сърцето смъщено“. И си представяш свитото сърце на изгладнелия книжовник. А понякога просто отбелязват, че са страдали от свои си, днес неведоми за нас грижи и тревоги: „Голяма бе мъката на сърцето ми“ (XIII век).

Особено ценни са ония думи на благодарност, които преписвачът отправя към хората около себе си, към ктиторите, които са му възлагали поръчката и са му плащали; към ония, които подпомагат труда му. А те не са малко: някой ще даде кожа; друг ще оглади хартията, трети ще му наточи хубаво перото. Хранят книжовника, поят го, дори го обличат с нови дрехи. Някъде около 1300 година например преписвачът Радин Нагоричанин споменава покойния майстор Рад, дето му издялал бичме за подвързване на книгите; майката на Драган, че му изпрела конци за подшиване; попадията, защото го перяла, че накрая и учителите, при които е учил четмо и писмо. А преписвачът на един требник от средата на XIV век намерил подходяща форма да трогне читателите, та да бъдат те снизходителни към грешките му: („А како щете вие мене да благословите, а вас бог така да благослови“), той същият споменава между другите и ковача Райко, който му сковал „шилце“ и „хараксало“ (рамка с конци за разчертаване при писане).

Преписвачът на известния Скопски миней от 1420 година, „убогият“ Миловой, изглежда, е работил в женски манастир, та ни е оставил дълга приписка, в която освен датата и името си е написал благодарствени думи за грижовните монахини: „(бог) . . да помилва . калугерицата Елисавета на този свят и в бъдещия, понеже вършеше добри и благи дела... бог да прости другата Елисавета, наречена във великия и свят образ Марина... понеже облече голотата на срамното ми тяло. И, който прочете, да рече: бог да я прости. Бог да прости Калина, която ни донасяше всякакви сладки плодове за ядене и много пъти ни успокои с вино, да я помилва господ... Отци и

Ѳ Ѝсаіа пр҃рка трѣтїй сѵскй фрнкіа҃ска кнзѣ҃ —
Ѳвлѣєм. ѯѕѕ҃г. ѻ҃ѿроѻ҃ѳ҃ство хво ѯ҃ѳ҃ѣ —
Ѡ ѡ҃ѿѡѻ҃ѳ҃ск .ѳ҃.

братя, понеже не писа светият дух, но тленната ръка, та ако има недотъкмен ред или дума, пейте, а мене благословете.“ Вътре в ръкописа, в полето, се чете още една бележка с подобно съдържание: „Бог да прости и помилва калугерицата Теодосия, понеже... донасяше благинки за ядене и ни утешаваше. Понеже ме налегна голяма болка, пишейки по цял ден, тя ме напои с вино. Очите ми се оправиха, а ръцете — укрепиха. И, който прочете, да каже: бог да я прости...“

Като куриоз ще кажа, че при продължителна работа малко вино е било наистина добро утешение за трудолюбивия книжовник. За това има доста доказателства. Когато работих с един ръкописен фрагмент от средата на XIV в. (от библиотеката на Съветската АН, Ленинград), забелязах, че постепенно почеркът на преписвача започва да се колебае, да става неравен, а и грешките, които допуска — повече. Прелистих още един лист и прочетох долу в полето следната приписка: „Да знаете: замолих игумена да пийна и не даде ми. А аз писах през втория ден на месец август, та, ако нещо сгреша, да ме простите, а вас — бог.“ И беше написано с киновар, та да се помни и знае какъв скъперник е бил игуменът и колко жестоко е измъчвала жаждата бедния книгописец. Впрочем ръкописът е възникнал на Света гора, където августовският зной е наистина непоносим.

Оформяне на страница от ръкописа на даскал Филип от 1685 год. Приписката е написана с бързопис

Ако авторските приписки са свързани непосредно с истината около възникването на книгата, по-късните приписки — те са животът ѝ през вековете, следите на нейното съприкосновение с онези, за които е била предназначена. Бележките на други хора, намерили място по полетата и празните листове, са удивително разнообразни. И не винаги са свързани със самия паметник. Читателите коментират места от текста или просто се подписват, та да се знае, че еди-кой си е чел книгата. А понякога се пише само защото няма къде другаде да се пише. И още — защото върху страниците на скъпата и тачена книга бележките придобиват особена стойност.

Наред с авторските приписки обикновено след тях в края на ръкописа се четат по-късни бележки за притежание. Собствениците на книгата много по-настойчиво от нейния създател държали да се знае името им. Често за написването се е давало „мило и драго“, стойността ѝ се плаща в натура или в пари. Това се отнася и до книгите, принадлежали на църкви и манастири. Затова често на първия лист, на форзаца или направо върху дървото на подвързията ще прочетем: „Сия книга манас-

тирска“, „Сия книга попова“, „Сия книга светаго Николи“. Приписките за дарение и притежание обикновено завършват със страшни проклятия по адрес на този, който би си позволил да открадне или изнесе книгата от нейното законно място. Върху главата му се призовава гневът на небето, на бога и Богородица, на светци, че чак и на всичките 318 отци от Никейския събор. Колкото по-ценна е книгата, колкото повече пари са дадени за нея, толкова повече са анатемите. В Софийската народна библиотека се пази едно сравнително старо (от края на XIV в.) евангелие, което столетия по-късно съпружеска двойка от Бяла Слатина купува за цели 1000 аспри и го дарява за помен в църквата, с поменик от всички възможни клетви срещу този, който би го взел от храма. Все пак някои далновидни дарители не пропускат да отбележат, че проклятията им не важат, ако книгата е изнесена поради бедствие (пожар, земетръс или запустяване на мястото), или пък, за да послужи за извод (т.е. да се препише). По-великодушните искат само едно — да знаят къде „ходи“ книгата, кой я взема и кой я чете. А на някои им стига хората да споменуват името им с благодарност: „Да се знае кой остави тоя (псалтир). Остави го Юве, да е общ. (Кой) чете да рече: бог да прости... хариза го у църквата, да знаят всички.“ (Ръкопис от Софийската народна библиотека.)

Много са и приписките за подвързване и преподвързване на книгата. Повечето от тях са от XV век насам и са свързани с голямата грижа за книгите, особено на старите, запазили се от унищожение по време на османското нашествие: „Да се знае за този псалтир, какво се беше порутил и затрил лист по лист, но го поднових и повезох аз, Харитон монах, и го поставих в храма на манастира Архангел Михаил и Гавриил, при село Долна Бешовица“. Имената на книговезците, някои от които посочих, когато ставаше дума за подвързията, са ни известни все от такива приписки.

Не по-малко интересни са ония бележки, които оставят читателите на книгите по различни поводи. Тези приписки придобиват особено значение след края на XIV век, когато чуждото владичество лишава българите от много форми на държавни и обществени изяви. Няма официални летописи за събитията в страната, няма регистри, не съществува царска канцелария. Книгите, които пазят българската писменост, съхраняват едновременно родовата и историческата памет. Какво по-достойно място, за да се отбележат най-важните събития в семейството, в манастира, в селището? Кому, ако не на скъпоценната книга, ще повери безправната рая онова, което трябва да се запомни, което трябва да се знае от

следващите поколения? Пишат за тежки зими и сушаво лято, за данъци и тегоби, за епидемии, природни бедствия; за войни, грабежи и разбойничества, за еничарски отряди и помохамеданчвания, за скъпотията, когато една крина жито струва десеторно, така че, „който продаваше, та пееше, който купуваше — плачеше“. Пишат за раждания и смърт, за женитби, за дарения и завещания. Всяка от тези приписки е скъпоценен отломък от миналото. Те все още не са изцяло обнародвани, но с най-интересните от тях може да се запознаете чрез книгите на Вера Мутафчиева (Да се знае!“) и на Маньо Стоянов („Букви и книги“).

В богослужебните книги ще открием не само кратки летописни бележки, но и записи с юридическо значение. Получили място на страниците на ръкописа, те имат силата на неоспорим документ. Не другаде, а върху ръкопис от XV век от Софийската народна библиотека три века след създаването му, в 1802 година, е записано, че някой си Аврам Йоанов дарява „лозе от четири мотики“ (мярка за земя, равна на един уврат, приблизително 1 600 „кръстати крачки“ или около 800 м²) на Слепченския манастир; в друг ръкопис откриваме изброени задълженията на едно село към съседното; върху страниците на евангелие има паметна бележка за връщането на водата в долните воденици на селото с точна дата 9 юни, събота, 1627 г., и поименно изброяване на свидетелите. Пускането на вода във воденициите е било събитие, от което зависел поминъкът на цели махали!

В някои случаи пък приписките заместват удостоверения за пътувания на поклонници. Мнозина, водени от нужда и надежда, дали обет, или пък просто от жажда да пътуват, оставят дом и челяд, удобствата на своя манастир и тръгват — към Рилския манастир, тази общобългарска светиня, към атонските обители (само мъжете), към Цариград... Венецът на подобни пътешествия, е, разбира се, Ерусалим. Отиваш на Божи гроб и се връщаш хаджия. Знаем с каква почит са гледали през турското робство на хаджийството. Не е било лесно, ни евтино, нито пък безопасно да се вдигнеш през девет земи чак в Ерусалим, да се нагледаш на други хора и на чужди места, „да измиеш греховете си“ в река Йордан, да видиш със собствените си очи всичко, за което си чел и чувал. Българите са обичали да оставят веществени доказателства за своето паломничество. В ръкописите на Рилския манастир и на Атон има много подписи на хора, които са минали през тях. Има ги дори и в библиотеките на Ерусалим. Едни хаджии са носили книги и са ги оставяли в храмовете на Ерусалим и Синай (оттам са ценните сбирки на синай-

ския манастир „Света Екатерина“ и на Ерусалимската патриаршия). Оставяли са ги с дарствени надписи, та да се помнят имената им. Други просто се подписват в славянските ръкописи под имената на предшествениците си. И се редят, та да се знае, че: Ласко и Висарион са станали хаджии в 1674 година; че в Ерусалим са дошли Йован от Разлог в подножието на Рила планина; Въчу и Стоян от село Горна Драглица (в 1731 година). Че Стоян, син Пушкаров, се е подписал в 1735 година. А славянските ръкописи, в които се четат тези и още други имена, днес се пазят в библиотеките на град Ерусалим.

Дори тези няколко приписки, които избрах измежду многобройните, достигнали до нас, показват необикновено голямото значение на приписката като органична част от ръкописната книга. Затова всеки изследовател, когато взема в ръце ръкопис, с който не е работил по-рано, първо хубаво оглежда неговите листове, за да открие всички приписки и бележки; чрез тях той се добира до живеца на паметника; те ще му помогнат в цялостното изучаване на ръкописа.

Инициал Д — късен тератологичен стил

Глаголически инициал от Синайския требник

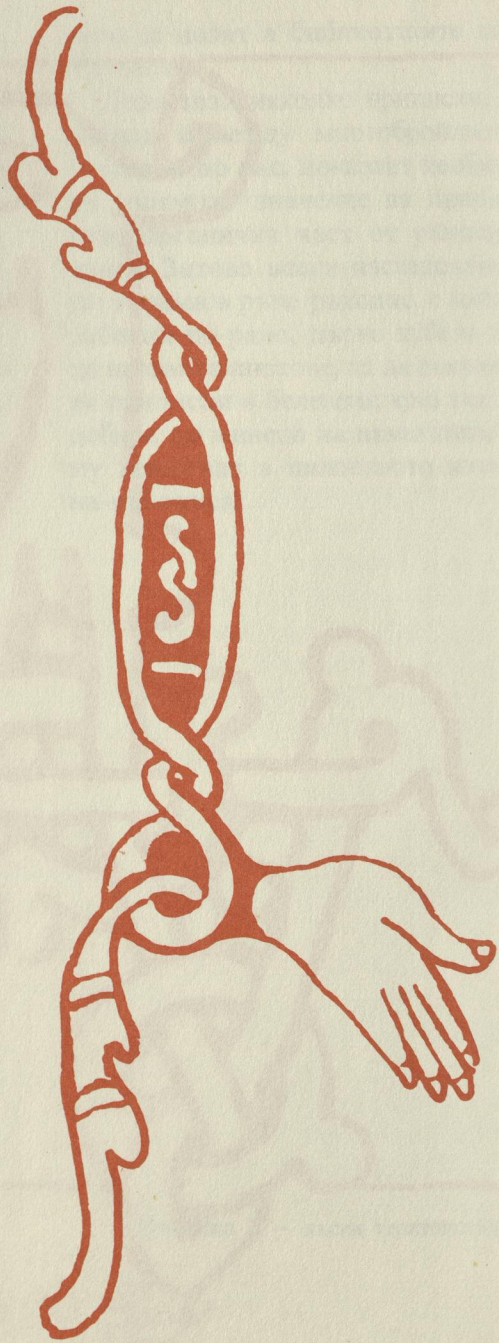

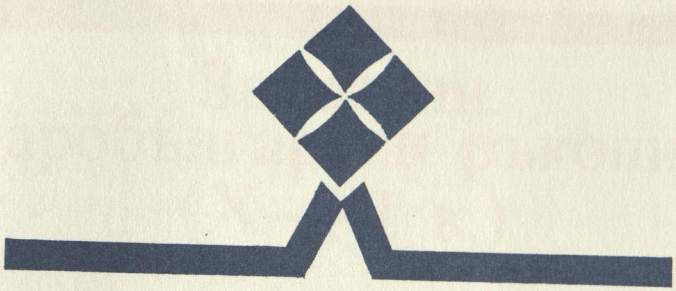

Глава втора

„Моля ви се, отци
и братя мои, четци,
изправяйте като четете
и благославяйте,
а не кълнете“

Глава втора
Запазени старобългарски ръкописи (X—XI в.)
страница 105

Среднобългарски ръкописи (XII—XIV в.)
страница 118

Разцвет на българската книга през XIV в.
страница 133

Ръкописната книга през робството
страница 152

Заключение
страница 179

Запазени старобългарски ръкописи (X–XI в.)

Книго моя, утре не ще бъдеш моя, други ден ще си на някой друг, а след време ще бъдеш ничия"

Афоризъм

Но нека сега се върнем назад, за да се запознаем конкретно с някои от малкото запазени отломки на блестящото начало. С какво в същност разполагаме днес? С три глаголически евангелия – Зографското, Мариенското (те са четириевангелия) и с Асеманиевото (изборно); с едно кирилско – така наречената Савина книга (също изборно); с един глаголически псалтир – Синайски псалтир, с глаголически сборник молитви, познат в науката като Синайски евхологий; с част от апостол, също писан с кирилица – Енински апостол, с един сборник от слова и жития – Супрасълски сборник и с част от подобен сборник на глаголица – Клоцов сборник. Останалите паметници са само фрагменти от по няколко листа. Съдбата на посочените ръкописи е различна, но всички те се радват на особена почит в славистичната наука и са многократно издавани.

Зографското евангелие е един от драгоценните старобългарски глаголически паметници от края на X век. Пазило се е дълго време в Зографския български манастир на Атон и оттам носи името си. В 1843 година ръкописът е открит от Антун Михановић, хърватски културен деец на австрийската дипломатическа служба. Михановић е страстен колекционер и любител на старините – може би затова е и избрал попрището на дипломат, което му отваря много врати. Той е консул в места, където може да намира ръкописи – в Белград, Солун, Цариград, Букурещ. С похвално усърдие обикаля из околностите на тези градове и купува, събира, а понякога даже тихомълком „задига" по някоя и друга старина. Не бива да го съдим строго – нито него, нито всичките му съвременници, кои-

то действуват така — те не са имали търговски интереси, а са искали да запазят и проучат славянското книжовно наследство. Много ръкописи, които те са „присвоили“, биха били загубени днес за нас, а почти всичко, което е натрупано в частните им сбирки, по-късно е станало държавна или обществена собственост. Така е и със сбирката на Михановић — днес тя е притежание на Югословенската академия на науките в град Загреб. В нейния състав влизат седем български ръкописа; редица съчинения на старобългарски писатели има и в сръбските ръкописи, които са основната част на Михановићевата сбирка. Зографското евангелие обаче не преминало в ръцете на Михановић — в манастира разбират неговата ценност и го пазят грижливо. В следващите години интересът към Зографското евангелие става огромен — известни учени идват като на поклонение в Зографския манастир, за да се запознаят с глаголическия кодекс. В 1860 година монасите, надявайки се на щедра парична помощ от руското правителство, решават да поднесат скъпоценната книга лично на император Александър II: „Сие глаголическое Евангелие Афоно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила действительному статскому советнику Петру Севастианову приподнести в дар его Императорскому Величеству... Настоятель Архимандрит Анфим с братею“. Александър II, който смятал себе си за меценат на Публичната библиотека (тогава тя така се и наричала — Императорска публична библиотека), ѝ подарява Зографското евангелие. Сега то се пази в Ръкописния отдел на Ленинградската публична библиотека.

Също от Атон произхожда и второто глаголическо евангелие, наричано *Мариинско*. Приема се, че е писано в началото на XI век, ако не и по-рано. Открил го е руският учен Виктор Григорович (1815—1876). В. Григорович е една от най-колоритните фигури в историята на славистиката. За разлика от А. Михановић той е специалист славяновед, филолог и историк. Професорската му дейност в Казанския университет, а по-късно и в Новоросийския университет в Одеса не му пречи да се реши да предприеме дълго и плодотворно пътуване по славянските земи, разположени на територията на Европейска Турция. Пътешествието на Григорович продължило близо три години и в това време той обходил почти всички краища, населени с българи (1844—1845 година), спуснал се на юг чак до Албания, а на връщане минал и през сръбските земи. Неспокойното време, в което всеки чужденец „гяурин“, позволяващ си да се разхожда, господ знае с каква цел из подвластните на Турция области (при това не какъв да е гяурин, а рус-

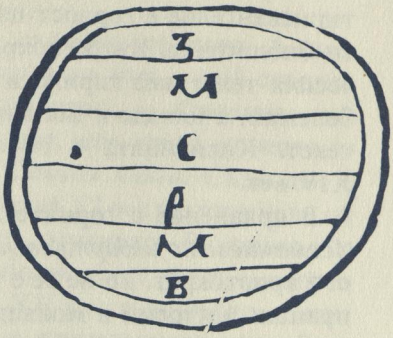

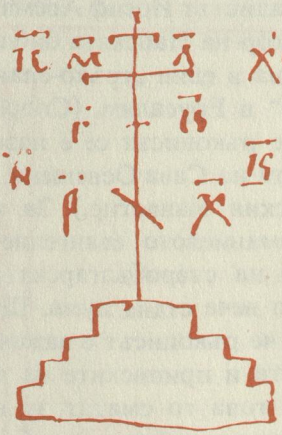

Рисунки върху страниците на Мариинското евангелие

нак!), е рискувал да изчезне някъде по пътища и кърища, а в най-добрия случай — да се върне без багажа си, пребит и ограбен, не стреснало учения пътешественик, който по кураж и любознателност може да се сравнява с известните покорители на африканските джунгли. Все пак той имал едно голямо предимство — местните хора, като разбирали, че е руснак — „наш славянин, православен", правели всичко, за да улеснят пътуването му, да го защитят или да му помогнат.И стари ръкописи му давали — почти даром, защото Григорович не разполагал с излишни пари. Така той се върнал в родината си с една забележителна колекция, която сега е поделена между Държавната Ленинска библиотека в Москва и Одеската библиотека. А отделни ръкописи, които Григорович с щедра ръка подарява на колегите си слависти, се намират и в други колекции. По време на пътешествието си Григорович посещава и Света гора. Там, в скита (малък манастир за по-строго уединение) „Пресвета Богородица Мария", се натъква на изключителна находка — глаголическо четириевангелие, наистина зле запазено, без начало и край и с други липси, но затова пък старо почти колкото Зографското. Как е изнесъл евангелието от скита, не се знае, но успял благополучно да го занесе в Казан. Наречено е Мариинско по името на скита. Днес глаголическото четириевангелие е гордост на Ленинската библиотека. Вътре покрай глаголическия текст има кирилски указания и бележки, а някъде и попълнен изгубен текст. Кирилицата е по-късна — от XIV век.

В сравнение с горните два кодекса *Асеманиевото изборно евангелие* е просто аристократ. То не се е тулило сред прашни вехтории в монашески килии, а рано заема достойно място в една от най-реномираните библиотеки на Европа — Папската ватиканска библиотека. В 1736 година, по време на едно свое пътуване в Близкия Изток, ориенталистът Йосиф Асемани, тогава директор на Папската библиотека, го открива в един „гръко-славянски манастир" в Ерусалим. (Според специалистите ръкописът се е пазел или в обителта на Сава Освещени, или в Архангелския манастир.) За ценността на Асеманиевото евангелие като паметник на старобългарската книжна украса вече стана дума. Ще прибавя само, че ръкописът е важен и с допълненията и приписките на кирилица. Освен това го смятат за най-древен от всички запазени старобългарски ръкописи — вероятно от втората половина на X век, и за най-близък до превода на Първоучителите. Към евангелския текст има месецословни бележки; между тях са и най-ранните упоменания за празнуване на славянските светци — Кирил, Методий и Климент Охрид-

ски.

Същото съдържание като Асеманиевото евангелие има и най-старият кирилски паметник — *Савиното изборно евангелие*, или, както по-често го наричат — *Савина книга*. Създаден е към началото на XI век и е преписан от глаголически оригинал. Ръкописът е непълен и липсващият текст е попълван още от XII век и по-късно. Савината книга е единственият старобългарски ръкопис, наречен не по мястото, където е намерен, и не по името на откривателя си. Чрез него е увековечено името на книжовника поп Сава, който в процеса на работата си се е подписал два пъти: „Поп Сава писа“ и „Помози, господи, рабу твоему Савою“. Савиното евангелие има интересна съдба. През XII век то е вече в Русия. Тогава неизвестен руски преписвач дописва десетина листа в края на книгата. След това старобългарското евангелие е продължило да служи на притежателите си, а не е пазено само като старинна ценност, защото през XIV век друг руски книжовник допълня липсващия начален текст с 24 листа. Възможно е още по това време то да е било вече в град Псков или в околностите му.Във всеки случай през XVII век е собственост на Серьодкинския манастир край Псков. Когато в 1721 г. най-старата Московска печатница се превръща в Синодална типография, в нея се събират от всички краища на Русия ръкописи които са били смятани за редки или за необходими при редакторската работа във връзка с отпечатването на богослужебни книги. Вероятно така Савината книга попада в сбирката на Синодалната типография. Там тя привлича вниманието на Измаил Срезневски, който я описва и я издава в 1868 година. След революцията книгите на Синодалната типография попадат в Централния архив за древни актове в Москва. Там сега се пази и нашето старобългарско съкровище.

Глаголически инициал

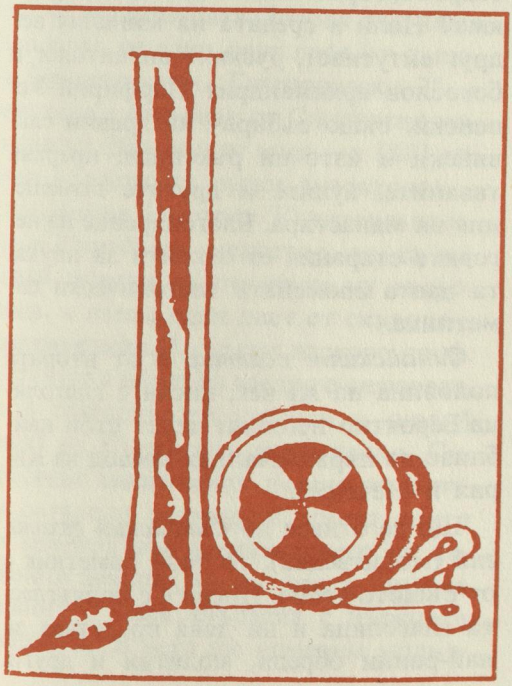

Според библейското предание на планината Синай Мойсей получил от Яхве каменните скрижали с десетте божи заповеди. Изглежда, че още от легендарното Мойсеево време съдбата на Синайската планина в Арабия е да бъде съкровищница на писмеността от разни епохи и на разни езици. В подножието на планината, на пясъчно плато, между гранитни грамади, се издига, почти толкова непристъпен и скалоподобен, както стръмнината наоколо, манастир-крепост. От времето на император Юстиниан манастирът „Света Екатерина“ е надеждно укритие не само за хората, но и за древните ръкописи — староеврейски, гръцки, старобългарски... В средата на миналия век тук немският учен Константин Тишендорф намира части от старозаветни текстове от IV век(!) и препис на Новия завет от същото време. Уникалната находка е известна в науката под името „Синайски кодекс“.

В манастира „Света Екатерина“ се съхраняват и два от най-ценните старобългарски глаголически паметници — *Синайският псалтир* и *Синайският евхологий* (молитвеник), както и десетки интересни по-късни кирилски ръкописи. А библиотеката на манастира все още крие невероятни изненади. Съвсем наскоро, на Международния колоквиум по старобългаристика в София през август 1980 година, ученият Моше Алтбауер съобщи нещо, което накара специалистите буквално да занемеят. Когато преглеждал инвентарния каталог на ръкописите в манастирската библиотека, той се заинтересувал от два ръкописа, означени като грузински. Когато му ги донесли, помислил, че сънува — пред него били два обемисти глаголически кодекса. Засега не знаем нищо повече за съдържанието и вида на откритите ръкописи, но след обявяването ѝ тази находка ще сложи началото на нов етап в старобългаристиката. И какво чудно има? Нали в средата на миналия век друг ентусиаст, руският византолог и богослов архимандрит Порфирий Успенски, също събирач на древни славянски и източни ръкописи, преравя таваните, кулите и другите помещения на манастира. Благодарение на неговите старания са открити за науката двата споменати глаголически паметника.

Синайският псалтир е от втората половина на XI век, писан с глаголица. Вероятно неговият текст стои най-близо до първоначалния превод на Кирил и Методий.

Що се отнася до *Синайския евхологий* (молитвеник), то този паметник е от същото време. Писан е с полуъглеста глаголица и ни дава представа за най-ранни обреди, молитви и други.

Преобладава мнението, че глаголическият паметник е възникнал в българските земи. Съдържанието му е изключително интересно, въпреки че не е запазен изцяло — когато Порфирий Успенски го открива, от него вече са били откъснати първите 20 коли — т.е. около 160 и повече листа са изгубени, а съхранената част е всичко 106 листа. Съществува нещо като научна легенда, че откривателят на ръкописа е взел два листа от него и ги е занесъл в Петербург — днес обаче се приема, че листовете на Успенски, заведени в Публичната библиотека под сигнатура „Глаголически 3“, никога не са били част от молитвеника. Затова пък няма съмнение, че един друг лист от същата библиотека — „Глаголически 2“ — наистина е откъснат от Синайския молитвеник. Знаем и от кого — в 1881 година известният руски византолог и изкуствовед Никодим Кондаков посещава Синайския манастир, за да направи снимки на книжните му съкровища, и взема един лист от скъпоценния паметник. А съвсем наскоро проф. Алтбауер е намерил заедно с неизвестните глаголически кодекси и още 4 листа от Синайския молитвеник. Синайският молитвеник повече от всички останали споменати досега книги ни въвежда във всекидневието на далечното минало, когато всяка трудова дейност е била свързана с църковен благослов. В него ще намерим молитва при садене на лозе, молитва при започване на жетва; различни обреди, свързани с хигиената. Така при замърсен кладенец (в ръкописа е употребена думата „студенец“, известна от много български диалекти) не само се чете молитвен текст, но се казва, че първом трябва да се изчерпят 20 ведра от лошата вода. Със съответни молитви се съпровожда и изваждането на умряла мишка или друга нечистотия от съдовете с вино, от маслото, брашното и т.н. Чрез „молитва за стадото“ пастирят е измолвал закрила за животните — да са непокътнати от болести, насилници и иноплеменни грабители. Има молитви и за различни болести — за човек, който пие много вода, за болен, когото „тренсавицата“ (треската) мъчи вечерно време; за кръвотечаща тежка рана и други.

Удивителна и скитническа е съдбата и на двата единствено оцелели старобългарски сборника: глаголическия — *Клоцовия сборник*, и кирилския — *Супрасълския сборник*.

Дори и в този си фрагментарен вид, в който е достигнал до нас, *Клоцовият сборник* се счита за най-забележителният представител на първите Кирило-Методиевски преводи, чрез които голямото изкуство на християнските проповедници е достигнало до славянските слушатели. Всичко на всичко 14 листа са запазени от огромния някога сборник. А че е бил огромен, ли-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

чи по номерацията на колите — едната запазена кола е означена като 62-ра по ред. Значи преди нея е имало 61 кола. Ако приемем, че всяка кола е била с 8 листа — около 488 листа. А колко коли са загубени след 14-те листа? Големият интерес на учените е разделил дори и тези жалки остатъци от обемистия някога глаголически кодекс, който преди няколко столетия е принадлежал на знаменития род Франкопани от Истрия. Последният Франкопан—Иван — е бил владетел на остров Крък в Далмация. След окончателното завладяване на Далмация от турците — в 1481 година, съдбата на глаголическата книга е неизвестна. Едва през 30-те години на XIX век, когато започва да се заражда интересът към славянската старина, един от първооткривателите в тази област — словенецът Йериней Копитар, намира 12 листа в дома на австрийския граф Парис Клоц, живеещ в италианския град Тридент. Едва ли високомерният аристократ е подозирал, че неговото фамилно име ще остане в историята чрез 12-те извехтели пергаментни листове, които днес са притежание на Градския музей в Тридент. Около две десетилетия по-късно друг сънародник на Копитар — известният славист Франц Миклошич — открива два листа от същата книга. По неизвестни пътища те са попаднали в град Инсбрук, където и досега се пазят в музея на града. Когато по-късно изследователите от цял свят подлагат на щателен анализ фрагментите, те изказват редица предположения за произхода и първоначалния им състав. Най-сериозно и научно обосновано е мнението на чешкия славист Вацлав Вондрак (направил отлично научно издание на Клоцовия сборник), според който паметникът е писан в българските земи.

Мечтата на не един учен е да открие поне още няколко листа от Клоцовия сборник. Но докато това е само мечта, повечето специалисти се насочват към другия и засега най-обемист старобългарски ръкопис – *Супрасълския сборник*. Той е писан с кирилица и в науката обикновено се определя като паметник от средата на XI век, въпреки че в последно време някои изследователи са склонни да го отнесат дори към X век. Несъмнено е обаче едно – текстът на 285-те пергаментни листа отразява книжовната дейност на Преславската школа. Преписвачът на сборника ни е оставил името си – Ретъко. Но ръкописът не носи неговото име, а увековечава една славянска обител — далечна от България, обаче свързана с нея чрез невидимите нишки на духовното наследство. В края на XV век в пределите на Литовско-руското княжество, в Гродненска област на

Фрагмент от глаголически служебник с допълнително написани глаголически букви

8. В началото бе книгата

днешна Полша, православни монаси от Света гора чрез дарението на местен велможа основават манастир на река Супрасъл. Странна съдба има Супрасълският манастир! През XVI век той се превръща в крепост на униатството (униатите са привърженици на обединението между източната и западната църква). По-късно минава ту под едно, ту под друго попечителство, но винаги бил разсадник на културна дейност. Библиотеката на Супрасълския манастир е пазила над сто кирилски ръкописа, които по-късно са пренесени в град Вилно. Между тези ръкописи в началото на XIX век се намирал и Супрасълският сборник. Един руски учен — богослов и филолог, — Михаил К. Бобровски, който събира и изучава славянски ръкописи, го намира заедно с други ценни книги още през 1823 година. Когато откритието става известно, Супрасълският сборник бива... разкъсван от изключително внимание. И не в преносния смисъл употребявам тук думата „разкъсван". Вече споменах за колоритната личност на Копитар. Във връзка с изданието на Клоцовия сборник Копитар моли Бобровски да получи части от сборника за сравнение с глаголическия му събрат. Една част от листовете остават у Копитар и след смъртта му не се връщат в манастира, а заедно с останалата колекция на словенския професор постъпват в Университетската библиотека на град Любляна. Така Супрасълският манастир губи 118 листа от ценния паметник. Трябва да се предполага, че монасите не си взели бележка или просто са били равнодушни към ръкописа, пред който немеели славистите. Защото десетина години след смъртта на Копитар при завеждащия ръкописния отдел на тогавашната Петербургска публична библиотека — А. Ф. Бичков – се явил един помешчик от тамошните краища и съобщил, че в имението му се намира част от стар славянски ръкопис. Две коли от този ръкопис – 16 пергаментни листа — помешчикът продал на Бичков. Така сегашната Ленинградска публична библиотека става притежател на фрагмент от Супрасълския сборник.

Но най-занимлива, просто криминална, е историята на третата запазена част от ръкописа. Бобровски, изглежда, е държал при себе си останалото от сборника. Може би след като Копитар не му върнал изпратените листове, той се страхувал за съдбата на книгата. Така или иначе, но трябва да се предполага, че при смъртта на Бобровски ръкописът ще да се е намирал у него, в личната му библиотека. Книги, стари ръкописи, документи и други — вече болният професор още година преди това бил продал на заможния помешчик и любител на книгите Трембицки. За Трембицки сделката би-

ла твърде изгодна — след известно време той на свой ред препродава огромна част от събраните неща на граф Замойски. Така полският аристократ става собственик на най-голямата част от Супрасълския сборник — 151 листа, които са гордост на Варшава до 1939 година. В хаоса на войната и окупацията Супрасълският сборник изчезва от полската столица. Години наред учените оплакват тази загуба и се задоволяват със съществуващите преписи. И ето че през 1968 година един американски професор получава предложение да получи срещу солидна сума стар славянски ръкопис. Предложението, преговорите и последвалото решение са забулени в мистериозна тайна. Сумата бива платена (не от професора, разбира се) и ръкописът, който се оказва липсващата част от Супрасълския сборник, е предаден на полското посолство. Днес той отново се пази в Националната библиотека на Варшава.

Тук може би някой нетърпелив читател ще прекъсне разказа със законния въпрос: добре де, Москва, Ленинград, Любляна, Варшава — къде ли не... Няма ли поне един, един-единствен истински старобългарски паметник, който да се намира днес в България? Нима е опустяло съвсем някогашното гнездо, в което е закрепнало, получило е сила, размах и криле Кирило-Методиевото дело? Да, за щастие в нашата страна могат да се открият и са открити малко на брой, но затова толкова по-скъпи старобългарски фрагменти!

...В 1936 година неуморният изследвач и дългогодишен професор по стара българска литература Йордан Иванов повежда своите студенти на научна екскурзия към Рилския манастир. Някогашният студент, а днес продължител на изследователското дело и приемник в университетската катедра на Й. Иванов — академик Петър Динеков, — пише: „Каква радост беше за него да издири, да намери нови, неизвестни ръкописи. Моите другари от студентските години ще си спомнят един от нашите излети до Рилския манастир, когато Йордан Иванов след грижливо издирване откри в подвързията на панегирика на Владислав Граматик рилските глаголически текстове. Изследователското усърдие и радостта му се предадоха на цялата студентска група. Вероятно това бе един от най-щастливите дни в живота му. Сигурно същата радост е изпитал, когато за първи път бе зърнал в Зографския манастир първообраза на Паисиевата история, която той откри за науката."

Нека да уточня. Й. Иванов открива два листа и няколко изрезки, подпъхнати между кожата и подвързийните дъски на прочутия сборник, писан в 1473 година от Владислав Граматик. Същевременно върху самите подвър-

зийни дъски са се отпечатали като негативно изображение още две страници текст. Седемте листа и изрезките днес се пазят в Рилския манастир. Впрочем наблюдателното око на руския славист Виктор Григорович първо бе зърнало един лист от *Рилските глаголически листове* още в 1845 година, когато той преглеждал ръкописите на Рилския манастир. Листът и изрезката към него Григорович взел със себе си и по-късно подарил на Исмаил И. Срезневски. Сега фрагментът се съхранява в Библиотеката на Академията на науките в Ленинград. Рилските глаголически листове се датират от втората половина на XI век и съдържат части от слова, преведени вероятно още в Кирило-Методиевската епоха. Словата принадлежат на видния християнски писател Ефрем Сирин (по-горе стана дума за Пушкиновия превод на една негова творба) и имат за цел да запознаят доскорошните езичници главно с етичните норми на новата религия (заглавията на запазените във фрагменти слова са „За съда, за любовта и за покаянието"; „За възвръщането назад към езическите дела").

В 1960 година в село Енина, Казанлъшко, започва ремонтът на една стара църква, полусрутена и запустяла. Тя е посветена на българската покровителка Петка Търновска. Устни предания, известни на местните жители, говорят, че църквата е била построена тук още през XIII век, когато българският цар Иван Асен II пренесъл мощите на света Петка Епиватска в Търново. Тогава тялото на светицата пренощувало в Енина, а след това местните жители построили малък храм в нейна чест. Предания, също тъй неясни и овехтели както и църквицата. След реставрацията в двора останали купчини вар, мазилка, стари цигли. И ето че внимателното око на една местна жителка забелязало нещо не съвсем обичайно в безформеното кълбо, полузатрупано между другите боклуци. „Кълбото" се оказало слепени и пропити с вар пергаментни листове. Находката била предадена на Казанлъшкия музей, а след това – в София, в ръцете на опитни реставратори от Софийската народна библиотека. Слой след слой, търпеливо и грижовно, пергаментните листове се отделят, почистват и оправят, така че да се запази текстът, който все още се чете по тях. Така почти от нищото се възражда *Енинският апостол.* От ръкописа са останали 39 пергаментни листа – в същност част от тях са само изрязъци, на които се разбират по няколко букви. А ще да е бил не по-малък от 200 листа. И все пак това е единственият по-цялостен старобългарски па-

метник, създаден не по-късно от втората половина на XI век, който е запазен у нас. Днес Енинският апостол има отлично научно издание. От откъснатите и избледнели страници двама големи български специалисти — проф. Кирил Мирчев и проф. Христо Кодов, с безкрайно търпение и взиране са разчели всичко, което е могло да бъде разчетено.

Човек неволно се пита — колко ли „кълбета“ от вехти пергаменти са погребани под земята? Дали не сме мина-ли и ние някога покрай порутен старинен зид, покрай тавана на стара къща, покрай развалините на някоя църква, без да догледаме тяхната тайна и с това сме пропуснали да върнем на историята нещо, което времето ѝ е отнело? За съжаление никъде няма да ни сепне надпис: „Внимание, тук може би има драгоценна старина!“ Но нека тази възможност тревожи нашето съзнание.

Среднобългарски ръкописи (XII–XIV в.)

И ето че от старобългарския период прекрачваме в среднобългарския. Разбира се, условно. В историята на културата няма гранични стълбове, няма предупреждения: „Изследователи и любители, оттук нататък ще видите нови неща“. И не над един паметник учените си блъскат главите – XI или XII век? Краят на XII или първата половина на XIII век. Дори и – XII или краят на XIII век? С малкото книги, достигнали до нас, е много трудно да се направи сигурна периодизация...

Съдържанието на ръкописите от XII и XIII век е същото – евангелия, апостоли, псалтири, триоди, някой и друг паримейник (откъси от Стария завет, пригодени за четене по време на богослужението). Сякаш нищо не се е променило. Не, променило се е, само че към по-лошо. Византийското владичество смазва започналия книжовен възход. Какво е една млада средновековна култура без свои центрове и без самостоятелна църква? Кой ще поръчва книгите, кой ще вдъхновява с богати дарове преписвачи и писатели? Кой ще обдарява църкви и манастири, в които се създават паметници на изкуството? Защо му е на византиеца да храни създателя на българската книга? Напротив – византийските свещеници в завладените земи съзнателно унищожават славянщината във всичките ѝ прояви.

Не че гнетът на собствената феодална класа не е тежал върху народа. Не че църковните пастири не са стрижели и доели духовното си стадо. Но гнетът на чуждото владичество е многократно по-голям, по-ненавистен. И не случайно през робството е създаден един апокрифен летопис, в който царуването на българските владетели е описано като златно време за хората.

Едва прогледнали, едва изтръгнали се от мрака на невежеството, българите били насила тласкани отново към

него. И, естествено, съпротивявали се както можели. Не съществували вече ни Плиска, ни Преслав. Оцелелите от пожарите скъпоценни книги били отнесени като плячка — или на север към Киевска Рус, или на юг — към Цариград. Онова, което останало, било нищожно малко. Пазило се то като светиня, преписвало се в различни краища на България от не твърде опитни и не много грамотни люде. По-активен бил книжовният живот в Западна България, където се задържал и просъществувал по-дълго Самуиловият род. И дори когато след въстанието на Асен и Петър в 1187 година България извоюва независимостта си, културният живот на новия престолен град започва фактически от нищо. Трябвало да изминат години, за да се възстановят загубите и книжовната продукция да стане толкова голяма, та да надвие на времето — да има да се съсипва, да има и да остава.

И още нещо — книжнината през целия този период може да се нарече условно народна. Изследователите говорят за „народни почерци", за народни елементи в украсата. И наистина е така. Преписвачът, книжовникът не са били изкушени от майсторството на дворцовата книга, на изящните образци. Образците ги нямало... А това освобождавало провинциалните създатели на ръкописите от задължителното придържане към определени канони. Та нали точно през XII и XIII век достига най-високото си развитие тератологичният (звериният) стил в украсата? И по същото време възникват най-интересните апокрифни творби.

А ето и каква е съдбата на няколко книги от този период.

Най-старият запазен ръкопис вероятно е *Добромировото евангелие*. Писано е в самото начало на XII век, а някои учени го отнасят дори към края на XI век. Трима души задружно са се трудили върху това четириевангелие, но до нас е достигнало само едно име — Добромир. В бележка (приписка) към текста той е наречен „поп грешник". Изглежда, че не самият Добромир се е подписал, както правят обикновено преписвачите. Неговият другар, вероятно по-опитен, е споменал името му, и то, за да отбележи, че Добромир „не довършил малко" работата си. Може другите да са били и по-грамотни, и по-праведни, ама ето че поп Добромир се е удостоил да даде име на паметника.

Добромировото евангелие е от книгите-скитници. Не знаем нито къде е писано, нито къде се е пазело до XIV век. През XV век книгата е преподвързана и допълнена с 13 листа (указания за реда на четивата). Историята ѝ може да се проследи от XVI век, когато тя се е озовала в манастира „Св. Екатерина", за който вече стана дума. Как

е стигнало Добромировото евангелие до Арабския полуостров? Най-вероятно в багажа на някой българин-поклонник, тръгнал за Ерусалим, който го е взел — за закрила в дългия и небезопасен път. Ръкописът вече е бил в Синайския манастир през 1568 година, защото на една негова страница се е подписал някой си „многогрешен“ поп Петър от град Никопол на река Дунав. Многогрешният поп Петър се върнал вероятно по родните места, облекчен от греховете си, и прибавил към името си едно „хаджи“. А ръкописът останал в манастира. След време книгата се покъсала, разпаднала се на части. Те си лежели мирно на различни места върху полиците и дочакали неспокойния XIX век, когато учени, ценители на старините, колекционери и хитри търговци започнали да обсаждат прочутия манастир. Западните учени, като Тишендорф, търсели главно източни (арабски, еврейски, сирийски, коптски) и гръцки ръкописи. Руските учени се интересували и от славянските. След Порфирий Успенски на Синайския полуостров се озовал неговият сънародник архимандрит Антонин (Капустин). Интересът на архим. Антонин към българите и историята им не бил случаен. Той е посещавал нашите земи и събирал ръкописи, които изучавал, а по-късно подарил на Киевската духовна академия. Колекцията му и сега се пази в Киевската библиотека. Архим. Антонин пръв обърнал внимание на това старинно евангелие, част от което липсвала, и обнародвал краткото му описание. Ръкописът отведнъж се оказал ценен и... след известно време просто изчезнал от манастира. След четвърт век той се намерил във Виена. Някакво тайнствено „частно лице“ го продало на Ватрослав Ягич, един от патриарсите на славистиката, учен със световна известност. Между другото, Ягич е имал за задача да събира ръкописи за Петербургската (сега Ленинградска) публична библиотека и вероятно е платил ръкописа със средства, отпуснати му от Русия, защото след известно време предава книгата на Публичната библиотека. Но с това историята на Добромировото евангелие не свършва. У Ягич попада значителна част от паметника, но не целият кодекс. След известно време в „Света Екатерина“ намират още един фрагмент от 23 листа. Никой обаче не може да се похвали, че е видял описания в 1908 година фрагмент от евангелския текст. Находката от 23 листа изчезнала. И едва през 1968 година израелският учен М. Алтбауер, за когото вече споменах, намерил тези листове между страниците на един арабски ръкопис. А на колоквиума по старобългаристика в София през 1980 година Добромировото евангелие отново привлече вниманието на славистите. Проф. Алтбауер се похва-

ли с откритие — още 8 листа от ръкописа, а българският учен Красимир Станчев на свой ред оповести, че е намерил два листа от същия паметник... в Парижката национална библиотека. Остава да гадаем откъде ще изскочат последните — по-точно първите все още липсващи листове на Добромировото евангелие. И да си пожелаем това да стане скоро.

Няколко думи и за *Битолския триод*, паметник от втората половина на XII век. Избрахме го сред другите ръкописи не само защото е един от малкото, които се пазят в България. Този неголям, от 101 пергаментни листа ръкопис, създаден през годините на робството и по чудо оцелял до днес, ни представя по-живо от всякаква художествена измислица обстановката, в която са създавани стотици ръкописи. Писал го е граматик Георги, същият, чиито бележки за получаването на някой и друг пергаментен лист цитирах по-горе. Битолският триод съдържа песнопения за дните на Великия пост. Той не може да се похвали с история, подобна на Добромировото евангелие. Бил е четен и пазен в местата, където е възникнал, т.е. в Македония. Към края на миналия век в Битоля били донесени и събрани славянски книги от околните села. Съхранявали се в Българското търговско агентство. Там именно ръкописът попаднал в ръцете на видния наш учен Й. Иванов, който веднага разбрал голямата стойност на книгата за историята на българската книжнина. Й. Иванов пренесъл ръкописа в София и сега той е собственост на библиотеката на Българската академия на науките.

Битолският триод е забележителен и с приписките, с бележките, които са оставени по полето на книгата. За съжаление не всички се четат добре. Сред обикновено сдържаните, затворени в своята анонимност писачи, които рядко ще отронят някоя скъперническа дума за себе си и за своята работа, тоя българин се откроява с необикновеното си желание да сподели интимните си преживявания, да ги запише. Какъв ли размер би взела неговата писателска дейност в други времена и при други условия?

Граматик Георги пише с кирилица, но мине не мине страница, току нареди дума-две на глаголица. И така лекo, по средата на думата дори, преминава от едната азбука на другата, че е ясно — глаголицата не му е чужда; и той, и тези, дето ще пеят по триода, все още разбират свободно глаголическото писмо. В една от приписките си, не съвсем понятна, граматик Георги съобщава, че „в Стльпен блюдѧ пишах у Светих Врачеи“. Най-вероятно това означава, че е писал в селото Стълпен (Кичевско), в църквата „Свети Врачи“ (т.е. свети лечители Козма и Дамян). Не е сигурно какво означава „блюдѧ“.

В същност значението е „блюдо“, „сиия“, голяма медна тава, но някак си не се връзва с представите ни за писане. А някои пък тълкуват иначе и думата „стълпен“ — не като собствено, а като нарицателно — като кула. И излиза, че Георги е писал някъде в кула, на синия. Да, трудничко е понякога на изследователите...

Другите бележки на граматик Георги са по-ясни. Горкият! Писал е в най-студените зимни дни. Отбелязва, че лист 9-и е преписал в края на декември, а на 5 февруари едвам е стигнал до 70-и лист. Писал е премръзнал, гладен и на всичкото отгоре — мъчил го зъбобол. Затова и на много места се жалва в полето: „Споменувайте мене [братя] моя, що ми мръзнат ръчиците. Тук пишех, тук ядях, тук лежах без огън.“ А не можел да спре, да почине. Трябвало да бърза, да преписва колкото сили има, защото „изводът“, т.е. книгата, от която преписвал, му била дадена за кратко. Бързал да свърши, преди да му вземат триода; това също е отбелязал. И не без гордост пише, че на първи януари вечерта написал цели два листа. А на лист 28-и моли да не го кълнат за грубото писане, понеже „много си патих, като пишех през нощта“. Изглежда, съселяните му са го приглеждали и не само заешки кожи са му носили, а са се мъчили да облекчат труда му. Възможно е книгата да се е писала по поръчка на цялото село за църквата, както често е ставало. На много места Георги споменава имената на хора, които са му помагали с нещо. А някъде дори пояснява: „Поминайте, братя, Ивана, Емностиновия зет, оти ми даваше пресол (кисело зеле, армеева чорба) и млечице. И се редят имена — поп Георги, Тодор, Иван, Никола Пирсов, Иван Ковача... записват се върху полетата на книгата и се обезсмъртяват.

Многострадален граматик! Той внимава за всяка думичка и намира време да помоли извинение за грешките. И след като е написал слято буквите п, р и ѣ, изкупва грешката си с обяснение встрани от думата: „Покой“, „рци“ и „ят“ заедно написах, простете ми!“. Някъде към края на януари, когато още не е преполовил книгата, а „си пати от мраз и от зъб“, Георги не се сдържа и отронва няколко думи за своето съкровено желание: „...вари (неясно) душице моя грешна, що ми желаеш да видиш края на кни(гата), както морякът края на морето, както болният — здраве, както и бедният — храна за себе си и одеяние. Споменавайте ме, а вас бог!“

И с още нещо е интересен Битолският триод. Върху някои думи са нанесени старинни музикални знаци, подсказващи как трябва да се пее текстът. Тези старинни (екфонетични) знаци са много редки и важни за изучаването на средновековната музи-

кална култура.

За последните години Битолският триод бе неколкократно анализиран и подробно описан. Изглеждаше, че от неговото съдържание нищо повече не може да се извлече. И точно тогава дойде изненадата — в този ръкопис, който бе изучаван от мнозина, младият учен Георги Попов откри незабелязани от никого оригинални старобългарски стихове (тропари). Те се разпределят по няколко в службите за всеки ден и същевременно началните им букви образуват акростих с цяло стихотворение и с името на автора — Константин Преславски. По-горе споменахме за този изключителен акростих — зряла поетична творба, достойна да допълни византийските песнопения и да се преписва заедно с тях.

Заради това прочее вписахме тези неща за всички православни, за знание на онези, които слушат, и за спомен на българския народ. На този велик и благочестив Иван Асен, цар на всички българи, вечна му памет! ·

(Разказ за възобновяване на Българската патриаршия в 1235 г.)

Тринадесети век. На север, в Търново, постепенно се организира нов книжовен живот. Но отгласи от него трудно си пробиват път по обширните и даже още недоосвободени български земи. Там хората продължават да пазят, да преписват старите текстове от IX и X век. И именно тези текстове имат днес за нас голяма стойност. В тях откриваме и следи от местните говори и повече податки за регионалната култура.

Ето например знаменитият *Болонски псалтир*. Той е галеник на науката. Отрано е познат, изследван е от чужди и наши учени; дори има две издания — в началото на века от В. Ягич и не съвсем отдавна — в 1968 г., фототипно, възпроизвеждащо целия текст по снимки, от Иван Дуйчев. Болонският псалтир съдържа не само текста на псалмите, но и и много интересни тълкувания върху тях. Една приписка сочи, че е писан „в Охрид, в селото, наречено Равне при българския цар Асен". Днес е със сигурност прието, че става дума за цар Иван Асен II и че книгата е писана между 1230 и 1241 година. Двама преписвачи — Йосиф и Тахота — са се трудили усърдно. На едно място само им е помагал и трети, който също е сварил да се подпише: „Аз, грешният Белослав, грешен и дързък на злото, а на доброто ленив, чието отечество е гробът, а богатството — греховете, блудството — славата, написах за брат си Йосиф страница от псалтира. Слава навеки, амин!"

И за този ръкопис може да се предполага, че е писан от глаголически извод — и в него се срещат букви, думи,

че и цели изрази на глаголица. Преписвачите като че вече малко кокетират с познаването на старинното глаголическо писмо.

Болонският псалтир е първостепенен извор за историята на българската книга — като графика, езикови особености, а най-вече с прекрасната си украса в тератологичен стил. За нея вече стана дума. По страниците му се извиват змийски тела, за да образуват буквите-инициали; в заставките дремят всякакви невероятни чудовища. Не е нужно да ги описвам — ако искате да ги видите, за да се насладите на рядката им самобитна красота, прегледайте фототипното издание на паметника.

Вероятно тази забележителна книга е оценена по достойнство още когато е била завършена, а когато след известно време е сменила собственика си, продажбата е била събитие. То е отразено в специална бележка в ръкописа: „Тази книга я купих аз, грешният йеромонах Данил от граматика Теодор от Равне и дадох (позлатените попадиини си пръстени) [?] и две перпери сред града в Битоля". Пазарлъкът е бил направен насред града, пред очите на всички битолчани. И не е за чудене — две жълтици са много по времето, когато и среброто е къ т. А що се отнася до попадиините пръстени — пак да си блъскат главите изследователите на текста. Йеромонах Данил, купувачът, не е могъл да бъде женен — монасите са водили безбрачен живот; ако е бил преди това поп, то значи попадията му е умряла (възможно е). Така можем да си обясним как е прежалил скъпите украшения. И все пак неясното място позволява и друг превод — „и я дадох за подвързване с позлата[?]" Така или иначе, но йеромонах Данил е получил книгата на страшно висока цена. Какво е направил после с нея? Дали е останал в Битоля? Оттук нататък и за повече от три столетия съдбата на Болонския псалтир е неизвестна. Колко ли пъти ще е сменял собствениците си и колко ли перпери са броили за него всеки път? Кога е напуснал българските земи? Защото към средата на XVII век ръкописът вече се намира в библиотеката на манастира Сан Салваторе в град Болоня, Италия. Манастирът Сан Салваторе принадлежи на Августинския орден. Можем само да гадаем дали е бил там преди падането на България под турско робство, или е дошъл на запад заедно с бегълци от турците? Или е бил плячкосан от мъртвите и откупен от някой неверник? Това никога няма да узнаем. Важното е едно — ръкописът, приел името на града, в който е намерил сигурно убежище, в наши дни е собственост и гордост на Университетската библиотека в Болоня, така както е и гордост на българския народ, неговия създател.

Болонският псалтир има свой „двойник“ — *Погодинския псалтир*. Съдържанието на двата ръкописа е едно и също, но Погодинският псалтир е писан по-късно от Болонския — през втората половина на XIII век. В неговото богато и грижливо оформяне личи традицията на едно голямо, вероятно столично, ателие. Пергаментът му е бял и много добре обработен, а украсата е забележителна. Тератологичните мотиви в нея са подчинени на изящната техника на плетеницата и са обогатени с растителна орнаментация. Погодинският псалтир е забележителен и с това, че текстът му ни засвидетелствува много архаичен правопис. Рядко някой среднобългарски паметник се придържа така строго към класическите старобългарски форми. Дори в по-ранния Болонски псалтир откриваме повече отклонения от тях. Изглежда, че двамата преписвачи на Погодинския псалтир са спазвали старинния си извод. Затова първите учени, които са разчели текста, го считат за паметник от XII или дори от XI век. Върху страниците на книгата няма указание нито за мястото на създаването ѝ, нито за мястото, където се е съхранявала. Подписът на Арсений Суханов на един от листовете ни подсказва, че Погодинският псалтир вероятно е бил между онези книжовни съкровища, които А. Суханов е изнесъл от Атон и е пренесъл в Русия. Знае се, че повечето от книгите на Суханов са попаднали в Московската патриаршеска библиотека. Някои смятат, че Погодинският псалтир също е бил там, но по-късно е бил откраднат и през 1840 година е предложен на търга в Петербург. Известният търговец на славянски старини Болшаков купува книгата за видния славянофил и колекционер Михаил Погодин. В сбирката на Погодин между 2000 ръкопис а, един от друг по-ценни, Псалтирът се ползува с особено внимание. Когато по-късно Ягич подготвя изданието на Болонския псалтир, той успява да получи за кратко време във Виена Погодинския псалтир (1891). Специализантите на Ягич преписват текста и оставят в края на преписа бележка в духа на старите преписвачи. Между другите имена са се подписали и двама българи — Димитър Матов от Велес и Манол Иванов от Пирдоп. Димитър Матов е първият български лексикограф, а Манол Иванов е автор на първото сериозно научно палеографско описание в България. Той открива за науката Пирдопския апостол — паметник от средата на XIII в. и обнародва обширна студия върху него. След няколкомесечен престой във Виена Погодинският псалтир е върнат и сега се пази в Ленинградската публична библиотека.

БАН НАУКИТЕ БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Намерените ръкописи от втората половина на XIII и началото на XIV век стават повече. И, което е много по-важно, сред новите ръкописи започват да се срещат произведения, които не са запазени в по-старите, но които в същност ни помагат да възстановим поне приблизително малка част от загубената картина на нашата книжнина. Всеки ръкопис, дори когато съдържа само евангелския текст, може да обогати нашите знания за епохата — чрез езика си, чрез украсата, чрез приписките. Едно, две, три камъчета от величествената мозайка, разпиляна и разбита от времето!

Достигналите до нас ръкописи от XIII — началото на XIV век показват, че българската книжнина отново е „живнала", че книгите са се размножили и така са успели да се запазят, макар и в единични екземпляри. От тях научаваме какво е търсил българинът в словото — както в църквата, така и вън от нея. Какво място е отреждал на книгата в своя живот. И нещо друго — показват кои произведения, преведени или създадени през IX—XII век, продължават да бъдат жизнени и в новата историческа обстановка; и как тези творби съжителствуват с нови теми и с нови форми.

Когато става дума за българската тема в литературното наследство на XIII век, първата отправна точка на изследователите е знаменитият *Драганов миней*. Минеят е също богослужебен сборник с поетични творби както и триода, но има друг състав и предназначение — в него се възпяват празниците, включени в църковния календар. Голяма част от песнопенията прославят светците, канонизирани от християнската църква, и са поместени по дните на съответния месец. В минея са включени — това е важното за нас — лица, които са особено почитани от българите като покровители на нашия народ и светци от българския род. Следователно присъствието на български светци в минея свидетелствува и за родолюбивите настроения на неговите съставители, и за желанието им да потърсят и намерят рядко срещащите се оригинални български произведения. В скоби ще отбележа, че паметите на български и славянски светци се срещат и преди XIII в., но само като бележки в месецословите на богослужебните книги, т.е. като напомняне кой ден е определен за тяхното честуване, по какъв ред то се извършва и какво ще се включи в „четенето" и „пеенето" на празника. Вече през XIII век срещаме по-обширни прозаични или поетични славянски творби, но никой паметник не е така подчертано свързан с народностната традиция както Драгановият миней.

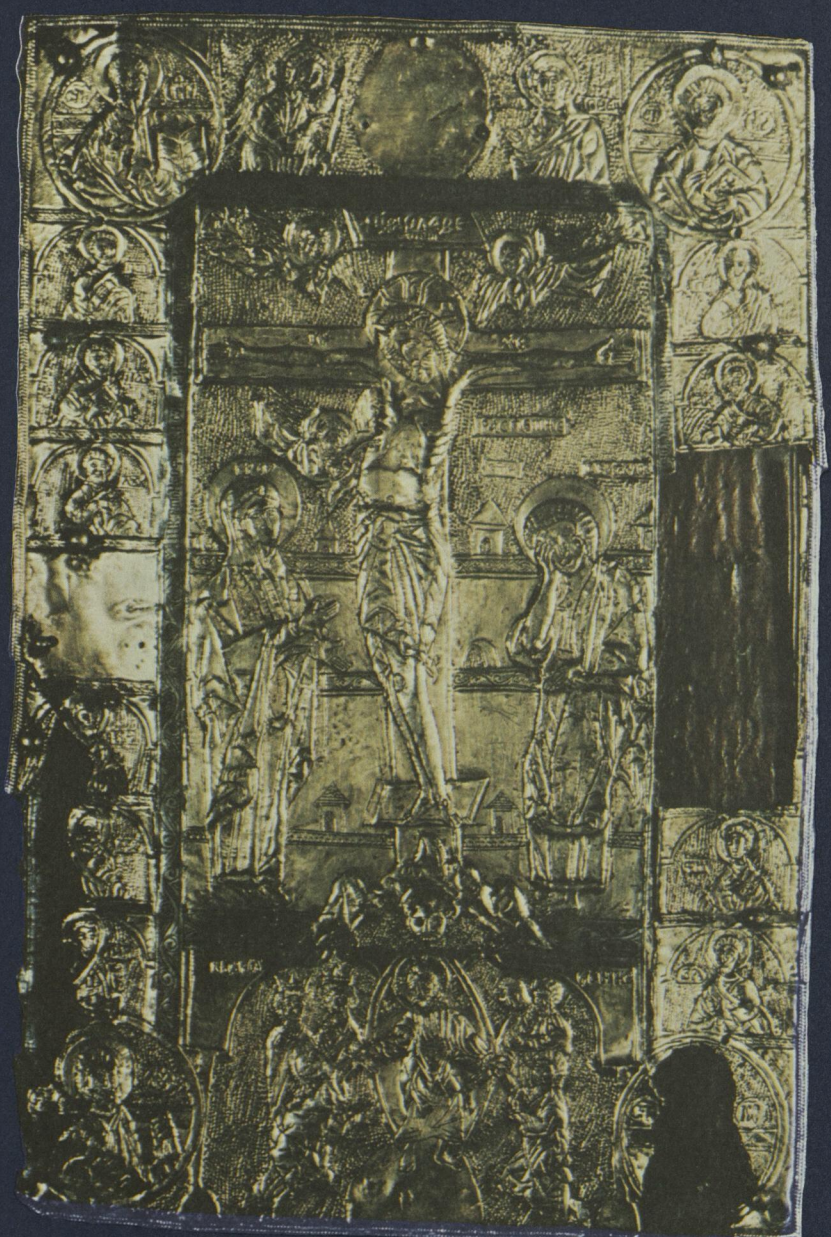

Обковка
на евангелие

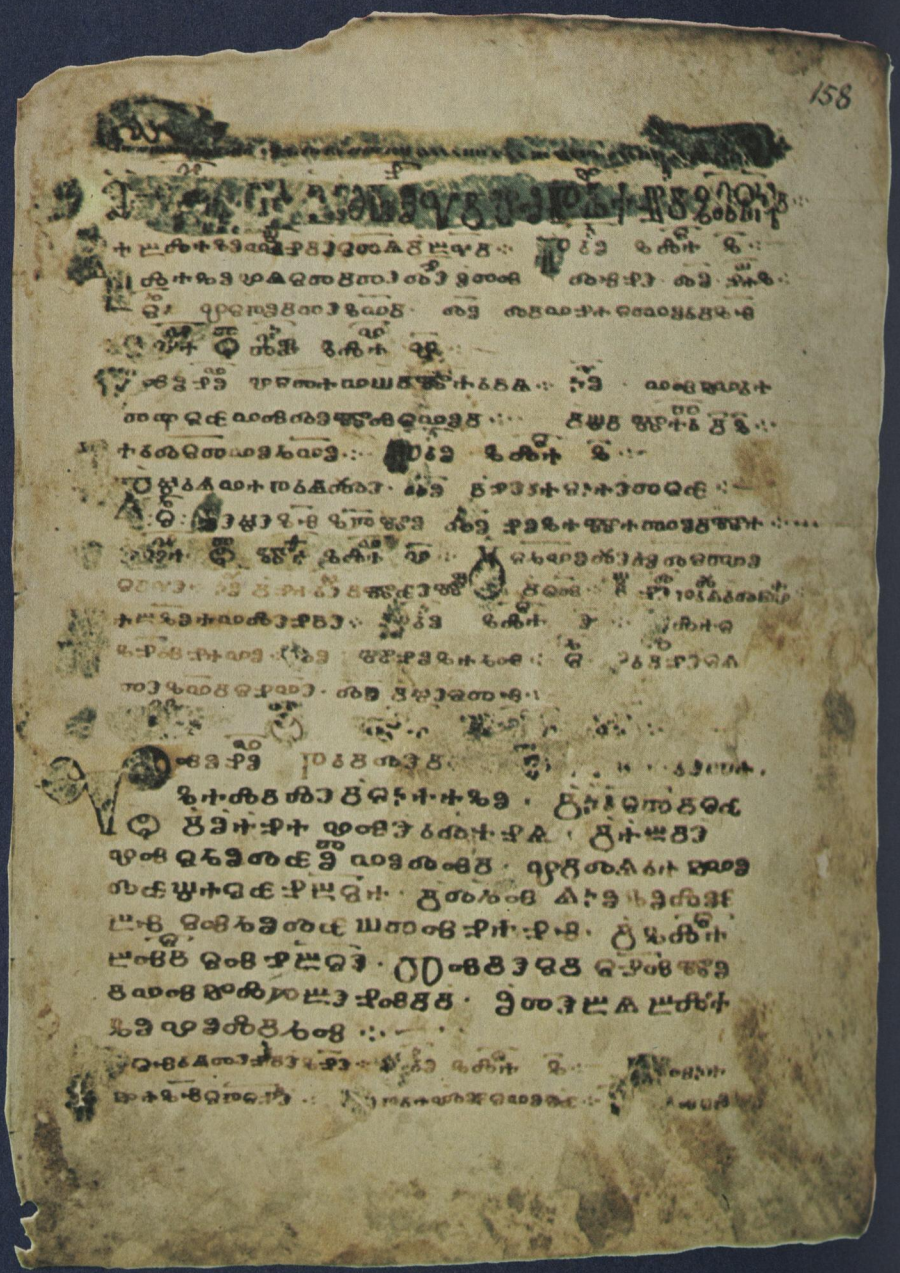

Асеманиево
евангелие

Зографско
глаголическо
евангелие

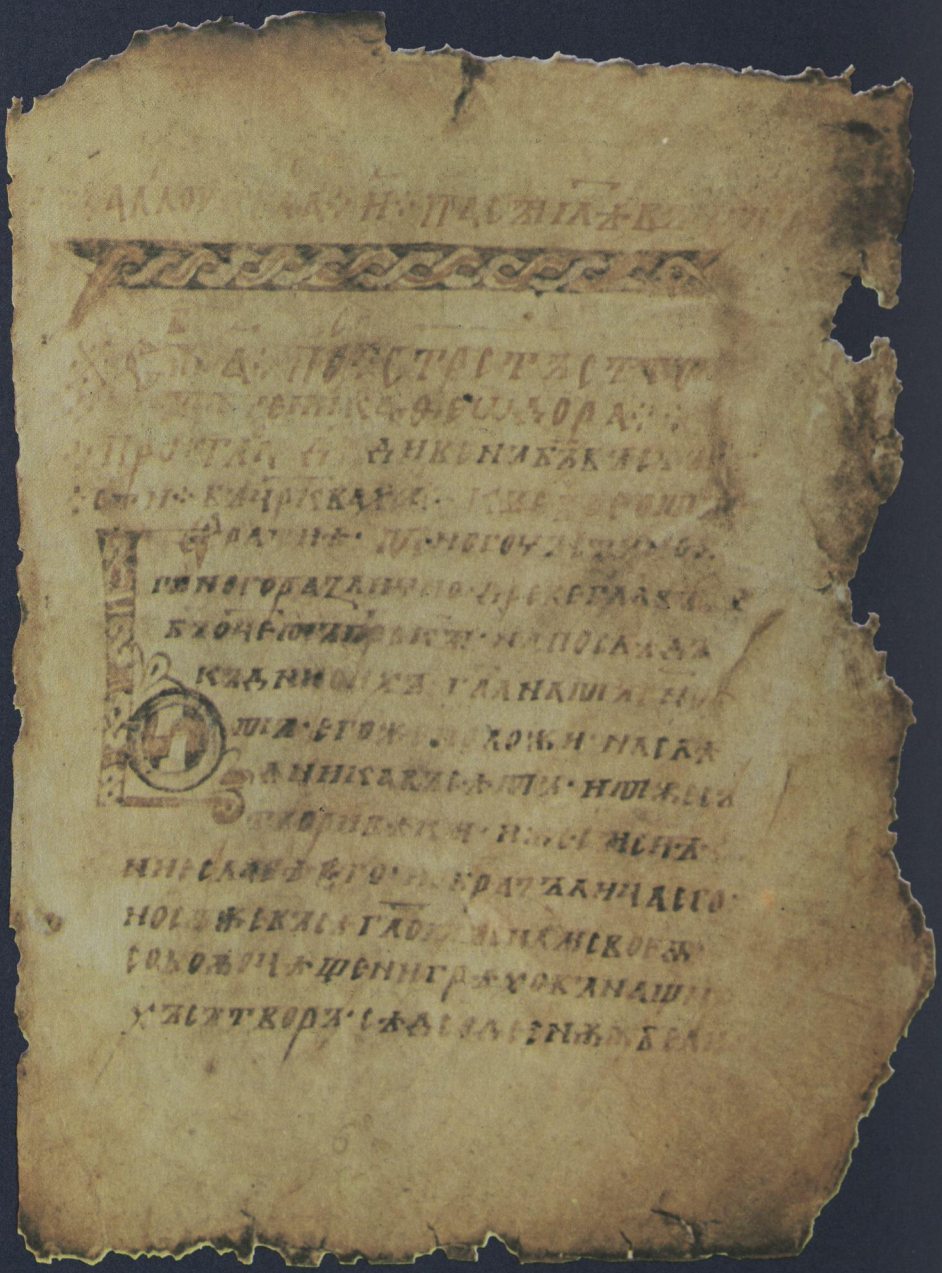

Енински
апостол

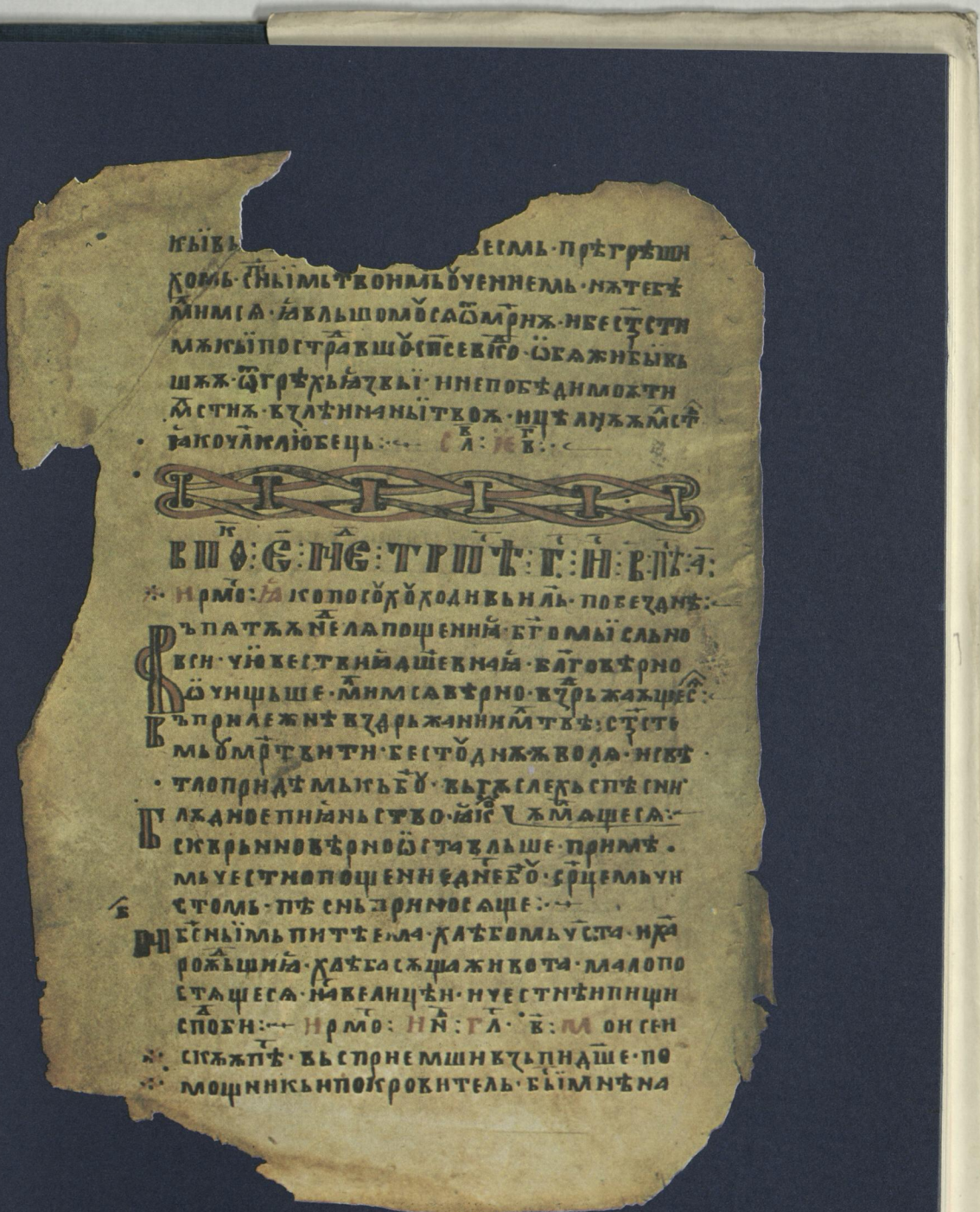

Битолски
триод

Добрейшово
евангелие

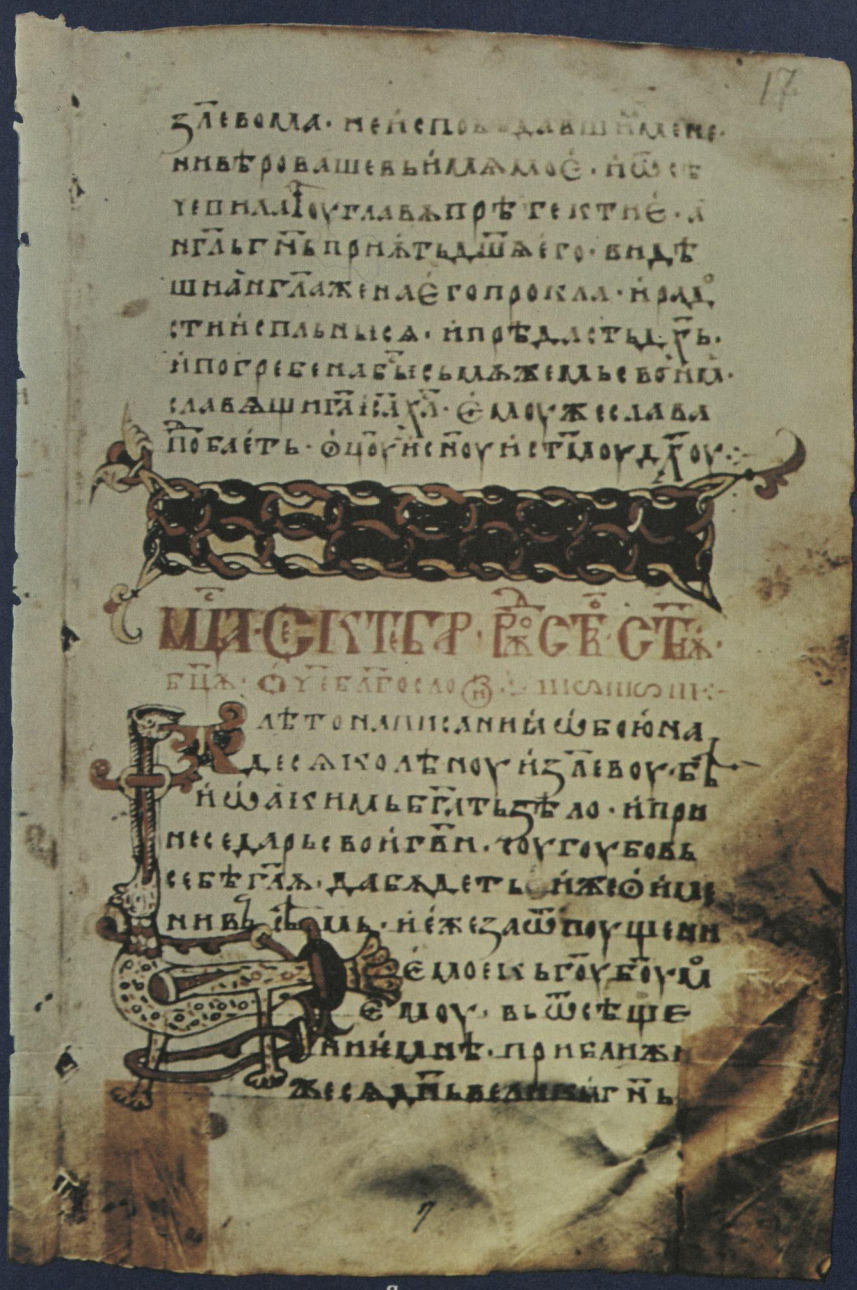

Ягичев
Златоуст

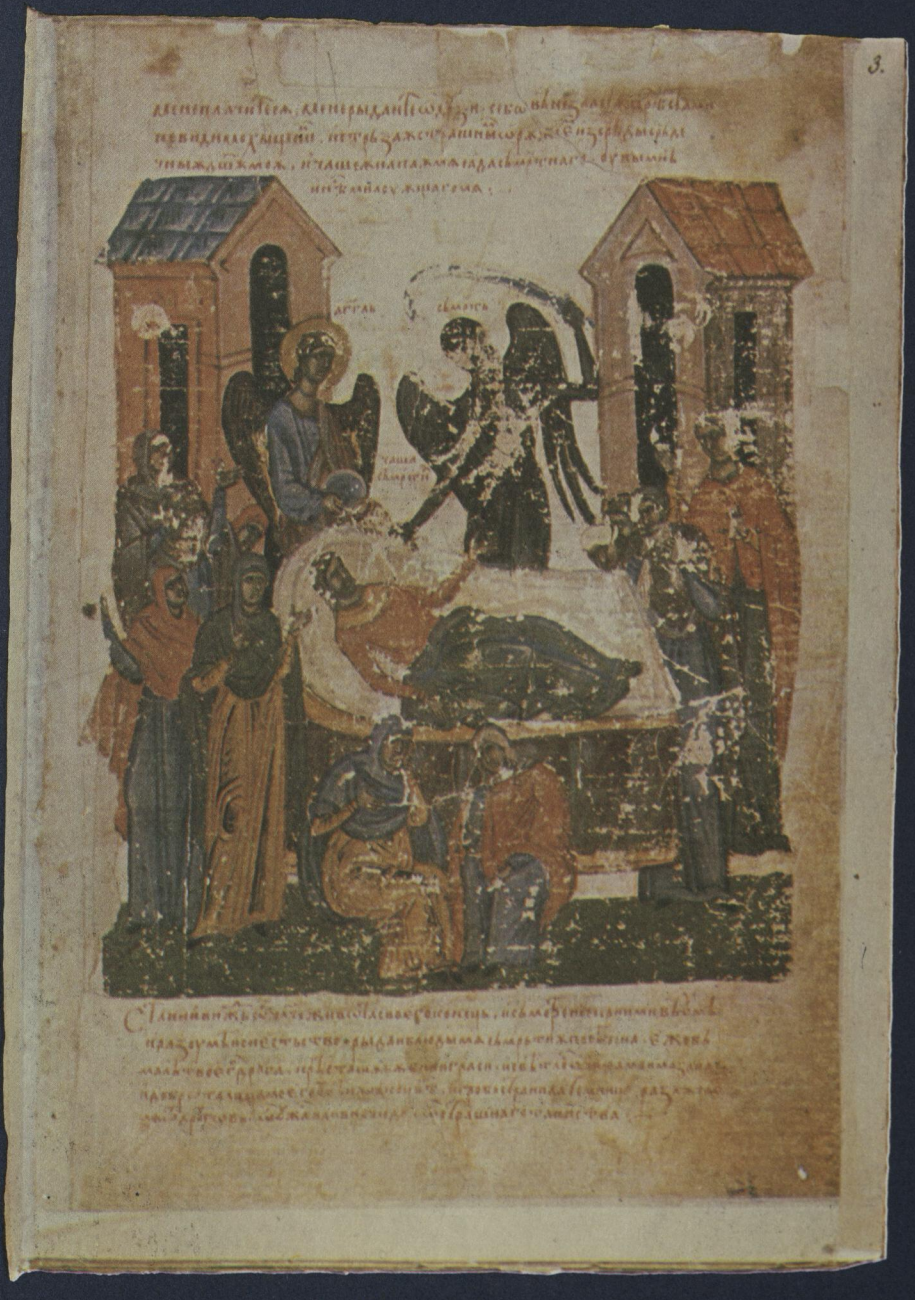

Томичев
псалтир

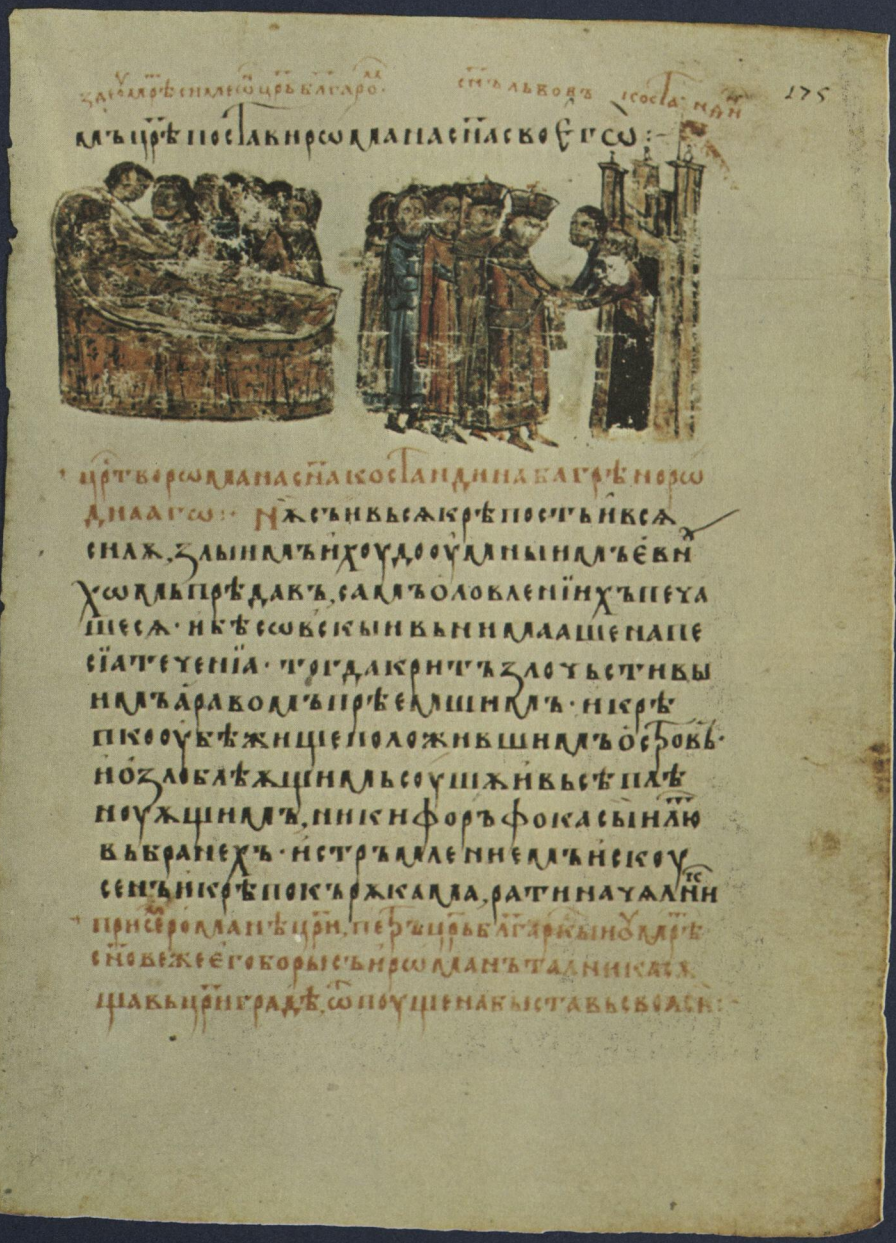

Манасиева
хроника

Лондонско
четвероевангелие

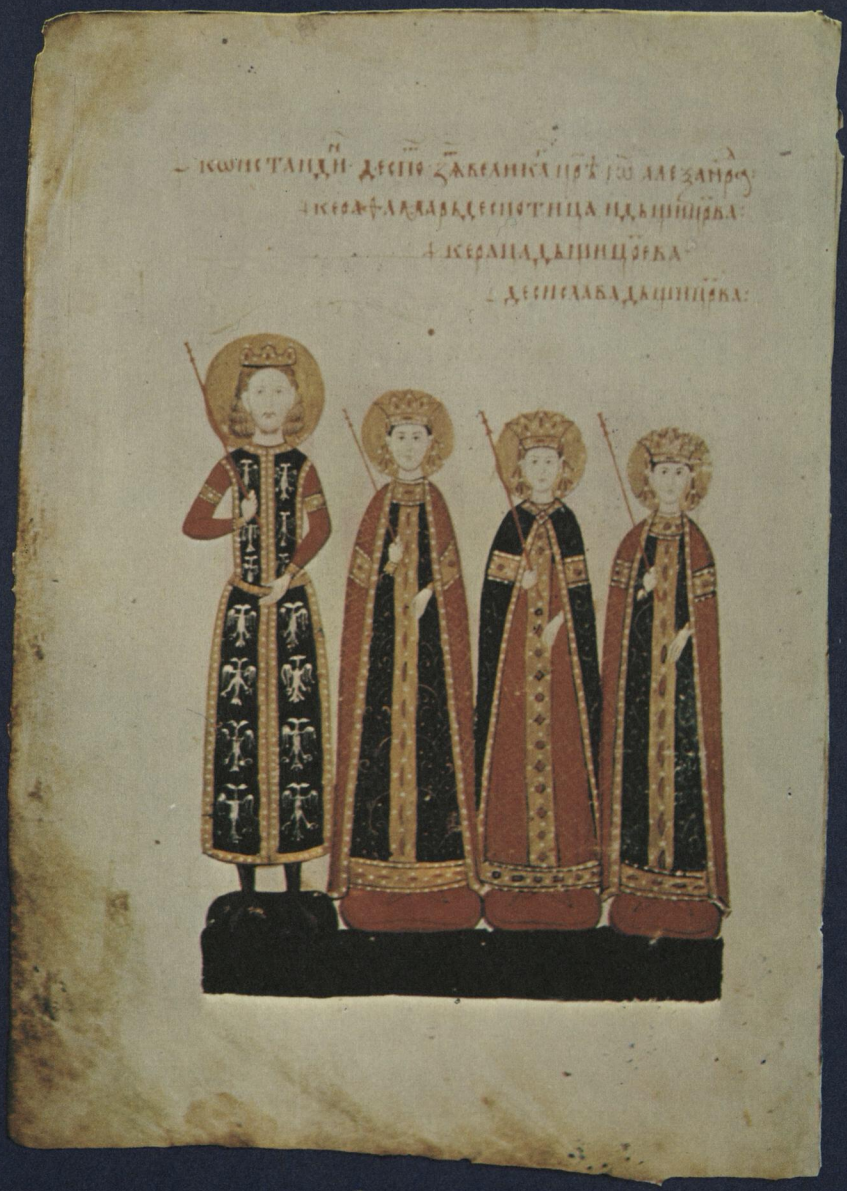

Лондонско
четвероевангелие

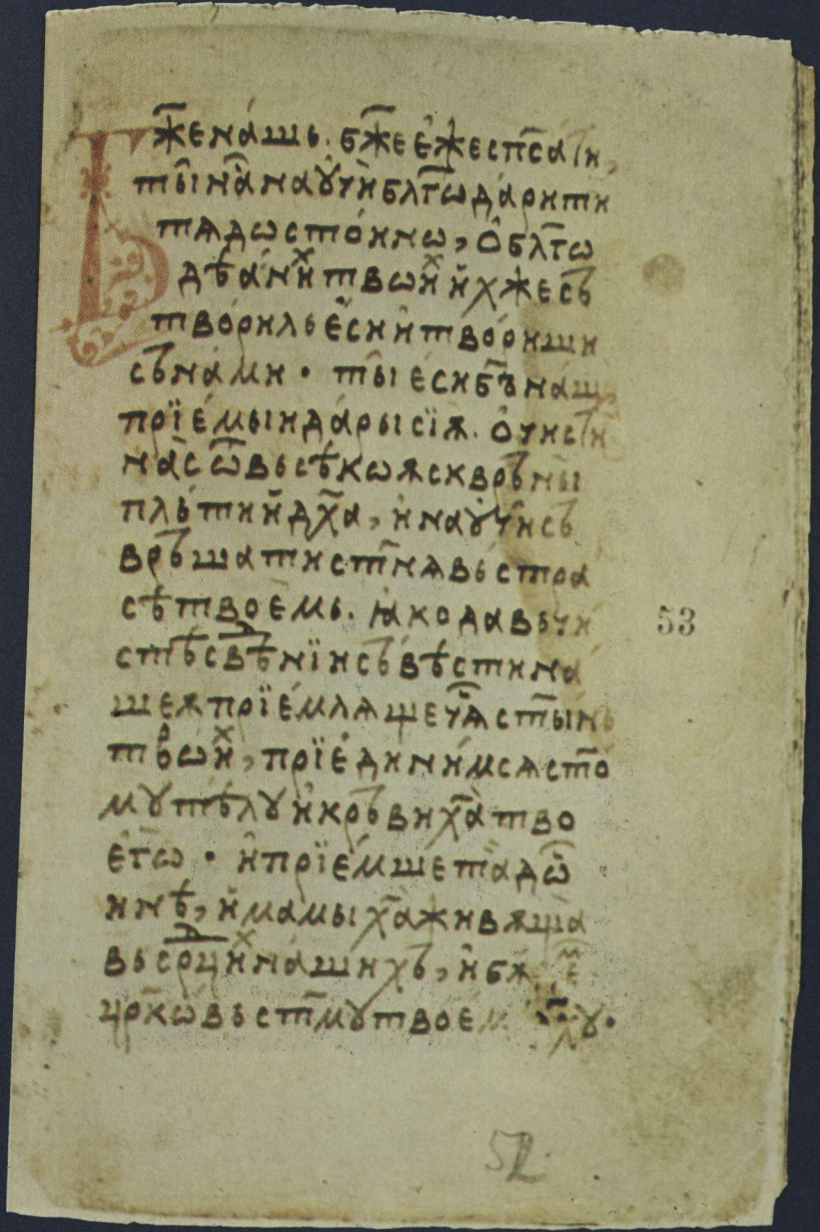

53

Евтимиев
служебник

Шестоднев
на Василий Великий.
Ръкопис
на Владислав Граматик

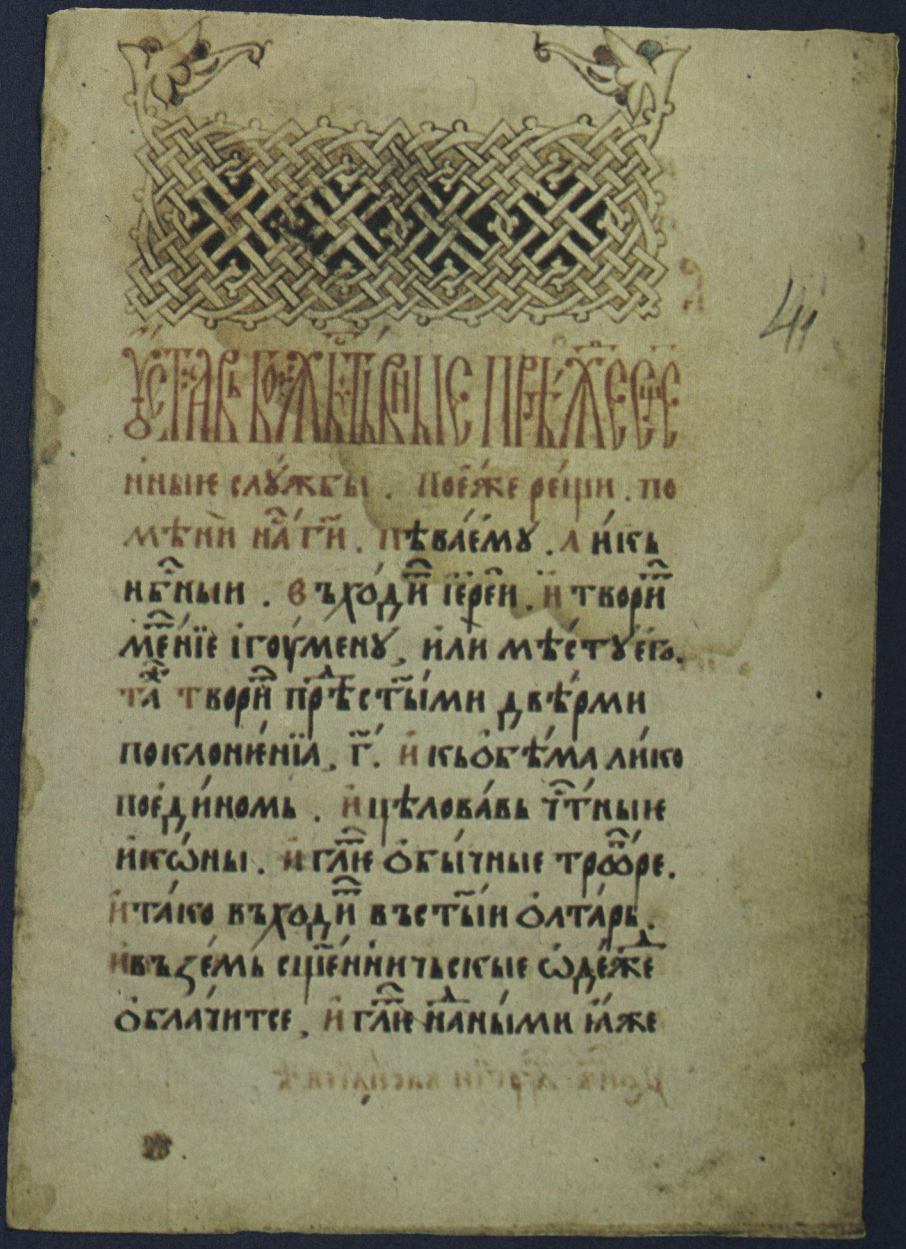

Служебник
на Даниил

няколко листа от него за личната си библиотека. Същото сторил и Порфирий Успенски. Не след дълго друг руски учен, познавач на старите ръкописи – архимандрит Леонид (Кавелин) посетил Зографския манастир и видял осакатения кодекс. В записките си той отбелязал: „Откъснати от варварската ръка на любител, а едновременно – унищожител на старината". Интересно дали е знаел архимандрит Леонид кой именно е посегнал на книгата. За щастие листовете с ценните текстове (защото и Григорович, и Порфирий Успенски са късали точно славянските произведения) не са загубени – сега те се пазят в Ленинската библиотека в Москва и в Ленинградската публична библиотека.

Нашият изследовател Й. Иванов също отделя на Драгановия миней достойно място в своите трудове. В книгата си „Български старини из Македония" той обнародва почти всички български произведения, включени в състава на ръкописа.

Освен Драгановия миней от XIII в. са запазени доста ръкописи, които заслужават да бъдат споменати и известни на широк кръг хора. Кои от тях да избера? Няма как да отмина един побратим на Драган, книжовника Добриан, написал няколко книги, между които драгоценния пергаментен миней, подобен на Драгановия и като него с български служби. Сродява ги още и това, че и този ръкопис до XIX век се е пазел в Зографския манастир. И пак В. Григорович го е намерил, но вече не се затруднил да къса листовете, а го е взел целия със себе си. След смъртта на Григорович *Добриановият миней* попада заедно с част от колекцията му в Одеса. Да, странна съдба имат книгите! Ръкописът се нарича Добрианов, защото неговият преписвач е оставил бележка с името си: „Както странникът се радва да види родината си и вълняемият (т.е. люшканият от вълните – каква чудесна, днес загубена в езика ни дума е употребил – „вълняем" б.а.) да намери пристанище от бурята, така и пишещият се надява да види края на книгата.Писа се тази книга за преосвещения... кир Никодим за вечна памет и опрощение на греховете. Но, братя и отци, всички христолюбиви во Христе братя, като пеете от тази книга, молете бога, та дано с вашите молитви господ да очисти греховете на тогова, който е платил тази книга. Аз, многогрешният Добриан, писах това малко дело, та, като поправяте, пейте, а не кълнете, защото бях със селяшки [груб] ум, а вас бог да прости." Както повечето преписвачи, Добриан спазва почти задължителната формула, според която книжовникът подчертава своето смирение, нищожество и убогост. Ако забелязвате, той дори не смее да се моли да се простят неговите, на Добриан, грехове, а напомня на

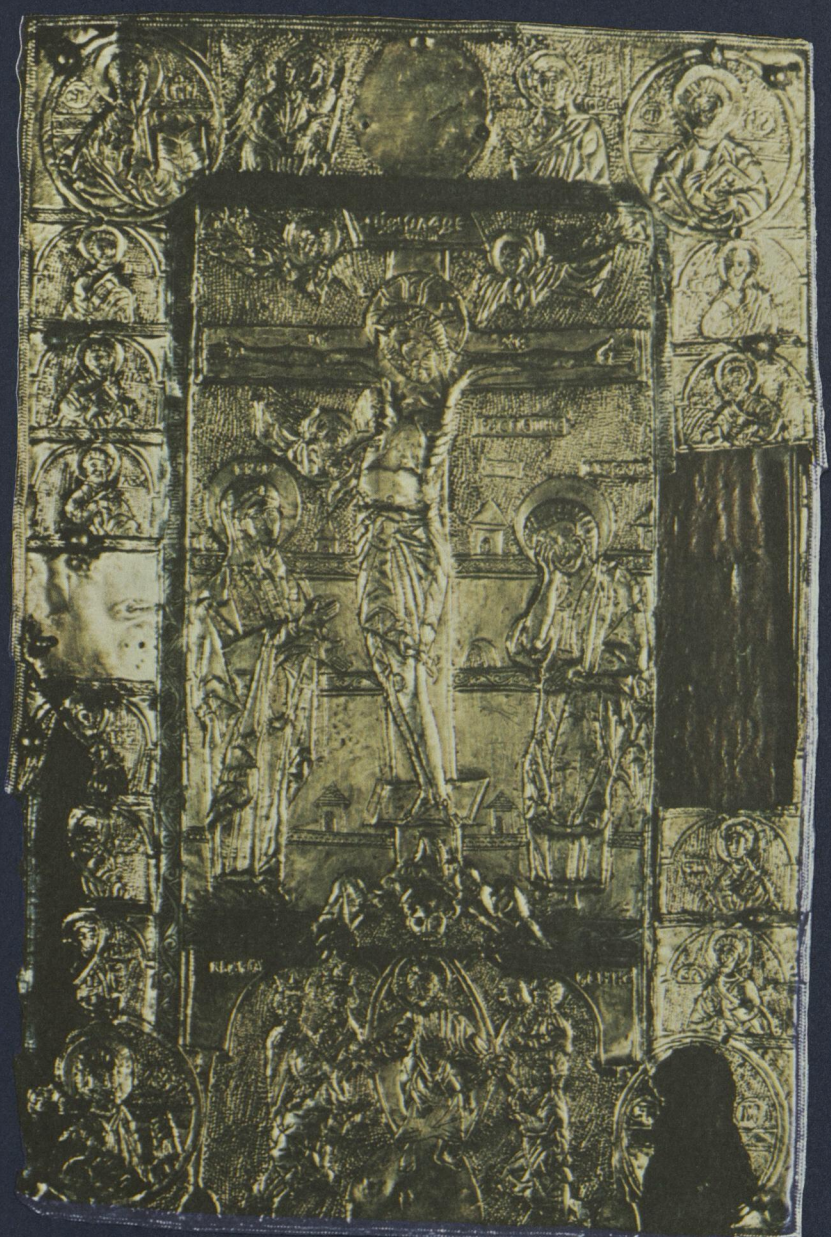

Обковка
на евангелие

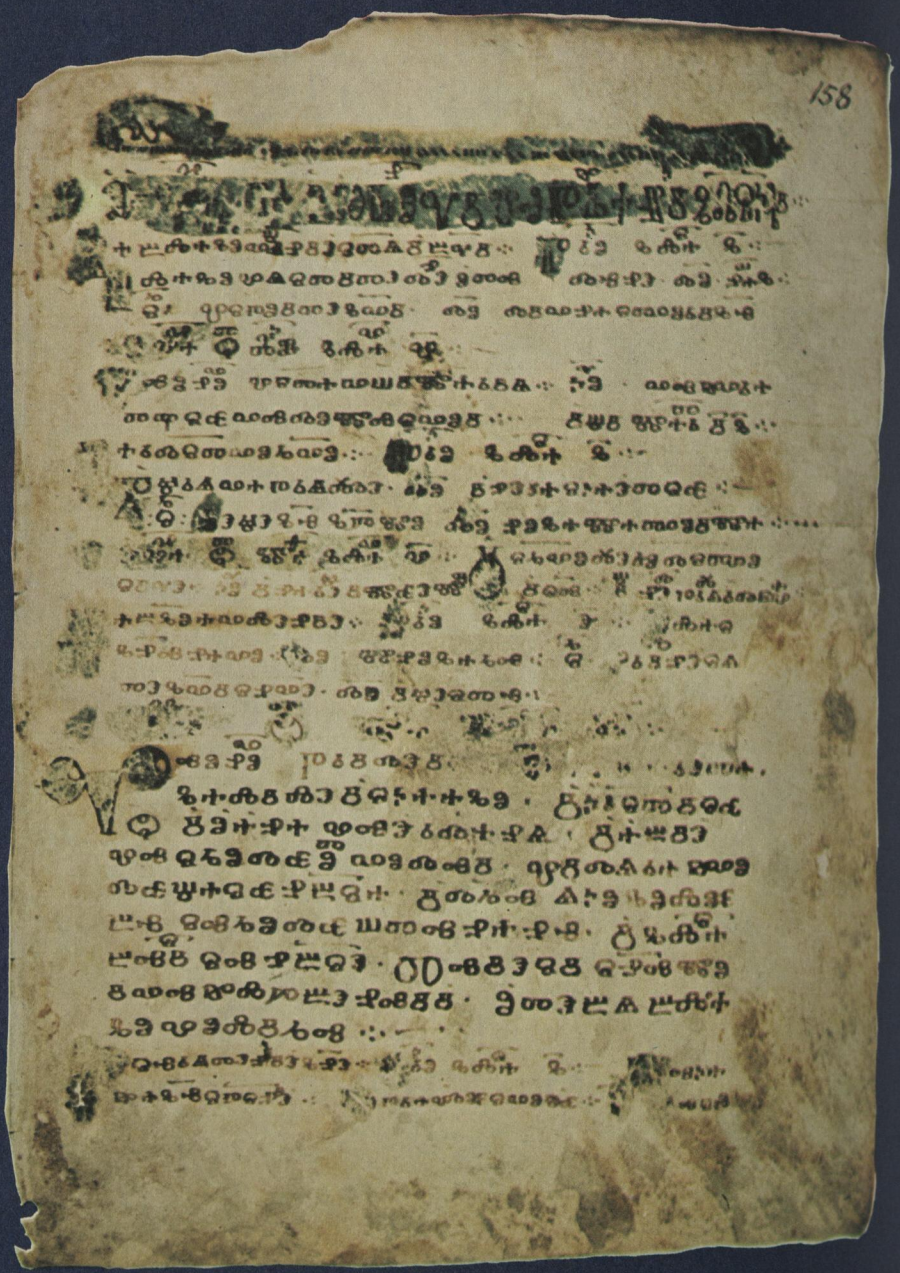

Асеманиево
евангелие

Зографско
глаголическо
евангелие

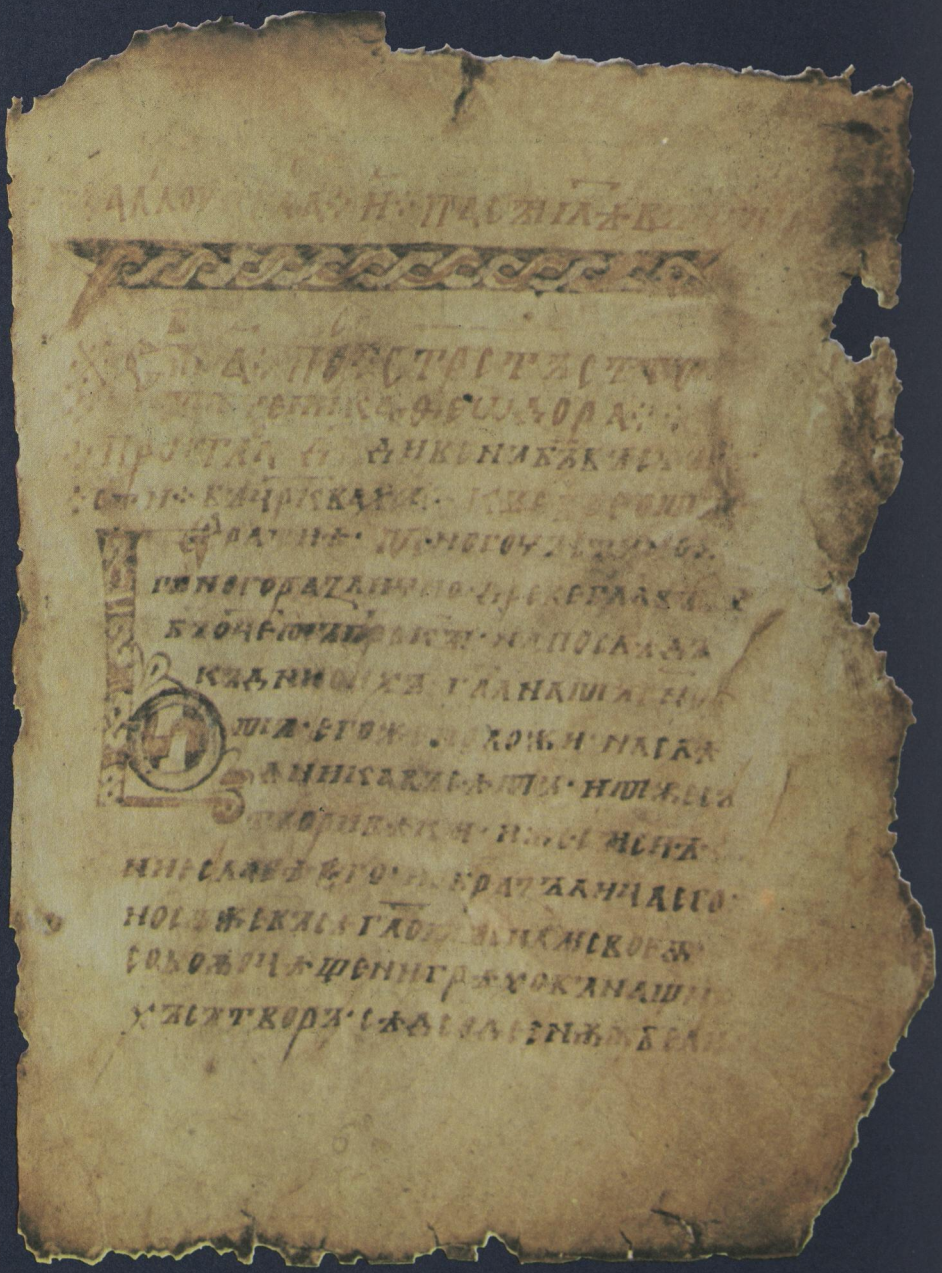

Енински
апостол

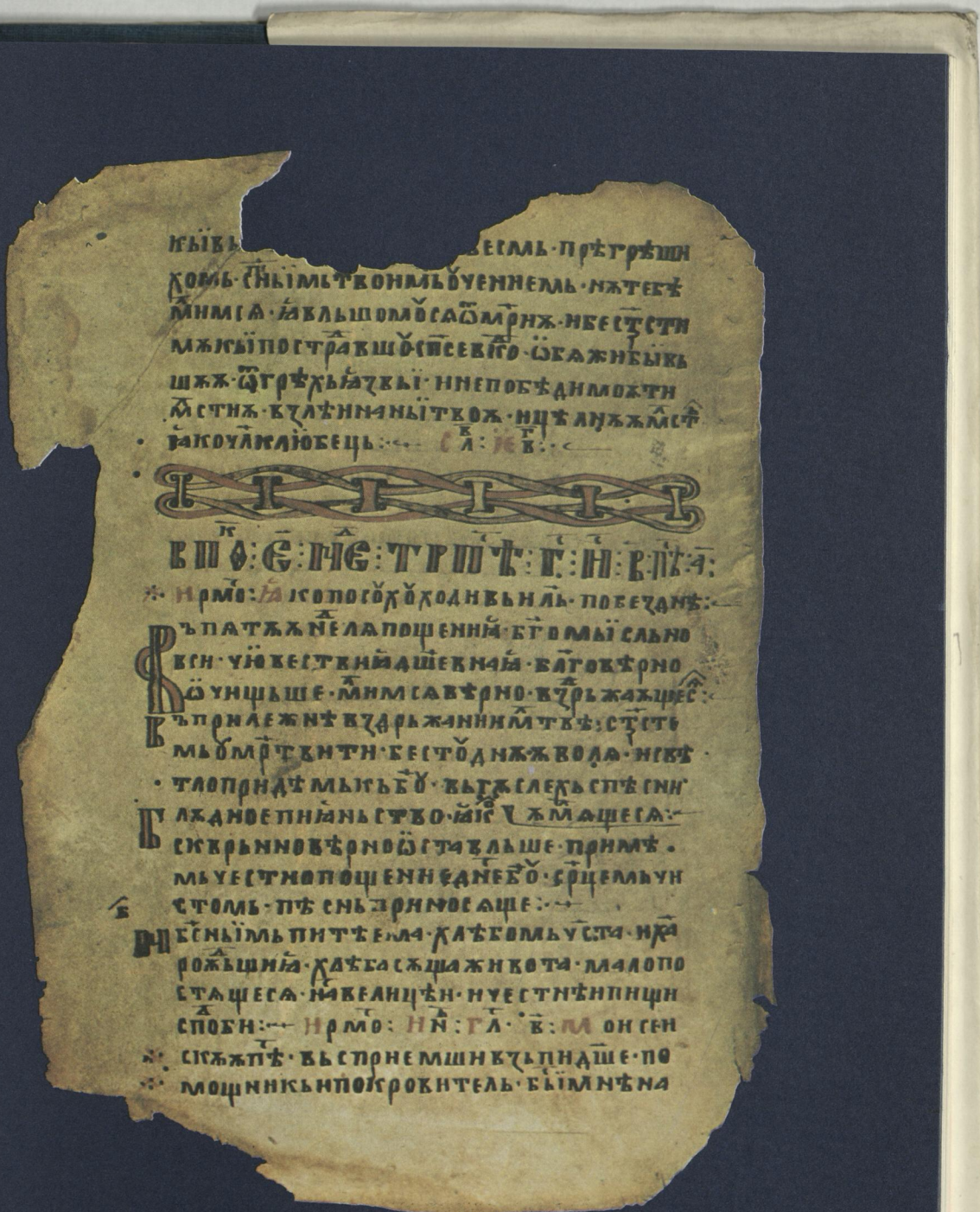

Битолски
триод

Добрейшово
евангелие

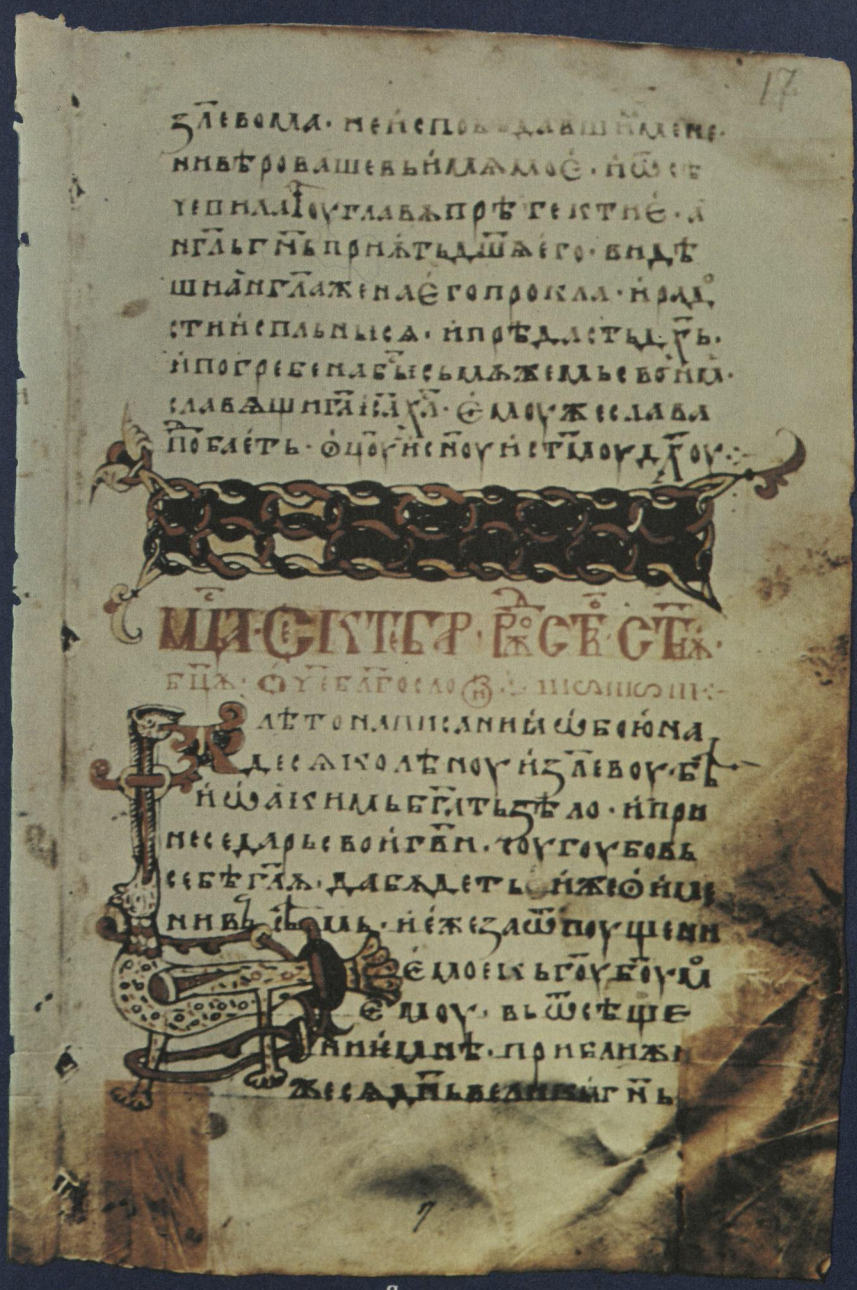

Ягичев
Златоуст

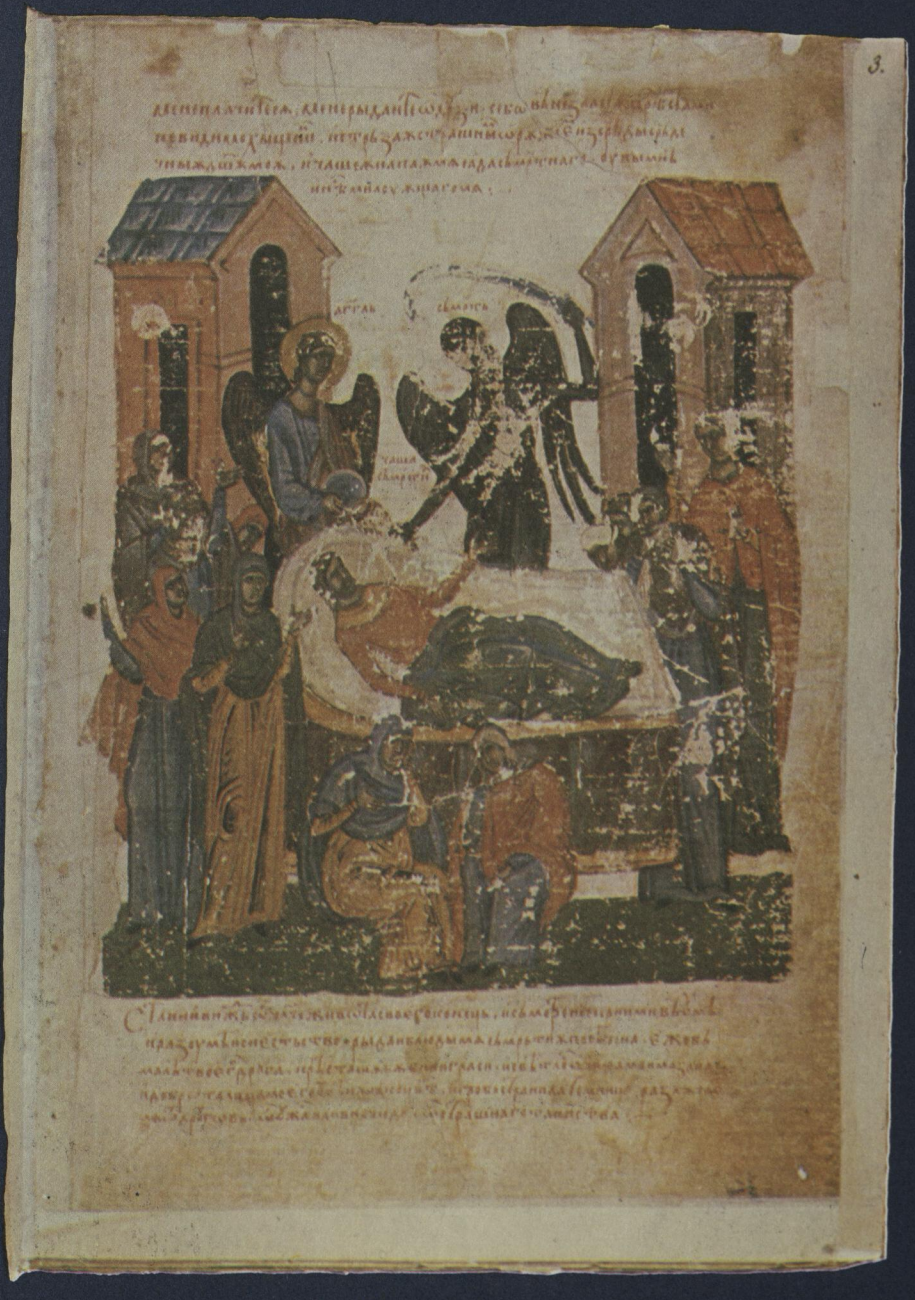

Томичев
псалтир

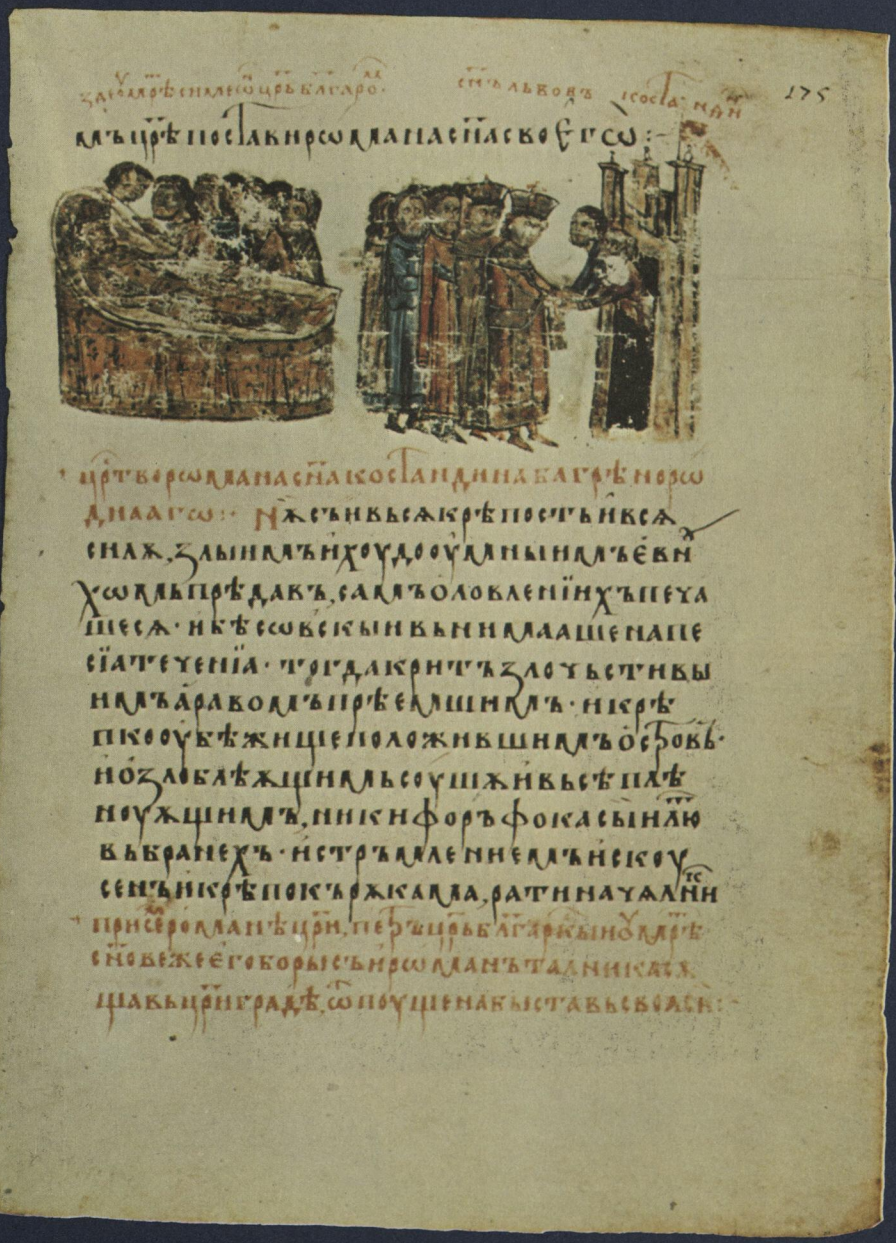

Манасиева
хроника

Лондонско
четвероевангелие

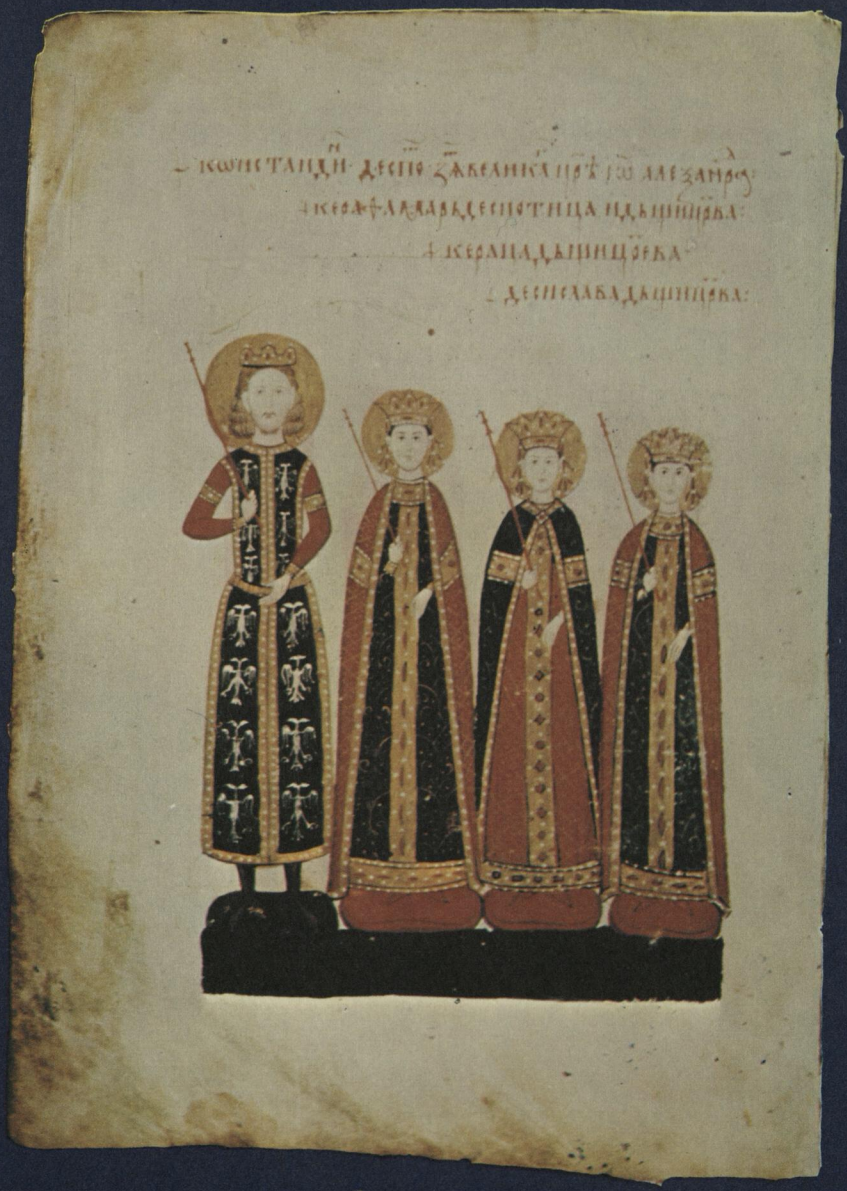

Лондонско
четвероевангелие

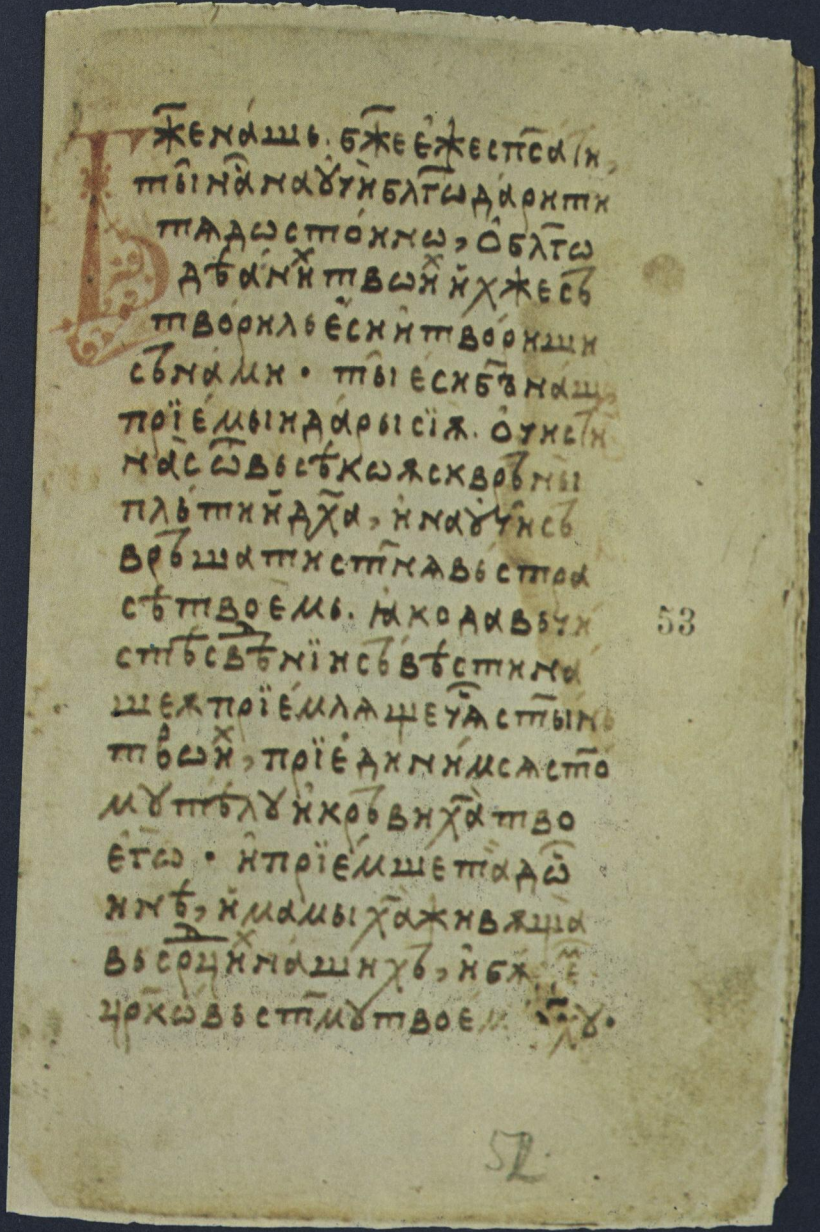

53

Евтимиев
служебник

Шестоднев
на Василий Великий.
Ръкопис
на Владислав Граматик

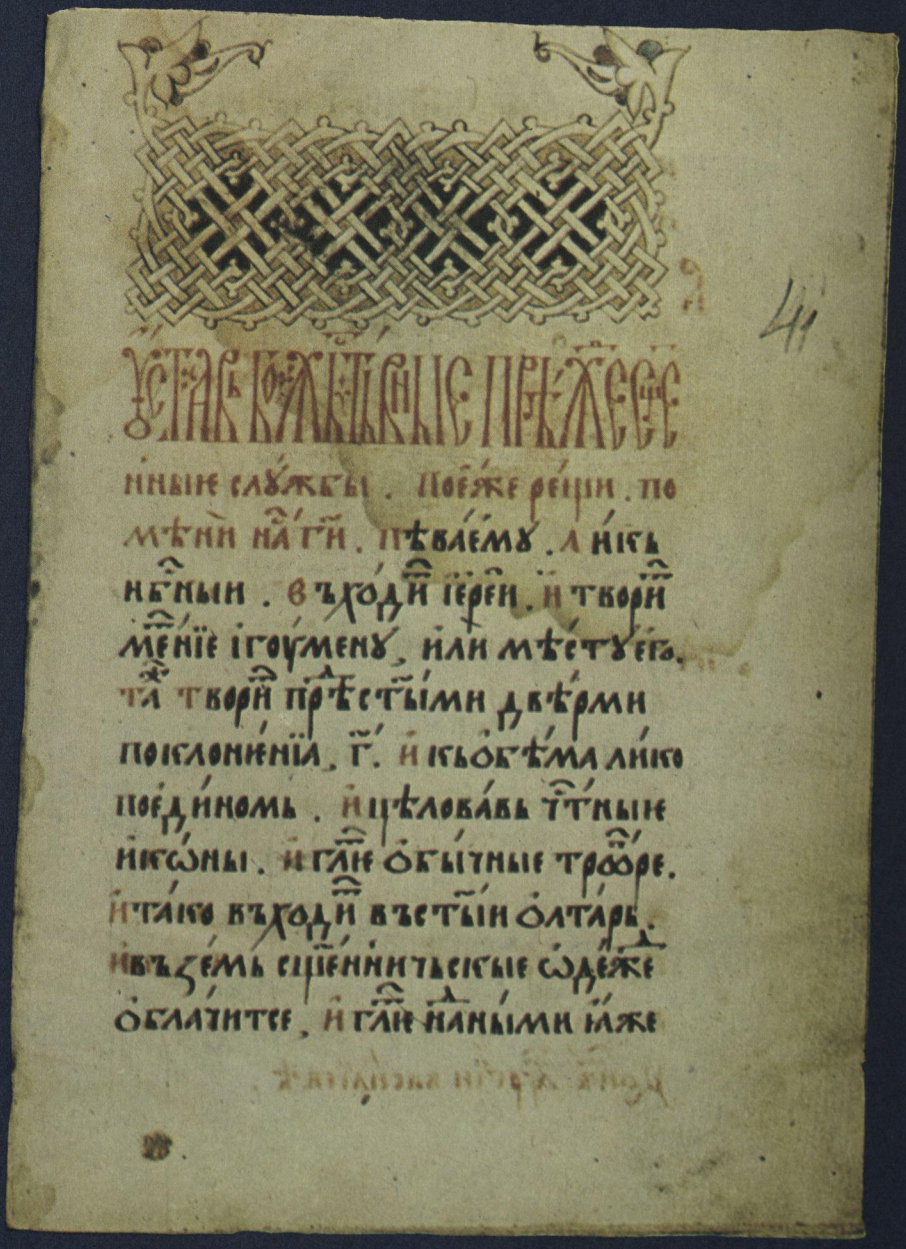

Служебник
на Даниил

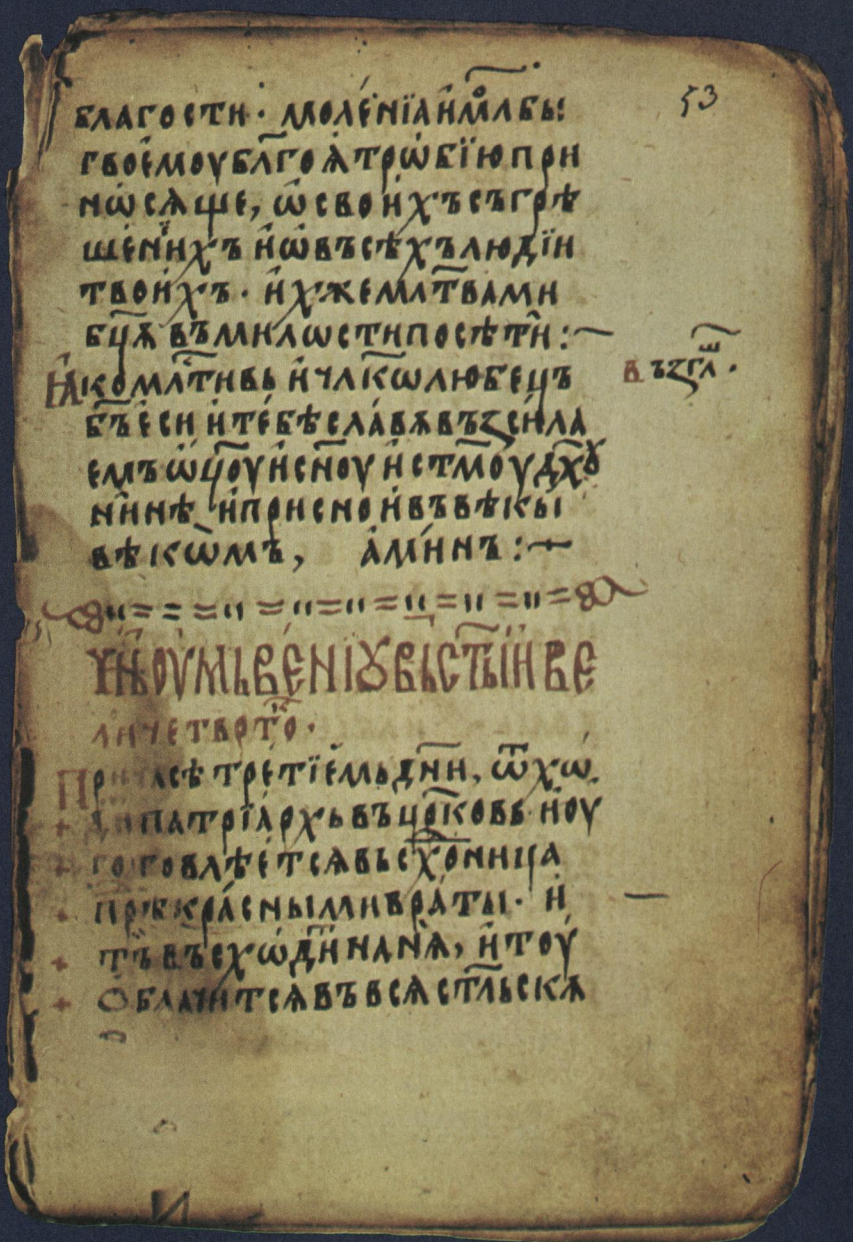

Борилов
синодик

Настоящето Четвероевангелие заедно съ още едно такова, отъ което сега е останало само една тетрадка, сж родово наслѣдство на сѣмейството „Поповци“ отъ село Багальовци, Еленска околия.

Отъ старо врѣме тѣ сж прѣдавани отъ баща на синъ всѣ попове.

Послѣденъ тѣхенъ наслѣдникъ бѣ Никифоръ Пѡпъ Константиновъ (Мудронъ).

Неговитѣ синове Юрданъ и Марко Никифорови, до колкото се помни, единайсети поредъ наслѣдници, не безъ мжка и тжга измѣниха родовата традиция.

Вмѣсто да ги пазятъ, като сѣмейно сжкровище, което носи добро на кжщата, прѣдадоха ги на Българска Народна Библиотека, за да бждатъ тамъ по-полезни на народа ни.

София, юни-1924 год.

бога за този, който му е платил за труда. Е, така е било през Средновековието и не само тогава — който дава златото, нему се прощават греховете.

Струва ми се, че разказът за книгата през XIII век ще бъде непълен, ако не ви запозная с един сборник, непредназначен за църковна употреба. Жалко, че не мога да посоча мястото, където той се пази. Ръкописът, принадлежал до Втората световна война на Берлинската библиотека и оттам е известен в науката като *Берлински сборник*, след това е изнесен от Берлин и е изчезнал. Предполага се, че е останал някъде на територията на Германската федерална република, но досега никоя библиотека или учебно заведение не са съобщили, че го притежават.[1] А в последното десетилетие интересът към съдържанието на Берлинския сборник расте и учените се задоволяват с описанията или с издадените части от ръкописа. Берлинският сборник е със смесено съдържание и в него преобладават неканонични творби. Съдържа и апокрифи; изобщо с целия си характер той спада към книгите, възникнали в периферията на официалната книжнина и носещи живия дух на народното претворяване на библейските сюжети.

[1]След като тази книга бе написана, бяха потвърдени сведенията, че Берлинският сборник се намира в Западен Берлин и в Археографската комисия към Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София бе получен филм на целия ръкопис.

Произходът на Берлинския сборник не е съвсем ясен. Предполага се, че е възникнал в Западна България. Миналия век той попада в ръцете на Вук Караджич, сръбският книжовник и известен реформатор на съвременния сръбски език. Вук Караджич, който се интересува и от славянските старини, оценява голямата стойност на сборника и известява неговото съдържание на научния свят.

Берлинският сборник е типичен представител на средновековната българска книга за индивидуално четене. Характерът му е енциклопедичен. Вероятно той е бил съставен от някой провинциален свещеник с интереси, по-широки от обикновеното познаване на светото писание. Какво ли само няма да намерим в сборника! Наред със задължителните законоправила за монаси и кратки статии с тълкувания на християнски понятия са поместени различни благочестиви четива. Назидателни слова, изобличаващи порока, съжителствуват с нравоучителни разкази за добродетелни хора. Широко разпространената „Притча за тялото и душата“ — иносказание, дошло от Изтока и възприето в славянската литература, се редува със „Сказание за злонравните жени“, което представя жената във възможно най-непривлекателна светлина, като вечно оръдие на злите сили. Свидетелство за желанието на съставителя и читателите на

сборника да достигнат или дори надхвърлят рамките на позволеното любопитство спрямо свещените лица и свръхестествените явления е големият брой неканонични творби в него. Някои са безобидни и приети от църквата — например подробните „портретни“ описания на Христос и Богородица, списък със 72 имена, с които може да се призовава Всевишния, и три, съвсем тайни, които не следва изобщо да се казват, „освен в страх и смърт“. Интересни са и включените в книгата отречени и преследвани от църквата произведения (апокрифи). Не мислете, че неизвестният преписвач е бил убеден еретик, та затова е имал вкус към тях. Съвсем не! Но както значителна част от низшето духовенство той не е бил достатъчно „канонично“ просветен, та да знае със сигурност кои са „добрите“ и кои „лошите“ писания. Затова е следвал своя си критерий — каквото му е било интересно, каквото го е вълнувало — него е преписвал, ако е намерил от къде да го препише. Затова са толкова ценни за нас ръкописи като Берлинския сборник — чрез тях ние се потапяме в духовната атмосфера на далечните столетия, допълваме онова, което само официалната книжнина не е в състояние да ни разкрие. От апокрифите в сборника са попаднали статии, показващи парливото любопитство към много съществения за средновековния човек въпрос — кога и как ще дойде краят на света, какво ще стане със слънцето, луната, звездите, как ще изчезнат от земята хората и как ще се осъществят предсказанията за вечен живот. Тази тема, между другото, ни е вече позната — тя е разгъната в официалната Библия, в Апокалипсиса. Но в официалния Апокалипсис страховитата и ужасяваща картина на свършека е някак по-абстрактна, по-философска, по-изчистена от живи подробности. Затова чрез апокрифния Апокалипсис, който се приписва на евангелиста Йоан, вниманието е насочено тъкмо към съдбата на хората — изглежда не без богомилско влияние, се подчертава, че бедните ще бъдат избавени от мъките, които очакват силните и властните „на мира сего“. Не по-малко важно е, че в Берлинския сборник се намира и един български апокриф — цикъл разкази за кръстното дърво от поп Йеремия, когото яростно проклинат повечето индекси на забранените книги. Историята на кръстното дърво като тема не е оригинална — поп Йеремия я заема от византийската апокрифна литература, — и това, че кръстът е направен от същото дърво, което е било в рая, и това, че черепът на Адам бил голям колкото пещера и Исус Христос я открил още като дете и т.н. — но внася и доста свои редакции и тълкувания, особено в разказите за живота на Исус Христос.

Повишеният интерес на средновe-

ковния човек към всякакви гадания и предсказания намира израз в поместения „Коледник“ — ръководство за гадаене по дните в календара. А че на средата, в която се е създал и която е бил предназначен Берлинският сборник, не е било чуждо и родолюбивото българско съзнание ни показва включената в състава му крайно ценна редакция на „За буквите“ от Черноризец Храбър. Към редакцията е прибавен азбучен акростих, подобен на Азбучната молитва, и в края на статията се подчертава, че ако в храма има „два попа — български и гръцки, да се служи славянска литургия, а гръцка да се не служи... Понеже свята е българската литургия, тъй като свят мъж [т.е. Константин-Кирил] я е съставил“.

Има поне още десетина паметника с интересно съдържание и интересна съдба, но за тях можете да прочетете и другаде. Да продължим сега нататък, към книжовния разцвет на XIV век.

Лаврентиев сборник. Оформяне на първата страница

Разцвет на българската книга през XIV век

Това се случи на стария Рим, а нашият нов Цариград цъфти и расте, укрепва се и младее. Нека и докрай да расте, ей, царю, царствуващ над всички, като има такъв светъл и светоносен цар, великия владетел и изряден победоносец... Александър прекроткия, милостивия и монахолюбивия...

(Манасиевата летопис)

Ето че навлизаме в една епоха, когато българската средновековна книга преживява разцвет, преди да изпита многовековната криза на робството. Времето, за което говоря, се измерва с десетилетия, а последствията от него — за съжаление вече вън от България — със столетия.

Причините за неочаквания, бих казала дори невероятен, подем в книжнината са много. Те не са само в сравнително спокойната атмосфера по време на Иван Александровото царуване. И не само във височайшето покровителство на самия владетел, който е почитател на книгата. И не само в усърдието на знатните — духовници и светски лица — да имат собствени библиотеки. Нито само в укрепването на българската църква.Има и друго, което не лежи на повърхността, а засяга дълбинно цялата балканска култура. И то не е по-маловажна причина от изброените дотук.

Известно ви е, че за средновековния човек, бил той феодал, занаятчия, духовник или последният от парите, еретик или привърженик на официалната църква, земното съществование с всичките му богатства и радости или с всички скърби и тежести е кратък миг, преддверие към друг вечен живот. Отвъдното, неземното битие за тогавашните хора е също така несъмнена реалност, каквато е и земното. „Вечният живот“ следва след земния и всеки човек по свой начин разчита да има участта на праведник, а не мъките на грешник. Бедните се надяват на евангелските думи, че по-скоро камила ще мине през иглени уши, отколкото бо-

гатият ще влезе в царството божие; богатите — че златото и там ще помогне, защото са давали кесарю кесаревото, а богу — божието; грешниците разчитат на разкаянието... Дори за най-крайните учения, включително и за богомилите, задгробният живот не е предмет на философски или богословски спорове, а абсолютна сигурност. И тъкмо защото въпросът засяга самата основа на човешкото съществуване, той заема централно място във всяко ново учение. През XIV век в България (през Византия) се разпространяват идеите на исихазма. Привържениците на исихазма — исихастите — смятат, че пътят към вечното спасение е оттеглянето от света, безмълвието и над всичко — самовглъбяването, мистичното виждение, което разкрива пред хората същността на нещата и ги приближава до небето. Исихазмът не крие опасност за устоите на феодалното общество и бързо се налага като официално направление в източните църкви.

Цар Иван-Александър с Йоан Богослов. Миниатюра от Лондонското четвероевангелие

Отначало иноците-отшелници, после — цялото духовенство, а накрая — и част от обществото, особено знатните, се увличат от идеите на исихазма. Богословската система на това учение е сложна и не е необходимо да излагам всичките ѝ принципи, освен един, най-важен за нас. В богопознанието и спасението на човека исихастите отделят съществено място на *словесния израз*, на идеята. Християнските възгледи за значението на Словото тук са доведени до крайност. Словото, думата, текстът са не просто изразители, те са носители на божествената енергия. Следователно писмеността, а оттам и книгите са равностойни на иконите. Те изискват поклонение. Лошият, нехудожествен израз сам по себе си е грях и отклонява от пътя на спасението. Затова пък „добрият" текст крие в себе си откровение, въздействуващо непосредствено на душата. Затова исихазмът става най-силният фактор за уве-

Цар Иван Александър в деня на Страшния съд. Миниатюра от Лондонското четвероевангелие

личение на книжовната продукция. Нещо повече — исихастите започват работа, за да редактират или преведат отново основните богослужебни текстове и цялата литература, свързана с тях. Втората половина на XIV век в това отношение напомня Симеоновата епоха, но е много по-всеобхватна и плодотворна. Начело на „ревизията на книгите“ стои, както знаем, Патриарх Евтимий. Привърженици и покровители на исихастите са и последните български царе — Иван Александър и Иван Шишман.

Ето такава е атмосферата, в която се пишат книгите в България от 30-те години до края на XIV век.

През IX век българите се покръстиха и научиха, че в началото е Словото. През XIV век те сякаш инстинктивно разбират, че и в края ще остане пак Словото. Това е една от загадките на историческото развитие. Нищо през средата, че и през 70-те години на века не предвещава петвековния залез на българската държава, а все пак обществото сякаш се подготвя да спаси поне духа, да остави нематериално наследство — книги, преводи, нов стил в литературата.

Но да се върнем към разказа за книгата.

От средата и до края на XIV век, както сами се досещате, са запазени много повече ръкописи, отколкото всички известни ни дотогава, взети заедно. А следователно и многократно повече са били написани. Запазените произхождат не само от столицата или от светогорските манастири, имащи особено значение като центрове за исихастка просвета. Пишат се ръкописи навсякъде. Пък и манастирите са многобройни и икономически по-силни от всякога. Грамотността става твърде разпространена сред монашеството.

А освен в количествено отношение изменят ли се рязко репертоарът и тематиката на книжнината? Рязко – не! Богослужебните книги — евангелия, псалтири, служебници – не могат да се променят, освен че се появяват нови техни преводи от гръцки. Те се преписват в голямо количество.

Не се изменя, въпреки че се разширява много, и делът на учителната и проповедническа литература – творби на църковни отци, на видни византийски оратори, жития, антиеретически съчинения. Огромен брой от тях се превеждат за пръв път на български.

Може би сте разочаровани? Все неща, свързани с църквата... А как иначе? Но помислете си, че раннохристиянските писатели са талантливи наследници на блестящата елинистична култура и че техните сложни богословски изяснения, проповеди и слова са изложени на изящен, изключително богат гръцки език. Лесно ли е да се възприемат? На Запад по това време съ-

щите съчинения — и дори не всички — са познати само на латински и на нито един от говоримите езици. А щом у нас ги превеждат и преписват в такова количество, значи са ги разбирали. Значи вкусът на една — и то не малка част от средновековната ни интелигенция — е бил на висота. И не само вкусът, но и знанията, културата на средновековна Византия е преминала обогатена у нас. Между другото, и днес изучаваме едни и същи класически литературни произведения и в първите класове, и в гимназията, и в университета, и след това. Значи ли това, че тъпчем на едно място? Нали равнището на художествения ни опит е различно. Така че разлика има, но тя е потрудно доловима за съвременния човек. И най-добро доказателство е, че българската литература сама става продуктивна. Започват да се пишат високохудожествени творби с овладени тънкости на словесната плетеница. Такива са достиженията на Търновската книжовна школа начело с Патриарх Евтимий.

И все пак как изглежда книгата през XIV век? Има ли изменение в самата нея? Не е леко накратко да се отговори на този въпрос. Ако става дума за представителни кодекси, специално изготвени за търновските църкви, манастири или за най-знатни частни поръчители, можем само да се удивим на това, което е постигнато за превръщането на книгата в произведение на изкуството. Евангелия, псалтири, известната Манасиева хроника — тези ръкописи са гордост на България. За украсата на някои книги вече стана дума, за тях ще говорим и нататък.

Но по-важно е друго. От запазените ръкописи личи, че през епохата на Шишмановци преобладават книги с религиозно съдържание, но несвързани пряко с богослужението. Най-често те са различни типове сборници. А това показва, че книгата в много по-голяма степен е била частно притежание. Монаси или миряни са преписвали за своя собствена полза молитвени текстове, части от псалтира, библейски текстове, жития, поучения, забавно-нравоучителни разкази от живота в манастирите, творби с мистичен характер, произведения на химнографията, т.е. на богослужебната поезия, и какво ли не още. От XIV в. са запазени многобройни подобни ръкописи, наречени обикновено „монашески сборници“. Ако интересите на притежателите са били по-широки, прибавяли и други четива — белетристични или исторически. Дори и апокрифите не се изключвали, макар че в подбора им се чувствува известна сдържаност — в същност в ръкописите от това време се срещат вече не истински апокрифи, а по-скоро произведения, невлезли в официалната литература, но търпени в нея.

Това, че книгата престава да бъде тържествена рядкост, която се пази само в църковните и манастирските ниши, се отразява и върху външния ѝ вид. Форматът става по-малък — вече целият лист хартия не се сгъва на две (фолио), а на четири (четвъртина). Писмото преминава в полуустав и дори в бързопис. Но, отбележете, бързописното писмо е красиво и стилно и, най-важното — грамотно. Украсата на такива сборници е скромна, но не примитивна. Произведнията може да се отделят не с цели заставки, а само с една плетенична ивица, завършена с цвете, но и тази ивица е изрисувана грижливо, с опитната преписваческа ръка. Инициалите се различават главно по големината и рядко са богато украсени. Това са книги, които са се пишели бързо и са се чели често. Дори когато се е предназначавала за високостоящо лице, книгата за четене не е изменяла на своето предназначение.

Бих искала да ви дам представа за няколко забележителни ръкописа от това време.

Годината 1337 е щастлива за българския владетел Иван Александър. Вече шест сравнително спокойни години той управлява България. Водил е няколко успешни битки, удържал е една бърза победа над византийците и се е справил с въстанието на своя сродник Белаур. В семейството му също не е настъпил раздор. Растат един след друг трима сина — най-големият Михаил Асен, престолонаследникът, чието име по неизвестни причини по-късно изчезва от историята, Срацимир и Иван Асен. Царят е в разцвета на силите си и управлява с твърда ръка подвластните земи. Той вече носи титлата „цар на българи и гърци". В тази 1337 година Иван-Александър поръчва на неизвестен книжовник да му препише Псалтир с тълкувания. Преписът е правен от стар превод и текстът е същият като в Болонския псалтир. Така възниква книгата, известна като *Иван Александров псалтир*, *Софийски песнивец* (защото се пази в София, в Библиотеката на БАН) или още *Кукленски псалтир* (някога е била в Кукленския манастир). Веднага личи, че книгата е писана за знатно лице, на хубав бял пергамент, добре обработен и почти без грапавини. Но се вижда и друго — че не е за богослужебни нужди и за украса на храма, а за лично четиво — по формат не е голяма, удобна е да се държи в ръце. А и оформянето ѝ е с мярка изискано, с мярка представително. Писана е с вкус, но без много украса. Красотата ѝ идва от редуването на мастилата в редовете и от старателното изписване. Стиховете на псалтирния текст са изцяло с червено, а на

тълкуванията — със зелено или синьо мастило. И само на началния лист е нарисувана квадратна заставка — синьо-златна, с медальони, в които има по едно цвете. Между тях се вият растения, а в средата е изобразен бог-отец. Ясно е, че майсторът е следвал византийския стил в украсата. Сякаш за да подчертае заставката, той я обгражда с надпис: „Йоан Александър, цар на българите. Сиреч това бе направено за помощ и утвърждние на Йоан Александър, царя на българите и на гърците. И нека винаги да бъде, амин". Една приписка в полето на ръкописа „Бог да прости Симона" кара някои учени да смятат, че така се е наричал преписвачът на книгата (по-точно на основната част от книгата, тъй като по почерците личи, че са му помагали още няколко души). Не сме сигурни дали е така. Навярно няма никога да разберем и дали същият преписвач е и авторът на вдъхновената похвала за цар Иван Александър, поместена в края на ръкописа. Във всеки случай тя е дело на придворен книжовник, достатъчно талантлив и начетен, за да предаде на верноподаническите си чувства истински поетичен тон. Всеки ред от похвалата не само величае владетеля, но изразява чувствата на търновчани, родолюбивата им гордост, че отечеството им е въздигнато и силно, че имат цар — „втори Александър от древността" (т.е. Александър Велики) победител на гърците, разширил българските земи, подражател на Константин Велики. Забележете, че в похвалата владетелят се възпява именно като „войноводец". Ще минат години и на първо място ще изтъкват неговите добродетели на книголюбец... От многобройните кодекси, които той е поръчвал и щедро заплащал — за себе си или за даруване на църкви и манастири, — запазените се броят на пръсти. Но и от тях можем да научим много за вкусовете и предпочитанията на цар Иван Александър, а значи и за хората, които оглавяват културния живот на България.

Само няколко години след Песнивеца Иван Александър вече не се задоволява с преписи на по-стари текстове, а обръща поглед към непреведени дотогава творби. По негово желание неизвестен книжовник превежда едно историческо съчинение — хрониката на Константин Манасий — византийски писател от XII век. По-скоро поет, отколкото историк по призвание, Константин Манасий написва историческото си изложение в любимите по негово време петнадесетстъпни ямбически стихове — 6733 стиха изплитат историята на човечеството от сътворението на света (така е било прието в Средновековието — почти всички исторически съчинения да започват от началото — от Адам и Ева) до 1081 г. Образният и витиеват стил, изобилие-

то на емоционални, изградени с много метафори и сравнения портрети на историческите лица, подражанията на класическата древност, пищният, от наша гледна точка свръхпретрупан език със сложни думи и прилагателни, създават на Манасиевата хроника огромна популярност И ето че два века след нейното създаване тя зазвучава и на български език. Задачата на книжовника, който се заел да осъществи повелята на Иван Александър, е необикновено трудна, а резултатът — изумителен. Преводът не е в стихове, но при все това е поетичен в най-висшия смисъл на тази дума. За нас той е доказателство за гъвкавостта, богатството и възможностите на книжовния език от това време. Изглежда, и хрониката, и преводът са допаднали на българския владетел и на неговите приближени и затова от Манасиевата летопис са направени повече преписи. Факт е, че днес са познати два от тях, приготвени специално за Иван Александър и възникнали почти едновременно — около 1345—1346 година. Първият препис е направил в Търново книжовникът поп Филип, който преписал усърдно с прекрасен почерк 145 лист хартия и пергамент. В края на ръкописа поп Филип пише, че е работил „по повеля на моя господар, благородния, христолюбивия, превисокия и мощния цар, прекрасния Иван Александър в годината 6853“, т.е. от септември 1344 до август 1345 година.[1]

Що се отнася до втория препис, то едва ли има българин, който да не е чувал за него — това е *Ватиканският кодекс*, изключително красива книга от 206 пергаментни листа. Изглежда, че той е бил предназначен за официална дворцова употреба. При това текстът на Манаси е осъвременен по своеобразен начин, като към отделни събития от византийската история са внесени текстове, засягащи историята на България. И тези допълнения не са написани, както обикновено се е правело – като бележки в полето и с по-дребен почерк, като нещо по-маловажно и чуждо на основния текст, а са вмъквани в самия разказ, в хронологичен ред, там, където е тяхното място във времето. И те не отмерват историческите стъпки на българската държава от покръстването, а от времето, когато славяните навлизат в земите на Балканския полуостров. При това и славяните, и прабългарите са наречени еднакво — просто „българи“.

Украсата на Ватиканския кодекс е уникална — 69 прекрасно изпълнени цветни миниатюри, 19 от които са посветени на българската история. За ве-

[1] В последно време българските учени, които са работили непосредствено с ръкописа, са на мнение, че той не е изцяло дело на поп Филип и че се състои от две части, писани в различно време. Така въпросът за датировката на Манасиевата хроника остава открит.

ликолепието и качествата на миниатюрите е трудно да се говори. Най-добре е човек да разгъне изданието им, направено у нас през 1962 година от проф. Иван Дуйчев. Нито една монография по средновековно славянско изкуство, нито една история на славянската миниатюра не пропуска да отбележи този знаменит художествен паметник на българското минало. И още нещо, свързано с ръкописа. Казах, че Ватиканският препис е пергаментен. Годината на създаването му не е отбелязана никъде, а всеки справочник сочи, че е писан около 1345 година. Откъде специалистите са сигурни в това? Датировката идва от съдържанието на три миниатюри в текста, които изобразяват печално за царската фамилия събитие — смъртта на царевия син юношата Иван Асен. На целия втори лист е представено погребението на младия покойник. Около ложето му са приведени скръбно царят и царица Теодора, а зад тях са нарисувани фигурите на патриарха, няколко духовници, другият син на Иван Александър и вдовицата — невръстната принцеса Ирина, сестрата на византийския император. Едва 15-годишна, тя вече е заменила булчинските си премени с жалейни дрехи. Историческите свидетелства сочат, че Иван Асен е починал през 1344 или началото на 1345 г. Тогава е написана и книгата. Впрочем това е и последният „фамилен портрет“ на Иван Александър с неговото първо семейство. Преди да измине и година, той ще прекъсне жалейката, за да въведе в двореца новата си съпруга — хубавицата Сара, еврейката Сара, превърната набързо в „благочестивата и новопосвещена Теодора“. Оттук нататък придворните миниатюристи ще изобразяват царя с новата царица и само с нейните синове.[1]

От Манасиевата летопис има и няколко още преписа. Но, уви, нито един не е в България. Сборникът на поп Филип е скитал по Балканския полуостров, вероятно отначало на север от

[1] Въпреки че е един от най-често и внимателно проучваните български паметници, Ватиканският препис на Манасиевата хроника все още крие неразрешени въпроси. Така например на смъртното си ложе Иван Асен е изобразен с шлем на главата. Защо? Дали е бил толкова млад, колкото считат повечето учени? Не е ли загинал в бой и кога? Любопитна е и една от последните миниатюри, на която цар Иван Александър е изобразен с трите си сина. От едната страна е покойният Иван Асен с ангел, а от другата — Срацимир и Михаил, и двамата титулувани като царе. Въпреки че Михаил е по-голям по възраст и е стъпил на червена подставка, като знак за приемственост на владетелското достойнство, той е по-отдалечен от баща си, а до Иван Александър е Срацимир. Знаем, че Срацимир рано става владетел на Видинска област. Но къде изчезва неговият брат, комуто по право принадлежи търновският престол? Счита се, че и той е загинал в бой с турците, но няма никакви сигурни данни за това. В последно време се налага становището, че Иван Александър се е оженил за втората Теодора по-рано, отколкото се приемаше до сега — т.е. около 1340 година. В такъв случай изобразената в Манасиевата хроника царица трябва да е Теодора-Сара.

Дунава, откъдето бил пренесен в Хилендарския манастир на Атон. През 1654–1655 година руският монах Арсений Суханов е изпратен от патриарх Никон да обходи православния Изток и да събере колкото се може повече ръкописи. Патриарх Никон подготвя голяма реформа на руското богослужение и търси книги, чрез които да свери и уточни текстовете. Стотици стари ръкописи сменят своето място. Една част от тях ни е известна, тъй като Арсений Суханов е имал обичай да подписва по-ценните си придобивки. Многобройните български книги, пренесени от Арсений Суханов, се пазят в московските и ленинградски книгохранилища. Сборникът на поп Филип е бил в Московската синодална библиотека, а сега се намира в Държавния исторически музей в Москва.

Ватиканският кодекс пък е отнесен от бурята на нашествието далече на Запад – в Далмация. Там са го съхранявали като скъпоценност и в XV век той е бил собственост на един хърватски епископ. Заедно с библиотеката на епископа е бил предаден на Ватиканската библиотека, където е и днес.

Една случайност отнема на България и друг по-късен препис от Манасиевата хроника, поместен в сборник от края на XVI век. Той е бил в Молдова и по страниците му се четат скъпернические данни за неговото скиталчество. В началото на XVIII век принадлежал на свещеник от Яш. След смъртта на свещеника попадията му го дала на някой си йерей Георги. После сменял собствениците си, докато попаднал в ръцете на руския старовереца от ония, които реформата на патриарх Никон прогонва вън от Русия и които се заселват от двете страни на Дунава. И тук я зърнал буден българин от Панагюрище. Колко труд, колко уговорки и молби ще да е отправил той Манчо Джуджов, за да получи книгата и да може да запише в полето на една страница: „Тая книга на Манчо Ненов Джуджов купи съ [се] за 5 рубли в лето господне 1861, месеца августа 4-й ден. Положих сичкия си труд, доде я искохам [измоля] от един липованин! Боже! Старобългарска ръкописна, летопис и други разни. М. Н. Д." Добитата с такъв труд книга няколко години по-късно М. Джуджов дава на съхранение в Тулчанското българско читалище „на сохранение", но с уговорка „да се прибере от децата, ако умра аз". Но в края на XIX век румънският учен Йон Богдан, изследовател и издател на Манасиевата летопис, взима ръкописа за временно ползуване и... след това той се оказва притежание на Букурещката академия на науките.

Следващата по време достигнала до нас проява на Иван Александровия интерес към словото илюстрира онова, което говорих за характера на книгата

от втората половина на XIV век. В 1348 година владетелят нарежда да се състави един сборник с четива за него и за семейството му. Преписвачът, а може би и съставителят на книгата, е инок Лаврентий, търновски монах, който е отбелязал в края на труда си не само годината, но и предназначението на книгата: „...бе написана тази душеполезна книга за благоверния и христолюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците Иван Александър за живот, здраве и утвърждение на неговото царство и на децата му и за полза на всеки християнин, който чете с вяра и любов...“ И се подписва: „Труд и мъка на многогрешния уж свещеноинок Лаврентий“.

В книгата наистина преобладават душеполезни четива, и то твърде разнообразни, подбрани не само заради ползата, но и заради удоволствието да се четат. Първата по-обемиста статия например е Житието на Йоан Милостиви от Леонтий, архиепископ на Кипър. Житието, т.е. животът на Йоан, наречен заради делата си Милостиви, естествено, възсъздава образ на светец, на праведник. Едновременно така живо, така занимателно отразява живота в Кипър и Александрия, живота на бедните и богатите, на миряните и монасите, че дори и сега се чете като интересна повест. Разказът му не е пищно-риторичен, а е изграден в детско-наивния тон на народното творчество; езикът е също лек, достъпен, така че да се разбира и от невръстните членове на царското семейство. И наред с Житието на Йоан Милостиви са поместени размишленията на Нил Философ за осемте духовни порока – статия, предназначена за строгото монашеско битие. В състава на *Лаврентиевия сборник* влиза и едно съчинение, което векове наред е едва ли не задължително за елементарното богословско образование на по-широк кръг грамотни хора във Византия и у нас – наставления, отговори на въпроси и изяснения върху верски и етически теми, отправени от прочутия църковен отец Атанасий Александрийски към княз Антиох и към други лица. В заглавието е отбелязано именно така: „...за много и необходими неща, неразбирани в божествените писания и задължителни да се знаят от всички християни“. Въпросите са много и някои от тях „разясняват“ Библията съвсем в духа на апокрифните сказания в легендарно-приказна форма. Ако синовете на царя, пък и самият цар, са искали да знаят например по-точно къде юношата Давид е победил силния Голиат, те са получавали съвсем „конкретен“ отговор: „В буковата гора до седемте кладенеца“, нещо, от което в Библията няма и помен.

Същевременно обаче в Лаврентиевия сборник още по-убедително се налага оригиналната българска тема. Ца-

рят се е интересувал и от въпросите, свързани с дейността на Константин-Кирил, и от далечното минало, в което българите са се покръстили, и от реда на вселенските събори, и от много други неща. Затова инок Лаврентий е включил „За буквите“ от Черноризец Храбър, както и „Написание за правата вяра“ от Константин-Кирил. И още нещо подчертава домашния, всекидневен, „възпитателен“ характер на Лаврентиевия сборник — писан е на хартия. Почеркът на Лаврентий е безукорен, а началната заставка, без да е многоцветна и бляскава, е изискана и стилна, очертана с опитна ръка. Такива книги ще да са били много из търновските дворци и манастири, но ето тази за щастие е оцеляла от пожарищата на 1393 година. Боя се, че ако проследя подробно съдбата на книгата до ден-днешен, ще отегча читателите с повторения на неща, които казах и за другите ръкописи. Земите на север от Дунава я приютяват заедно с оцелели хора и книги. А по-късно, неизвестно кога, сборникът е пренесен на Атон, в манастира „Свети Павел“, който е бил под особеното покровителство на румънските владетели. И след това — пак известната история — книгата попада в багажа на Арсений Суханов, в 1655 година изминава дълъг път до Москва и заема своето място между другите ценни книги на лавиците на московската синодална библиотека. Минават два века. В двадесетте години на XIX в., когато интересът към славянската древност започва да тревожи умовете на руските учени, Лаврентиевият сборник привлича вниманието им главно заради Кириловото „Написание за правата вяра“ и „За буквите“ от Черноризец Храбър. И пак — познатата съдба, но с щастлив край. Сборникът става известен, сборникът... изчезва; сборникът бива намерен години по-късно в библиотеката на един покоен учен, но вече не в Москва, а в Петербург, където и сега се пази в Публичната библиотека. И най-после — на Лаврентиевия сборник му предстои истински пълноценен живот, защото вече има издание на текста, подготвено от проф. Кую Куев.

Април 1977 година. Уредниците на изложбата „Славянски ръкописи от Британския музей и библиотека“ довършват подреждането на ръкописите. Хората, които се намират в залата, отведнъж се скупчват на едно място. Мъртва тишина. Мълчание, което говори много — пред специалистите се разгръща оригиналът на Лондонското четвероевангелие от 1356 г. И въпреки че повечето от присъствуващите са гледали нееднократно репродукциите с изображенията на царската фамилия

или на някои от прекрасните миниатюри на текста, живото впечатление от живата книга с нищо не може да се предаде. Почти не са избледнели боите, с които са изработени образите. Все още сияят доброзрачните лица; червеното на киновара, синьото на лазура, златото сякаш крещят: „Живи сме! Живи сме, въпреки пожарищата, въпреки робството, въпреки забвението. И вън от България — ние сме част от нейния дух!“

Лондонското четвероевангелие възниква десетина години след Ватиканския препис на Манасиевата летопис и се е запазило, сякаш да потвърди, че великолепните кодекси не са единичен случай в практиката на столичните книжовници. Годината, в която е писано, бележи четвъртвековен юбилей на Иван Александровото владичество. Евангелието е поръчано не за частно ползуване, а за да бъде изложено „на показ“ в дворцова църква или параклис за слава на царя и за възхита на търновчани. Един монах — Симон — е изпълнител на височайшото повеление. Добре, че е записал поне името си — този неизвестен книжовник заслужава да бъде запомнен. Жалко, че същото не са сторили другите му съратели, изпълнителите на украсата. Великолепният кодекс е най-богатият от запазените български паметници. Съдържа повече от 350 миниатюри, различни по големина и сложност, прекрасно обагрени и с много позлата. Текстът на четирите евангелия е преведен отново от гръцки, а образец за украсата е взет от византийски ръкопис, създаден в XI век. Разбира се, българският миниатюрист не копира точно източника си, а внася и нови теми, слага отпечатъка на своето време, на своята творческа личност.

В началото на ръкописа са изобразени на две цели страници владетелите на българските земи. От син полукръг — „небесната твърд“ — се подават две благославящи ръце, простерти над увенчаните с корони и нимбове глави на царя и царицата. Иван Александър е румен и „доброзрачен“, побелял, но все още в разцвета на силите си, а „новопросвещената“ царица е придобила наистина императорска осанка. Впрочем „новопросвещена“ е силно казано — повече от десетилетие тя царува над „всички българи и гърци“, заела не само мястото, но и името на предишната Теодора; станала е майка на царските синове и дъщери. Дъщерите са нарисувани на другата страница — три достолепни млади царкини, а редом с тях — царевият зет деспот Константин. Тези принцеси няма да имат щастлива съдба... А наред с фигурите на Иван Александър и Теодора вещата четка е изписала два малки детски лика — Иван Шишман в царски одежди (значи вече окончателно първородството е преминало към децата на Са-

ра-Теодора) и още един Иван Асен. Неволно ни идва наум другата миниатюра от Ватиканския кодекс със скръбните фигури на оплакващите родители и другия Иван Асен, напуснал рано живота... Не, на миниатюрите от Лондонското четвероевангелие няма следа от старите роднинства и няма следа от тъга. Цялото семейство изглежда така пищно, така благополучно, така сигурно в златотъканите си пурпурни дрехи и бисерни нанизи, че за момент ни се вижда невероятно онова, което неизбежно ще дойде след няколко десетки години. Красотата на Иван Александровото евангелие сякаш прави ужаса на разгрома недействителен. В края на книгата е поместена обширна приписка за създаването на четириевангелието, възхваляваща книголюбието на царя и „божественото му желание" да покровителствува литературата.

Историята на Лондонското четвероевангелие е поразително сходна с историята на ръкописите, за които говорихме. Известно време след турското нашествие то се пази в молдавските земи. Разкошният кодекс не попада в случайни ръце. Негов притежател става самият воевода Александър Добрият, който управлява Молдавия в началото на XV век и също се стреми към славата на книголюбец. Българският ръкопис става пример за подражание и от него молдавските преписвачи и художници копират образци за своите евангелия.

След време по същия път, както и други български книги, четириевангелието попада в атонския манастир Свети Павел. В 1837 година англичанинът Робърт Кързън при посещение на манастира спечелва благоразположението на игумена и става притежател на ръкописа. Известният пътешественик и колекционер е оставил завладяваща книга за своите приключения — „Посещение на манастирите в Левант", където между другото разказва и за обиколката си по Света гора: „....когато щях да си тръгвам, игуменът каза, че желае да ми подари нещо като възпоминание за посещението ми на манастира Свети Павел. По този повод разменихме си по няколко горещи комплимента и аз предложих да си взема като такова възпоминание една книга. „О, с пълна готовност, каза игуменът, ние не си служим със старите книги и мене ще ми бъде драго, ако Вие приемете една"." Ние се върнахме в библиотеката и игуменът взе първата, която му попадна под ръка, както би взел един камък от купчината, и ми я подаде. Тогава аз казах: „Ако не обръщате внимание на книгата, която сте тъй добър да ми подарите, то оставете ме да си взема една, която ми харесва". И като рекох това, аз снех украсеното с миниатюри българско евангелие. Мъчно повярвах, че той

ще ми го подари, а когато игуменът ми го подаде в ръка, аз се събудих като от сън... Както и да е, преди да замина, като едно утешение на съвестта си аз дадох няколко пари за църквата."... По-късно Р. Кързън често изразява възхищението си от безкористието на този „щедър грък", като съжалява, че не е записал името му. Каква щедрост наистина! Да подариш българска книга, за която нехаеш, на богат англичанин, от когото очакваш подаяния. Впрочем не само гръцките, а и повечето славянски монаси са постъпвали по същия начин. Така четириевангелието стига до Англия и след известно време става притежание на Британския музей. За радост днес великолепният кодекс и миниатюрите му са достъпни за всеки българин, тъй като бе направено фототипно издание от Людмила Живкова.

Приблизително едновременно със знаменития Лондонски кодекс е писан друг ръкопис, последният по дата, сигурно свързан с владетелското семейство. Ръкописът, за който става дума, е създаден далеч от Търново и напомня за драмата в династията на Шишмановци. Всеизвестно е, че за да оправдае донякъде несправедливостта, която е проявил спрямо своя наследник от първия брак — Иван Срацимир, цар Иван Александър откъсва Видинска област от другите български земи и я дава във владение на Срацимир. Една от най-пагубните и недалновидни стъпки на Иван Александър! Самостоятелното деспотство не примирява Иван Срацимир със сина на Сара и през цялото си управление той се мъчи и в политическо, и в духовно отношение да се разграничи от Търново. Вероятно Срацимир също е създал в своята бдинска резиденция добри условия за книжовна работа — цялото владетелско семейство е възпитано в този дух. Но също така вероятно е, че той съвсем съзнателно е въздържал книжовниците си от новите редакции и преводи, прославили Търновската школа. За съжаление засега познаваме само един оцелял ръкопис, свидетелствуващ за литературните увлечения на „видинския клон" от Шишмановци и предназначен за тяхната лична библиотека—*Бдинският сборник*. Бдинският сборник е писан на хартия и не поразява с външния си вид. На фона на достиженията на търновските майстори неговият „провинциален" облик изпъква твърде силно. Но по съдържание той е несъмнено един от най-интересните български сборници. Представлява своеобразна антология от жития, и то посветени само на жени. Това е обяснимо, като се има пред вид, че е съставен по заповед на царица

Ана, жената на Иван Срацимир. Неизвестният книжовник е оставил и бележка за създаването на книгата: „В дните на благоверния, превисокия, самодържавния наш цар на българите и гърците Иван Срацимир... за укрепа на царството на господаря-цар и царицата и техните деца, за телесното им здраве и душевното им спасение“. Четивата са подбрани от различни източници, главно от старинни сборници. Едва ли е случаен фактът, че са преписани все отколешни по превод, а някои и не са съвсем канонични. И още нещо — дори по правопис сборникът е без носовки тогава, когато в цяла България, че и вън от нея, се налагат търновските норми. Разривът между Търново и Бдин засяга и книжовността. Житията на светиците – били те мъченици или благочестиви отшелнички — са по-скоро занимателни разкази, отколкото възвишени поучения. В тях се срещат чудесни легендарни мотиви, а някои направо граничат с недопустима от църковните правила фантастика. Изложението на невероятни подвизи за вярата се смесва с битови подробности; изкушенията на дявола са разказани в духа на фолклорната традиция. Между другите творби са включени две, които са отглас на лична съдба — житие на Теодора Александрийска, покровителка на бившата царица Теодора, и житието на императрица Теофана. Теофана е новото име, дадено на царица Теодора, когато я замонашват насила, за да може царят да се ожени повторно. Житието на Теодора например е едно от най-четените произведения от този жанр. Богатата патрицианка, която изневерява на мъжа си, се разкайва, облича мъжки дрехи и се скрива в манастир. Тя получава дарбата да укротява животните, плава по водите на близкото езеро върху гърба на... крокодил. Непрекъснато с „благочестиви ругатни“ се нахвърля върху дявола. Става жертва на интрига, понеже я смятат за мъж, приписват ѝ бащинството на едно незаконно дете в градския хан. Без да възразява, тя отглежда детето. И т.н., и т.н.

Не по-малко занимателни са и другите творби в Бдинския сборник.

Ръкописът оправдава старата мъдрост, че „книгата е велика скитница“. Всички опити да се проследи неговия път си остават в областта на предположенията. Днес той е притежание на Университетската библиотека в град Гент, Белгия. Но как е стигнал дотам? Положително е само едно — че в Университетската библиотека той е попаднал през 1818 година, когато е била продадена на търг колекцията на големия белгийски библиофил Пиер-Филип Ламан. Сбирката от редки книги и ръкописи на Ламан е съставена главно от ценности, събрани по време на Наполеоновите войни. Възможно е книгата да е купена в Париж. Но как е

могъл ръкописът да попадне там? По най-различни пътища... Не е изключено например Бдинският сборник да е изнесен от Видин още преди катастрофата от 1396 година. Знаем, че по времето на унгарското нашествие срещу западните български земи в 1365 година Видин е бил превзет и ограбен, владетелят Срацимир — отведен в плен, а царица Ана — заточена във Влашко. По това време Видинска област е наводнена с францискански монаси. Ако пък сборникът е бил запазен тогава, то падането на България ще да го е отвяло от руините в западна посока. И така, той се е отдалечавал все повече и повече от България, за да се озове след няколко века в ръцете на белгийския любител на старините. Интересът, който засвидетелствуват към българската книга западните учени, както и двете ѝ издания (фототипно и наборно), направени на Запад в последните години, показват, че тя има цена не само за българите.

И преди да се разделим с епохата на Шишмановци, нека спомена накратко някои от ръкописите, свързани непосредствено с дейността на патриарх Евтимий. Притежание на Софийската народна библиотека са два от тях — Евтимиевият служебник и Синодикът.

Евтимиевият служебник има изключително значение за българската история. Писан е на хартия и според водните знаци се датира около 80-те години на XIV век. Ръкописът е пряко и най-ранно свидетелство за литературната дейност на последния търновски патриарх. За съжаление не е запазен изцяло — всичко 79 листа са ни „милостиво отпуснати“ от всепоглъщащото време. Книгата, изглежда, не е напускала българските предели и е пазена като светиня, предавала се е от поколение на поколение. Вероятно е била собственост на църква или манастир; може би на Рилския манастир. Във всеки случай за кратко време е била у възрожденеца отец Игнатий Рилски, а след това постъпва в Софийската народна библиотека.

Евтимиевият служебник е една от първите стари български книги, на които се обръща специално внимание в България скоро след Освобождението. Името на Патриарх Евтимий възбужда интерес към Служебника и дава подтик за многобройни издирвания. Дълго време дори съществува убеждението, че Служебникът е писан от ръката на самия Евтимий Търновски, тъй като по страниците му има две бележки: „Помени, господи, Евтимия, пресветейшия патриарх Търновски и на всички българи“ и „Помени, господи, кир Евтимий, който написа това“. Същевременно обаче в приписките има още

едно име — „Помени, господи, поп Герасим“. И тъй като поп Герасим се е подписал и на други ръкописи, ясно е, че споменаването на Евтимий се отнася до редакцията на текста, а книгата е дело на поп Герасим. Това не намалява стойността на Служебника, защото и самият преписвач поп Герасим е изключителна фигура в книжнината ни. По всичко личи, че е бил непосредствено свързан с българския патриарх, лице от неговия кръг, съратник, на когото вероятно Евтимий Търновски непосредствено е възлагал писмената работа. В друг ръкопис на поп Герасим от същото време са поместени оригиналните творби на Патриарх Евтимий — житията за Иван Рилски, Петка Търновска и Иларион Мъгленски.

Евтимиевият служебник има свой „двойник“ — не по-малко скъпоценен, но за съжаление недостъпен за повечето българи. Този двойник се пази в Зографския манастир на Атон. Само че Зографският служебник е писан на пергамент, и то във форма, която през XIV век много рядко се използува за книжовни паметници и която ще открием или при особено тържествени случаи, или при повели, грамоти — във форма на свитък.

Поп Герасим е взел участие и в преписването на знаменития *Синодик на цар Борил*. Текстът на Синодика, както можете да се досетите от името му, не е създаден изцяло през XIV век — най-старата част е писана във връзка със събора срещу богомилите, свикан от цар Борил в 1211 година. В първичния текст е описан съборът, неговите постановления, разказва се за осъждането на еретиците, поместени са проклятията, произнесени срещу тях (анатеми), и словословия за византийските императори и за привържениците на православието. По-късно този ценен официален паметник е допълнян, така че в преписа на Синодика, който сега се пази в Софийската народна библиотека, а някога е принадлежал на видния наш възрожденски културен деятел и историк Спиридон Палаузов (затова се нарича *„Палаузов препис“*), са включени още и Разказ за възстановяване на българската патриаршия през 1235 година. По време на Евтимиевото патриаршествуване Синодикът е бил наново редактиран и допълнен с поменик на българските царе, царици, патриарси, митрополити, боляри и войводи и с многолетствия за цар Иван Шишман и Патриарх Евтимий. Редакцията на Синодика е една от последните книжовни прояви на Търновската официална светска и духовна власт, запазени до наши дни. В неговия текст вече се долавят отгласи от крушението на страната, от съпротивата на българите, от жертвите, които сближават знатни и бедни:

„На протокилийника Приязд и вое-

водата Балдю, които бяха убити за вярата на своя господар, вечна памет!“

„На Кера Тамара, дъщеря на великия цар Иван Александър, велика госпожа, съпруга на великия емир Амурат, която му е отдадена заради българския род. А тя, като отиде там, запази православната си вяра, рода си освободи, живя добре и благочестиво и с мир почина, вечна памет.“ Да, това е същата Тамара, чието изящно изписано лице ни гледа от миниатюрата на Лондонското четириевангелие. Едва ли е мислила тогава, че ще свърши живота си в харема на иноземен повели – тел.

Ръкописната книга през робството

Тогава мнозина казаха: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!“ Съжалявам те, о църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение! На тебе говоря, търновска славо. От каква на каква се превърна...

Йоасаф Бдински

Всяко чуждоземно нашествие нанася жесток удар върху местната култура. Още повече, ако на завоевателите са чужди и враждебни обичаите, вярата и езикът на поробените. И особено ако историческите обстоятелства отегчават робството, ако народът е лишен не само от политическа свобода, но и от оная половинчата църковна независимост, която гърците успяват да запазят за себе си след падането на Цариград. Към бремето на османското владичество се прибавя и духовната запуснатост, чиито последици натежават с всяко изминаващо десетилетие. Времето, благодатното време на европейския Ренесанс, на хуманизма, на първите революции, гражданското време на континента е спряло своя ход над Балканите.

Печални условия за книжовна работа!

Парадоксалното е, че вън от нашите земи българската писменост и българската книга изобщо продължават своя интензивен живот. В Сърбия работят учениците на Патриарх Евтимий и търновските ръкописи стават образци, по които се определят правописните правила на Ресавската школа. На юг, в светогорските и (до 1453 година) в цариградските манастири литературният труд не спира; на север, в земите на днешна Румъния (Молдова и Влашко) официалният книжовен език е славянският, а узаконен правопис — търновският. Неизменно се пази авторитетът на българската книга сред източните славяни — както в Москва и Киев, така и в Новгород и Псков, та чак до манастирите на Северно море.

А на територията, която преди се наричаше България?

След вцепенението от ужаса, след хаоса на погрома по обезлюдените и изпепелени селища населението започва малко по малко да се съвзема. Оцелелите книги се изваждат от тайниците. Оцелелите духовници влизат в оцелелите църквички. Полускрито-полуявно се възстановява някоя и друга обител. Книгата в този момент придобива особена стойност. Тя не е само благочестиво четиво или само необходимост за християнския ритуал. След като не съществува нито висше българско духовенство, нито българска църква като институция във феодалната държава, книгата е обединяваща, а не разделяща сила. Тя изпълнява най-пълно ролята си на ПАМЕТНИК, на носител на историческата памет. Чрез нея живеят спомените за царе и патриарси, за български просветители, за минали събития... Книгата замества много от формите на общественото битие, които робството унищожава. И въпреки ниското културно равнище тя е народна в по-висш смисъл — не защото е станала всекидневна и достъпна, а защото поема истинска народностно опазваща функция.

Трябва да отбележа, че по време на робството, както и в началото на българската просвета книжовниците особено подчертават славянската същност на своите книги като живо свидетелство за причастността на българите към близко сродните тям народи, с които ги свързва обща съдба (сърби, хървати), или никога непомръкваща надежда (източните славяни).

Книгата през вековете на робството не се изменя съществено. Тя си остава преди всичко богослужебна, пряко или косвено свързана с църковната практика. И другояче не е могло да бъда — хората се грижат най-вече да не загасне светилникът на просветата, да се помни народност и вяра. Всяко селище, всяка църква гледа да си набави необходимите ръкописи. Евангелието, пазено в олтара, както и преди, е писано и украсено с изключително старание. Виж, за другите книги това не винаги може да се каже — главното е да ги има, та да се знае, че в това село „християни, а не бусурмани живеят". Освен това евангелието нерядко поема допълнително и друга служба — полетата и празните листове се изпълват с бележки за събития, важни за всички, дето трябва да се знаят и помнят от деца и внуци — колко данък са наложили на селото, когато е било суша и мор, кога са дошли еничери да разплачат майките.

Както и през епохата на Симеон, децата изучават „азбукето" по псалтирите и часословите; християнският календар продължава да регулира всекидневието на хората; в проповеди и слова се затвърдяват светогледни и

етични норми, които днес може да изглеждат назадничави и смешни, но които са привързвали българите към традицията на дедите и са ги опазвали от обичаите на османските завоеватели.

А съдържанието на някои традиционни произведения започва да се осмисля в съответствие с действителността. С голямо вълнение се четат старозаветните истории за прародителите на народите, например разказа за двамата сина на праотеца Авраам – първия, роден му от черната робиня Агар и наречен Исмаил, и втория — Исак, роден на преклонна възраст от праведната Сара, който получил благословията и първородството. Не е било малко за българина да знае, че той произлиза от праведните предци, а агаряните, исмаилтяните носят имената на нечистите и недостойни Агар и Исмаил. С вълнение се четат и разказите за „вавилонския плен“ и борбата на израилтяните за свобода. А какво да кажем за всички старозаветни пророчества, в които начетените хора откривали хиляди благоприятни предсказания за скорошно освобождение на Българите? Или за житията на мъчениците, които престават да бъдат далечни първохристиянски предания, а оживяват чрез кръвта и страданията на българските герои — мъченици за вяра и род.

Още една особеност има българската книга в епохата на робството — при липсата на самостоятелна и силна църковна власт границите между официалната и апокрифната книжнина се размиват. Апокрифите не се противопоставят на каноничните творби, а ги обогатяват, оживяват ги, правят ги полеки за възприемане от множество неграмотни хора. Близостта между апокрифи и фолклор има не малък дял в разпространението на подобни произведения в българската книжнина. И не е случайно, че през XV–XVII век ще намерим сборници със смесено съдържание, в които необходимите за свещеника молитвени и служебни текстове мирно съжителствуват с апокрифни и полуапокрифни творби. Ако си спомняте, подобна тенденция се забелязва по времето на византийското робство. Затова няма нищо чудно, че произведения, създадени през XI–XII век, се включват в репертоара на българските книжовници през робските столетия.

А що се отнася до правописа на текстовете, то за него вече казах, ще повторя пак: въпреки че обикновено възпроизвеждат репертоара на Търновската школа, преписвачите рядко спазват търновския правопис с двете носови гласни. И понеже не могат да им намерят място в говоримия език, а нямат и школовка, за да спазват изкуствено Евтимиевите правила, те предпочитат да избягват носовките и да ги заменят. Ето една от главните при-

чини не само западните български области, но и цяла Източна България да попадне под влиянието на *ресавския правопис*. Ресавският правопис е удобен с това, че замества носовките с гласните *у* и *е* според сръбската фонетична система, т.е. с букви, които имат звуково съответствие с тогавашния език.

И най-сетне нека не забравяме, че българската книга след XVI век става носител на живата народна реч. Появяват се ръкописи, в които отначало плахо и случайно, а след това все по-системно се промъкват думи и форми от говоримата реч. Демократизирането на средновековната книжнина започва с обяснителни бележки в полето, които сочат значението на трудноразбираеми и станали вече неясни думи или изрази и завършва с така наречената дамаскинарска книжнина. Дамаскинарската книжнина, за която ще говоря по-долу, е все още в рамките на средновековното съдържание, но новобългарският ѝ език я свързва непосредствено с Възраждането.

Както знаем, по време на робството книгата се създава и съхранява главно в манастирите. Но това не значи, че тя се чете в тясна среда, недостъпна за обикновените хора. Поради историческите обстоятелства манастирите по онова време съвсем не са затворени крепости за пълно уединение. Та нали едно от техните задължения е да обучават децата на елементарна грамотност? Да не говорим пък за ония монаси, които обикалят околните селища често с няколко книги в торбицата си и едновременно са писари, книжари и подвижни библиотеки?

Историята на българските манастири през XV–XVIII век се преплита тясно с историята на българската култура във всичките ѝ форми на изява и по-тясно — с историята на книгата. От тях се разпростират и към тях водят ония тънки, почти незабележими нишки, които сплотяват българския народ и не му позволяват да се разпадне, да се погуби.

Ето, в първите столетия след падането на България най-важни книжовни средища са манастирите в планинската част на западните земи и преди всичко — Рилският манастир. (Тук не споменавам Атонските манастири, не защото тяхната роля е по-второстепенна, а защото те все пак са вън от територията на нашата страна.) Местоположението на Рилския манастир, избрано някога заради тишината и иноческото спокойствие, е удобно и в несигурните времена, когато българите са безправна рая. Рилският манастир наистина е страж на многовековната българска култура. Разбира се, по вре-

ЖИТІЕ СВЯТОГО ІОАННА

ИМА. ЧА. АІ. АНОЩЬ. ГІ. ВЪ. ѲІ. ДНЬ.
ПАМ҃Ѧ ПРѢПОДОБНАГѠ ОЦА НАШЕГО
ІѠАННА ПОУСТЫНИ ЖИТЕЛЯ ЫЇ
ЛСКАГ. НАМАЛѢИ, ВѢРНЫИ. СТРѢ.
ПО. Ѯ. Д. ГЛА. И. ПО. СЪПРЕЛАБНОВѢ.
РАЗОУМА СВѢТЛОСТЬМИ ОУСЇЯВША
НЕСЕ. ИЗА ПОБѢДЫ БЖТВНЫМ

ме на нашествието той също е разрушен, но някъде около 50-те години опустялата обител се връща към живот от трима братя. Те издействуват признаване на правата и имотите на манастира от турската власт. По-късно, в 1496 година, замогналите се вече монаси успяват да върнат от Търново и мощите на своя патрон, основателя на Рилската обител свети Иван Рилски. Можете да си представите какво значение е имало за местното население връщането на „всебългарската и търновската слава“ в техния край! Сякаш част от помръкналата светлина на несъществуващата българска столица се пренася в Западна България. И нищо чудно, че в следващите десетилетия Рилският манастир се превръща и в книжовно огнище, че в него се поддържа и доразвива традицията на Евтимиевската школа. И нищо чудно, че главно по тая линия стават толкова тесни връзките на Рила със светогорските манастири, а и с другите средища по западните български и източните сръбски земи. Рилските монаси преписват по някой и друг ръкопис — предимно богослужебни книги, съставят специални сборници с творби, посветени на техния покровител Иван Рилски. А по същото време — не много близо, но и не много далече от тях, в подножието на Скопска Църна гора, в село Младо Нагоричино и в Жегличовския манастир работи един книжовник, комуто е съдено тясно да сплете името си с Рилския манастир, че и да остави там най-силния отпечатък на своята творческа натура — Владислав Граматик. И понеже нашият разказ е преди всичко за книгата, а след това — за книжовника, ще спомена само, че този рядък за времето си майстор на перото, макар и роден покъсно, е истински следовник на Патриарх Евтимий. Известни са ни няколко обемисти кодекси, излезли изпод ръката му и подписани от него; и за доста други се предполага, че пак са писани от Владислав. Удивително е колко старателно и съзнателно той се е мъчел да възстанови съдържанието на търновските сборници от новата редакция и как същевременно проявява известна свобода да групира източниците си по своите собствени разбирания за композицията на сборника или за онова, което му е нужно в момента. Изглежда, Владислав Граматик е не само способен, но и изключително работлив — в 1496 година той преписва по заповед и със средствата на друг книжовник от същото време, благородник от рода на Кантакузиновците — Димитър, — най-дебелата, мисля, книга, позната в средновековната ни история. С елегантен, четлив и обработен почерк, при това и не много

Ръкопис с песнопения за Иван Рилски от 1656 год. Полуустав.

едър, са „нанизани“ 770 листа голям формат. Преписването на такъв сборник ще да е продължило не по-малко от две, дори три, а и повече години! И ръката на Владислав не е изменила своята привична дисциплина, не се е отпуснала, не е станала по-небрежна. Последните листове са така красиво изписани, както и първите. Сборникът съдържа полемики по верски въпроси, творби на исихасти, проповеди на църковни оратори, жития и слова. Не са забравени и българските автори — Владислав отдава дължимото на Константин-Кирил Философ и на Методий, като помества Пространното Кирилово житие и общата похвала за двамата Солунски просветители. От Евтимиевото книжовно наследство той избира Житието на Иларион Мъгленски, което с полемичния си тон отговаря на общата насоченост на цялата огромна антология.

Човек би си помислил, че книжовник, написал веднъж такава огромна книга, няма да има сили да повтори книжовния си подвиг. Но само няколко години по-късно — в 1473 година, Владислав привършва още един кодекс — е, този път малко по-малък, само „някакви си“ 562 листа с проповеди на Йоан Златоуст. И тази книга е преписвана пак в Жеглиговския манастир. Този път Владислав не ни е осведомил за кого се е мъчил толкова време, кой му е платил за труда и е получил ценния ръкопис.

Преди да изминат и шест години, в 1479 година, Владислав Граматик окончателно затвърдява славата си на майстор-преписвач с нов труд, почти еднакъв по големина с тома от 1469 г. 735 листа, и то, струва ми се, даже по-ситно изписани. Книгата днес е известна като *„Рилски панегирик“*. Съдържа жития и проповеди за лятното полугодие на църковната година, а след тях, в отделна част — допълнително отбрани произведения, почти всички свързани с българската история. „Рилският панегирик“ е истинска антология на търновската литература — оригинална и преводна. Никоя средновековна българска книга не е по-богата от него в това отношение. Тук са преписани още веднъж двете творби, посветени на Първоучителите — Пространното Кирилово житие и Климентовата обща Похвала за Кирил и Методий; представени са и авторите-исихасти — цариградският патриарх Калист с две жития (на Григорий Синаит и на Теодосий Търновски), цели шест творби на Патриарх Евтимий, Житието на сръбския владетел Стефан Дечански от Григорий Цамблак и много други. Ако не съществуваше Рилският панегирик, едва ли щяхме да знаем, че е имало писател Йоасаф Бдински, защото написаното от Йоасаф около 1395 година Похвално слово за почитаната от търновчани Филотея Тем-

нишка е запазено единствено в ръкописа на Владислав. Освен това в Рилския панегирик са включени две нови произведения, посветени на Иван Рилски. След всички изпитания хората все още могат да творят — значи техният дух живее! Споменатият вече Димитър Кантакузин, меценатът и покровителят на Владислав, служител на султана, в съчиненията си продължава православната традиция. Той пише едно панегирично житие на рилския светец. А самият Владислав Граматик показва, че не е просто копирач на чужди текстове и създава своя собствена творба — разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир. Така той продължава Евтимиевото житие на Иван Рилски, включва се в търновската традиция.

Големият панегирик на неуморимия граматик е писан в Жеглигово, но по всичко личи, че е поръчан от рилските монаси. Нещо повече. Изглежда, между манастира и Владислав Граматик е сключен някакъв договор, по силата на който не само книгата, но и самият Владислав се оказал в Рила. Доказателства за личното присъствие на Владислав Граматик в Рилската обител се откриха съвсем неотдавна и те убедително опровергаха мнението на някои изследователи, които считаха, че Владислав е починал скоро след написването на големия сборник от 1479 година, без да промени повече местожителството си. Но ето че внимателното изучаване на един сборник, явно повлиян от Владиславовите, но писан в 1483 година в Рилския манастир от един тамошен монах — Мардарий, показва, че на отделни листове личи Владиславовият толкова характерен почерк. Ръката на Владислав Граматик е жива; значи той лично е напътствувал книжовните усилия на рилските преписвачи след 1480 година. Не знаем обаче докога...

Кодексите на Владислав Граматик, които познаваме, са писани с ресавския (безюсов) правопис, за който стана дума няколко пъти. Освен с хубавия си обработен почерк те правят впечатление и с украсата — с големи многоцветни заставки-плетеници с растително-геометрични орнаменти и чудесно изработени инициали. Ако си спомняте, този стил на книжната украса се нарича балкански. В полето има доста пространни бележки. И така е на много страници от Владиславовите книги. Този удивителен книжовник не само преписва, но и коментира източниците си. За бележките на Владислав Граматик може да се напише цяло изследване — толкова разнообразни са те. Владислав разяснява почти всяка дума или израз, които му се струват неразбираеми за читателите или към които има лично отношение. Ако се говори за животно, птица, растение — ще

прибави къде се срещат, с какво се отличават. Ако е природно явление – и него ще обясни, доколкото може. Става дума за делфина например. Владислав бележи в полето, че „делфините, когато са изплашени от нещо, поглъщат с устата си своите малки и ги пазят в утробата си и след като мине опасното, пак изплюват погълнатите". За фазите на Луната пък той уверява читателите: когато Луната расте или намалява, на хората им се струва, че тя страда, а небесното светило в същност съществува без чувства. Наивно, но интересно обяснение! А ето и нещо за мандрагората, най-тайнственото в представите на средновековния човек растение: „Мандрагорите прочее растат по полето, изглеждат като ябълки, а виното им, ако се вкуси, и дълбоко приспива..." (За мандрагората вероятно Владислав Граматик знае и повече, отколкото се осмелява да запише. Твърде много е вълнувал въображението този корен, който безстрашни знахари са търсили нощем под телата на обесените и на който са приписвали какви ли не ужасни свойства.)

Книжовникът не само пояснява или допълва отделни места, но тук-там ще покаже и своето отношение към текста. Ще възкликне: „зри!", за да обърне внимание на хората. „Гледай тук за турците, които искат да прелъстят вселената"; „Гледай пророчество за турците" и т.н. Или ще порицае латинското (т.е. католическото) бездушие и високомерие; или ще се заеме да разясни нещо от възгледите на Аристотел и Платон.

Не знаем дали по другите места, в които е работил, Владислав Граматик е оставил свои ученици, но е сигурно, че е повлиял благотворно върху книжовната работа в Рилския манастир. Първият му следовник там вероятно е бил монахът Мардарий. И за този плодовит преписвач не знаем нищо освен името му, с което той подписва традиционните приписки в края на някои свои книги. Във всеки случай най-ранното свидетелство за книжовната дейност на Мардарий и едновременно за връзките му с Владислав Граматик датират от 1480 година. Това е една приписка, за съжаление неясна и повредена, в която става дума за завършването на „Шестоднев" (вероятно Беседи от Йоан Златоуст). Приписката е несъмнено дело на Мардарий, но в нея се говори за ръкопис, изготвен от Владислав Граматик, за който той е получил освен разноските за хартия и 345 динара. Може да се предполага и някакво общо участие в писмения труд. Тук вероятно всеки по-ревностен и знаещ любител на старината ще се възмути – защо вместо да правят различни предположения, учените не изследват ръкописа, не сверят почерците и не разберат истината. Там е работа-

та, че няма какво да се изследва! Листът с повредената приписка, откъснат от „Шестоднева“ от някой руски учен, днес се пази в Държавната библиотека „В. И. Ленин“, а къде е самата книга, засега не е известно.[1]

По продуктивност и трудолюбие рилският монах Мардарий не отстъпва на Владислав Граматик. Освен обемистия панегирик от 1483 година са ни познати още няколко ръкописа, писани от неговата ръка. Най-късното известие за книжовната работа на рилския монах — пак панегирик — е от 1509 година. Мардарий имал ученици — точния им брой не знаем, а от приписки са ни познати две имена — на Пахомий и на Спиридон.

Ръкописите на Владислав и на рилските книжовници от XV—XVI век също не са избягнали участта на другите наши книги. Само една част от тях е запазена в Рилската обител, за която те са били предназначени. Сега в манастирската изложба се намират Владиславовият сборник от 1473 година („Адрианти“), големият Владиславов панегирик от 1479 година; панегирикът на Мардарий Рилски от 1483 година; още една книга с беседи от Йоан Златоуст, писана пак от Мардарий, и други няколко ръкописа от рилски книжовници. Най-големият сборник на Владислав — от 1469 година — по неведоми пътища е поел на запад и се е пазел до средата на миналия век в ризницата (място за скъпоценните предмети) на една църква в Карловац. Открива го сръбският учен Иларион Руварац, който по-късно изпраща книгата на свой колега в Загреб. Както често става, след това ръкописът е задържан там; сега се пази в библиотеката на Югословенската академия на науките в Загреб. (Затова в науката се нарича Загребски сборник.)

Също до миналия век в Рилския манастир се намирал и друг Владиславов ръкопис — писаният в Младо Нагоричино през 1456 година. Една част от ръкописа била загубена още когато Виктор Григорович посетил манастира, а онова, което останало, Григорович успял да вземе по някакъв начин и го отнесъл със себе си в Русия. Сега, за да се запознаете с този кодекс, трябва да „прескочите“ до Одеса, където той се пази.

От ръкописите на Мардарий, за които споменах, само панегирикът от 1509 година се е „поразходил“ по широкия свят. Кой знае как той е бил изнесен от манастира — може и по начало да е бил предназначен за продажба — и попаднал чак в далечната обител Пива (в Херцеговина). В 1857 година

[1] Къде се намира неизвестният ръкопис на Мардарий Рилски също стана ясно, докато тази книга се подготвяше за печат. Както ми съобщи Божидар Райков, рецензент на книгата, дълго търсеният „Шестоднев“ от 1480 г. неотдавна е бил идентифициран в един Златоустов сборник, пазен в България — в Рилския манастир под № 4/2.

по Босна, Херцеговина и Стара Сърбия пътува с научна цел руският консул в Сараево, негово превъзходителство Александър Гилфердинг. Господин консулът не приличал твърде на „дипломат от кариерата". За всички било ясно, че той предпочита да се занимава повече със стари ръкописи, отколкото с дипломатическа кореспонденция. При пътуванията си из близки и далечни места Гилфердинг просто омитал колкото ръкописи успявал да намери. Даже в някои случаи не постъпвал твърде редно — подписвал разписки за взети ръкописи с обещание да ги върне след пет години. Местните църкви и манастири си останали с разписките, а в 1858 година Гилфердинг, освободен от поста си, се завърнал в Петербург (Ленинград), богато натоварен с интересуващите го книги, между които имало не малко български. Може да се каже, че сега сбирката на бившия сараевски консул е едно от най-ценните притежания на Публичната библиотека в Ленинград. В нея има маса важни за нас, българите, ръкописи. Там се намира и Мардариевият панегирик от 1509 г.

Не е възможно тук да се споменат всички книги и всички книжовни средища, чрез които българите поддържат народностното си съзнание през вековете на робството. Рилската обител си остава чак до Освобождението център на културна дейност. Но покрай нея има и други. Особено в западните планински краища, позатулени от турските очи, манастирчетата никнат просто едно след друго — новоосновани, а най-често — обновени от руините. Всеки манастир, дори и съвсем малкият, не може да мине без книги и без грамотни люде. Така е, разбира се, и в църквите в по-големите селища — София, Кратово, Чипровци, Пловдив, Пазарджик, средногорските градища, крайдунавските градове...

Много активна е например дейността на преписвачите от Кратово. Знаем за поп Йоан Кратовски, който с право може да бъде наречен и зограф. Евангелието, написано от него в 1563 година за софийската църква „Св. София", радвало очите на гражданите и те го зачели достойно — на два пъти книгата е била обковавана — в 1719 година софийският майстор-златар на име Апостол подарил сребърна обковка с изображения. Изглежда, че позлатената подвързия съблазнила някого, защото след известно време ръкописът останал без предната плоча и едва покъсно — 1803 година — бил обновен, т.е. получил нова предна сребърна обковка с позлата и с изковано Възкресение Христово. Днес тази книга е

изложена в Църковния историко-археологически музей в София.

Поп Йоан Кратовски, изглежда, си имал мющерии главно сред софиянци. В 1567 година той се постарал над друга книга — Служебник—за адаша си, поп Йоан, от София. И можем само да се дивим как му е хрумнало да украси най-строго богослужебния текст с такива свободни, причудливи орнаменти. В жълто-златните правоъгълници на заставките цъфтят карминени и бели цветове. Зюмбюли със стъбла, източени от малки тумбести кърчаги, красят полето срещу заглавията. И дори без да си специалист по история на изкуството, усещаш нещо ново— и в цветовете, и във формите. Да, това са влияния на ислямски мотиви. Не го интересува поп Йоан отде взима красотата — от своята традиция, или от чуждата. И ето че изкуството на поробителя служи за украса в книгите на победения. Многозначителен факт, нали?

Служебникът на поп Йоан не останал в София, а по някое време бил пренесен, вероятно подарен, на Рилския манастир, където се пази и днес.

Не само книги е писал кратовският свещеник, но и последователи е оставил. Той е учил например някой си поп Петър, който на свой ред в 1578 година преписва и украсява със заставки и миниатюри четириевангелие в с. Пролеша, Софийско. Днес и това евангелие може да се види в Църковния историко-археологически музей.

Не по-малко достоен за отбелязване е друг съгражданин на поп Йоан — поп Лазар. Книгата, преписана от него в 1564 година, е забележителен паметник на старата българска литература. Покрай преводните служби и слова поп Лазар, нека се помни името му, включил и български творби — житието на убития от турците и провъзгласен за светец Николай от София, писано от съгражданина му книжовника Матей Граматик, и една обща похвала на пострадалите от турците софийски мъченици Георги и Николай Нови. Така поп Лазар увековечил паметта на ония българи, които предпочитали смъртта пред насилственото потурчване и дали пример на съотечествениците си как се пазят род и вяра.

Не мога да отмина и книжовната дейност на манастирите на север от Стара планина, покрай селищата Етрополе, Тетевен, Троян, пък и по на изток, към търновските предели. Разбира се, много от ръкописите, достигнали до нас, не са локализирани със сигурност. За някои средища знаем повече, за други — по-малко. Град Ловеч например, въпреки че не е в близост с голям манастир, не е оставал без граматици и книги. Местните книжовници дори са изпълнявали чужди поръчки. Така в 1558 година едно хубаво из-

писано и украсено евангелие, писано от Петър Граматик в Ловеч, е откупено за Търновския манастир „Света Троица“; а требникът, който Душко Граматик изготвил в 1686 година (като вероятно преписвал и от старопечатна книга), бил отнесен чак в Рилския манастир.

Съвсем близо до Етрополе се намира манастир, който през XVI и XVII век успешно конкурира Рилския. Етрополският манастир, който наричали „Варовитец“, има своя преписваческа школа, варовитецката. Прикътан в гористия северен склон на Балкана, манастирът вероятно е съществувал още по времето на Втората българска държава. Обаче за книгите, писани там, имаме сведения едва от XVI век. Затова пък сведенията са многобройни. Познати са ни имената на преписвачи (духовници и миряни), учили се и работили не само във Варовитец, но и по околните селища и манастири. Например през 1577 г. Байчо Граматик преписал и украсил евангелие за Елешницкия манастир „Яковщица“, който се намира по средата на пътя между Варовитец и София и с който етрополци поддържали непрекъснати връзки. В ръкописите, излезли изпод перото на етрополските книжовници, които са не само отлични калиграфи, но и добри художници, се пази и възражда българската тематика, прославят се търновските светци, включени са произведения от Патриарх Евтимий.

Най-плодовит и известен е йеромонах Даниил, работил през първата половина на XVII век. В 1620 година Даниил преписва и украсява сборник с кратки жития (Стишен пролог). Текстът му е точно копие на подобни търновски пролози от XIV век и се отличава от тях само по правописа. (Книжовниците на етрополската преписваческа школа пишат повече с безюсов правопис.) Между житията са и творби за Петка Търновска, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин Български — все светци, напомнящи за някогашната независима българска държава. Своя труд йеромонах Даниил завършва с приписка, в която разказва любопитни подробности за съдбата на ръкописа. Ето част от нея: „...изписах аз многогрешни йеромонах Даниил тази книга, наречена Пролог, в манастира „Света Троица“, наречен Варовитец... И купи го Гино гъркът, касапин от село Етрополе, и го даде в „Света Троица“, за да служи за Николовата душа и за Стаматовата, докато трае. И никой да не има права над него (ръкописа), освен Гино и Гиновите дечица (и?) Симон. И ако някой се опита да го открадне, или продаде, или присвои, да е проклет... нито да се изнася от манастира, освен за извод (т.е. да се препише). Писах тази

Етрополско евангелие – 1595 год.

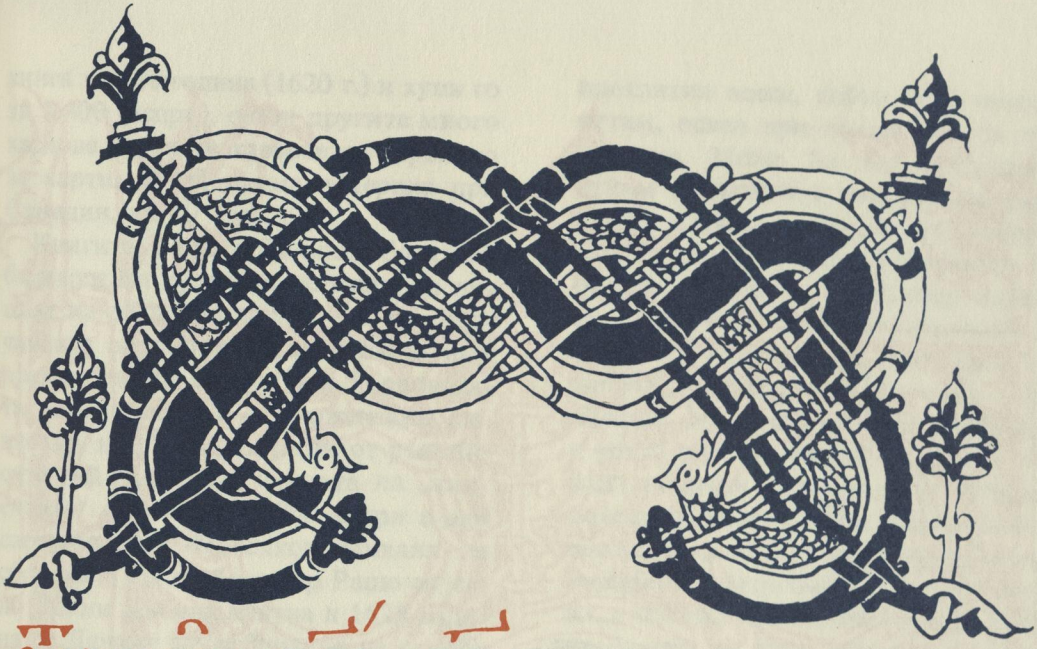

Слово о Евстафии

рождьство стаго іѡанна пртчѧ, нальр:

ониже оубо мнѡзїи на
чѣше чинити повѣсть,
ѡйзвѣствованныѧ вънѣ
вѣшехъ • наіѡже прѣ
дашенамь иже испрьва
самовидцы, и слоужьбы бы

книга в 7128 година (1620 г.) и купи го за 1,400 (аспри), освен другите много харчове [другите харчове са вероятно за хартията]. И пихме почерпка при Синадин, на 29 август...“

Книгите, с които Даниил обогатява българската културна история, са писани на различни места — и във Врачанския манастир, където също има преписваческо ателие, и в Търновската митрополия, и в Гложенския манастир, и другаде. В някои от ръкописите той споменава имената на „клиентите“ си — цели 1 900 аспри е дал светогорският йеродякон Михаил за сборник с проповеди; кир Рашо от село Долни Дъбник купува в 1628 година от Даниил служебник, но не за себе си, а за поп Деян Дралов, комуто подарява книгата от свое име и от името на жена си кира Кера, та попът да ги споменава в молитвите си. В същата година йеромонах Даниил изпълнява поръчката на друг чорбаджия — на кир Сяро „от Гложагне на река Вит“. След някоя и друга година пише за поп Павел; в приписка към миней отбелязва, че книгата е купена от Нетко Стайнов и Спас Георгов за манастира Варовитец; за ктитора Райко Стойнов преписва в 1644 г. апостол и отбелязва, че той е „приложен“ в Тетевенската манастирска църква, като заплашва с проклятия всеки, който би я изнесъл оттам, освен при пожар или за преписване. Може би най-интересният откъм съдържание ръкопис на йеромонах Даниил е сборник със слова и жития, писан в 1622–1623 година. Вероятно изводът му е бил стар търновски ръкопис с Евтимиева редакция на текста. В ръкописа са поместени три творби на Патриарх Евтимий. Приписката свидетелствува за бързината, с която работи Даниил — целият обемист сборник е завършен за четири и половина месеца. Тази книга също е поръчана, и то не от кого да е! Самият търновски митрополит, гъркът Гавриил, е платил за нея. (Не всички гръцки духовници са били против славянската писменост!) По-късно сборникът попада в Черепишкия манастир, където е четен от мнозина книжовници. Върху него се подписва в 1733 година видният наш възрожденец Партений Павлович. Днес любителите на старини от Враца могат да видят книгата в Врачанската митрополия.

Към Етрополския център принадлежат и други книжовници, чиито имена са достигнали до нас чрез приписките в изготвените от тях кодекси — Рафаил, Василий Софиянец, свещеник Йоан. Повечето от тях са като йеромонах Даниил — типични професионални преписвачи, чието призвание и желание е било да снабдяват хората с насъщния им духовен хляб — с книгите.

Служебен миней от първата половина на XVII век. Геометрично-плетенична заставка с изображение на Богородица.

Дотук ставаше дума повече за ръкописи, възникнали в западните и северозападните български земи. Но нека нашите читатели от Източна и Южна България не се обиждат — от там също са познати достатъчно книжовници, записали имената си в историята на средновековната книга. И ако не споменавам всичките, то е само поради липса на място. Пък и много от книжовниците не са живели все на едно място. Писали са тук, писали са там — дето им се случвало да попаднат за по-дълго. Така поп Йовко, който се е родил и изучил в Етрополе, получил енория и станал свещеник в средногорското село Аджар (Свежен). Там през 30-те години на XVII век той преписвал църковни книги. Поп Йовко не е бил нито кой знае какъв калиграф, нито пък се стараел в украсата. И пак го търсили да пише срещу заплащане. В Пловдивската народна библиотека се пази негова книга, завършена в 1636 година. Към традиционната приписка в края има интересно допълнение за продажбата: „Да се знае, че купи тази книга Бойо овчар от село Хаджар (Аджар) в Средна гора в Пловдивска област и я даде на църквата за храма на свети великомъченик Георги да служи за душата на баща му Неделчо и за душата на майка му Мръза и...“ следва цял поменик от живи и умрели — за жена, деца, баби, дядовци, сестри и сестреници, стриковци, лели и вуйчовци — та чак до тъста и тъщата. Скъпо е платил овчарят за книгата: „И купи я Бойо от поп Йовко за 1000 (аспри) таман“, затова радее за нея като за съкровище. И макар че сам сигурно не може да я чете, желае да се пише, че „е дадена попу Бону на ръка, да я пази, да се знае къде ходи и кой я зема, и кой чете“. За всеки случай предупреждава: „Ако ли я вземе поп Боно и рече: „Моя е книгата“ и я занесе в друго село и каже поповото дете: „Башина ни е книгата“, та я продаде другиму, или ако някой я открадне, да е проклет...“ Толкова се е искало на овчаря да се помни дарението, че и това отбелязва — да служи книгата, докато селото съществува; „ами ако се разпъди селото, а тая да бъде да служи за Бойовата душа и за неговия род. И който чете, да споменава...“

Между другото, не мислете, че попът-преписвач е бил единствен в селото. Това будно българско средище ни е оставило доста ръкописи. Знаем, че точно по времето на поп Йовко в Аджар е имало училище, ръководено от най-просветените свещеници. Разбира се, и даскалите са си вадили очите с писмен труд... Ръкописите, излезли изпод перото на аджарските калиграфи, имат общи особености и дават основание да се говори за Аджарски център.

Като пресмятам познатите днес ръкописи, мисля, че най-много ръкописи от втората половина на XVII век са запазени все от този средногорски край, особено от Карлово, Сопот, Панагюрище. Тук вече покрай традиционните богослужебни книги се създават и дамаскини.

Едно име, заслужаващо нашето внимание – Аврам Димитриевич! Този неуморен труженик-преписвач е свещеник и, изглежда, е посвещавал цялото си свободно време не на имота, а на книгите. От бележките, които е оставял в края на ръкописите си, знаем, че е роден в село Сушица (Карлово) и че е живял там като йерей.. Вести за него има докъм 80-те години на XVII век.

Струва ми се, че е невъзможно да се говори за оформянето на книгата през късното Средновековие, без да се видят произведенията на Аврам Димитриевич. Вероятно в наши дни той би станал известен художник. Бих си позволила дори да кажа, че за йерей Аврам съдържанието не е по-важно от оформянето на текста. Всяка нова страница при него е повод да създава нови и нови миниатюрни художествени форми – от знаците за разделяне на отделни пасажи до заставките. (Изглежда, впрочем, че тази тенденция засяга повечето майстори-калиграфи през XVII век.) Днес ръкописите на Аврам Димитриевич се пазят в България – в Софийската народна библиотека и в Пловдивската библиотека; има и вън от страната – в светогорския Зографски манастир и в Ленинград.

Аврам Димитриевич преписва все богослужебни книги – служебник (1656); миней (1660); Богородични канони (поетични творби в чест на Богородица, в 1666); сборник (1674). Трудно е след всичко, което казах за другите преписвачи, да намеря нови думи, с които да ви представя художественото майсторство на Аврам Димитриевич. Как да открои чудесното многообразие и богатство на неговите книги? Може би най-добре е да прелистите страниците и да видите някои от неговите заставки, инициалки и пъстрите багри на орнаментите. Всяка заглавна буква се отличава по големина и шарка; нито в една не се повтарят същите мотиви. Ако едни са само червени с лек орнамент от цветни пъпки и завъртулки, други са със златни точки или с кафеникави отсенки, трети са образувани от двойни незапълнени линии, в четвърти се долавят популярните през XII–XIII век чудовищни форми. Р например – просто очертана буква, някъде е украсена с напъпило клонче, несвързано с тялото ѝ; някъде същото клонче е под буквата и свободно се е разлистило в полето; някъде цяла-

та буква е изплетена в дантела от киноварни плетеници. И така чак до петлицата, превърната в птича глава, увенчана от изобретателния калиграф с... корона. А от началното О, придобило твърде разлята форма, гледа ококорена мъжка глава със загатнати мустаци... Заставки, показалци, везано писмо — във всичко се долавя присъщият на Аврам Димитриевич вкус към многообразните багри. Преплетените кръгове на балканския орнамент обрамчват миниатюрни изображения на светци в медальони и техните румени лица оживяват страницата. Плетениците съчетават убит смарагд с червено, кафяво, бяло, киновар, лазур, злато и индиго. Дори в заглавията една дума е писана с няколко цвята — две букви златни, две червени...

Стилът на Аврам Димитриевич се възприема и от неговите ученици, все съвестни преписвачи. От тях единствен Кръстьо Граматик творчески продължава работата на йерей Аврам. Кръстьо Граматик не остава в Карлово, а се премества за дълго в Кукленския манастир. Там той се присъединява към местните книжовници. (От Кукленския манастир са ни известни още няколко монаси-калиграфи.) Кръстьо Граматик, изглежда, е бил също така увлечен в писмения труд, въпреки че не е бил духовник, а мирянин. Той държи на красиво оформената страница, предпочита киновара и е по-пестелив в другите цветове. Затова пък обича да орнаментира и в полето на книгата, и да рисува буквите като човешки лица, одухотворени от различни настроения.

На фона на традиционната богослужебна книга през последните векове на робството все по-смело се налагат дамаскините. Те се появяват в края на XVI век, зачестяват през XVII век, а XVIII и XIX век (до Освобождението) минават „под знака“ на дамаскинарската литература.

И ако в началото, след крушението на самостоятелната българска държава, стремежът е бил да се запази и поддържа традиционната книжнина, то след едно столетие богослужебните книги сами по себе си вече не са достатъчни за четиво на хората. Широкото просветно движение, подготвило нашето закъсняло Възраждане, се нуждае от разбираема и по-близка до народните маси книга. Традиционният старобългарски език не може да стане литературен — толкова е отдалечен той от новобългарския език. Затова дамаскините са най-важното достижение на книгата по трудния път към нейния нов граждански вид. Между дру-

Протопопински дамаскин

ІАЇСЇУСА ЇНІСАН ДЇАГОНІСЇ

дїта. Слово, Завторо Пришьствїе Гана
шего ІЇУ ХА. Нзаантїхріста. Ѡ Бавн
аїсонь имать Царїе. Бавенїн хртїане.
Кога Шѣть Дайдать Навоїсу. А
шѣе прывѣнь пѹстыть свои людїе. та
ѡйдать въѡнїа градѡке Ѫдѣтодїе
Дапомине Царь, Дакажать нашїга
людїе. Замь дайзлѣхать Дато посрѣ
цінать. Идаго почьтѣть като цара.

гото, не е без значение и това, че грамотните хора от XVII столетие насам вече по-рядко са принудени да преписват до безкрайност едни и същи богослужебни кодекси — по българските земи се разпространяват старопечатните книги — венециански, румънски и най-много руски. Преписвачите освобождават силите си, за да удовлетворят повелята на времето — да приготвят по-разбираеми книги.

Първоначално дамаскините съдържат преводи на църковнославянски език от популярните църковни проповеди на гърка Дамаскин Студит, събрани в книга, наречена „Съкровище“, и отпечатана във Венеция през 1558 година, а след това неколкократно преиздавана. Книгата прониква в разни места и е преведена не един път. Така че има няколко български текста на „Съкровище“, и всеки от тях носи чертите на различни преводачески школи— от традиционната, на стар език, до новобългарската.

Разбира се, словата на Дамаскин Студит са църковни — свързани са с християнската религия и с християнските празници. И все пак те отразяват балканската действителност, която е обща и за гърци, и за българи. Най-важното е, че те са живи и занимателни, че са художествена литература, която се слуша или чете с удоволствие. Наставленията съдържат достъпни за обикновените хора знания — по история, психология, философия. А още по-важно е друго — че преводите вдъхновяват нашите книжовници да преработват в достъпна форма произведения, с които са били запознати, да преразказват и приспособяват творби на Климент Охридски, Патриарх Евтимий, други съчинения, извлечени от древните ръкописи, включително и апокрифни сказания. А по-късно дамаскинарите сами съчиняват подобни слова и поучения, предназначени за простите люде. Така дамаскините се изпъстрят с разнообразно съдържание и оживяват тематиката на българската книга. И не е случайно, че към някои от тях ще срещнем прибавени редки и ценни произведения на старата литература.

По-горе стана дума за Бориловия синодик, по-точно — за неговия препис от XIV век. Но знаменитият Синодик е запазен в още един препис – от края на XVI век, в сборник, съдържащ покрай другото и част от най-стария превод на Дамаскиновите слова. Преписвачът, проявил интерес към проповедта на разбираем език, не е забравил и историята на народа си. Искам само да припомня, че в този препис на Синодика са поместени затрогващите всяко българско сърце славословия на Славянските първоучители и техните ученици: „На Кирил Философ, който преведе божественото писание от гръцки език на български и

който просвети българския род... вечна памет! На Методий, брат му, архиепископа на Моравия Панонска, който също много се потруди за славянските книги — вечна му памет! На Климент, неговия ученик, епископ на Велика Моравия, и на ученика му Сава, и на Горазд, и на Наум, понеже и те много се потрудиха за славянските книги— вечна им памет!"

Два века откак не съществува България, но народът ни продължава да тачи паметта на ония, чрез които е получил славянската книга и светлината на своето самосъзнание.

Скъпоценният сборник е бил намерен от видния български учен Марин Дринов в 80-те години на миналия век. Днес той е притежание на Софийската народна библиотека и е известен като „Дриновски дамаскин и синодик".

От края на XVI век са запазени само няколко дамаскина; от XVII век — значително повече — над 30; от XVIII век са около стотина. Общо в историята на българската книга са известни над 200 дамаскинарски ръкописа. Почти всички имат собствени названия — едни по мястото, в което са възникнали, по името на преписвача си; други — според селищата, в които са се пазили и се пазят, и по фамилиите на техните притежатели. Ще срещнете в различни трудове да се говори за Еленски, Рилски, Копривщенски, Троянски дамаскин; или — Хлудов, Григоровичев, Тихонравов, Севастиянов дамаскин. И ако се състави карта на местата, в които са се писали или са се пазили дамаскините, тя ще очертае всички български говорни области...

Понеже вече споменах за книжовниците от Аджар, ще допълня, че някои от тях, освен традиционните богослужебни книги, пишат и дамаскини. Така в 1686 година двамата даскали (баща и син) Недялко и Филип завършват обемист труд — 26 слова от Дамаскин Студит и след тях — други произведения, привлекли вниманието на даскалите. Сказание за богатия Йов (преработка на библейския разказ за Йов); житие на мъченик Евстатий, на жена му и на децата му — чудесен приключенски роман, наследен от дохристиянския свят и познат в средновековната ни литература. Преработката му принадлежи също на Дамаскин Студит. Сказание за прекрасния Йосиф — пак библейска история за красивия отрок Йосиф, когото братята му намразили и продали в робство, който бил изкушаван от жената на египетския велможа Потифар, отхвърлил съблазните и след дълги мъчения станал фараонски зет и владетел на Египет. Тази трогателна история, която разплаквала благочестивите слушателки и читателки, била много популярна и чак до Освобождението се четяла „насред двороветe" наравно с Александрията (средновековен роман за живо-

та на Александър Македонски), житието на Алексей човек Божи и някои други съчинения. В репертоара на даскалите от Аджар влезли и части от също така разпространеното житие на Андрей Юродливи, сказание за Варлаам и Йоасаф, разкази за подвизите на цар Соломон — все неща, познати ни от литературата преди робството. Съставителите са проявили интерес и към българското наследство и са включили един съкратен вариант от Евтимиевото житие на Петка Търновска, само че без да променят старинния му облик. Изобщо българският превод на Аджарския дамаскин е все още в рамките на средновековния книжовен език.

Двамата преписвачи влагат много старание и труд, за да завършат своето дело; те се придържат към местната калиграфска традиция и залягат над украсата на книгата. Рисуват многоцветни миниатюри, и то на цели листове, разкрасяват началата на словата, изпълват страниците с винетки, орнаментират инициалките. В книгата даскалите оставят приписка, чрез която усещаме непосредната атмосфера на времето им и се запознаваме с всекидневните тревоги на българите от последната четвърт на XVII век: „...Тогизи беше глад велик, беше кило пченица 500, а кило ръж — 380, а кило просо ходеше тъкмо с ръжта, че го нямаше никак. И продаде се в село Ханджар (Аджар) шиник просо за семе за грош цял. Който продаваше, та пееше, а който купуваше, та плачеше. Дали царю, дали за гърло. После пък даде бог мор голям по всички градове и села...“ За да се ориентирате по-добре, имайте пред вид, че „кило“ по старите мерки е не по-малко от сегашни четиридесет килограма и не повече от осемдесет кг. А 500 и 380 могат да бъдат пари или аспри (акчета). Аспрата има по-малка стойност — 1/3 от парата, а парата на свой ред е по-малка от гроша — един грош има 40 пари. По-вероятно е да става дума за пари и тогава „кило“ пшеница ще де е струвало около 12 гроша, а „кило“ ръж — над 9 гроша. Приписката продължава: ...„И продаде се в село Панагюрище с грижата на поп Рад и поп Лозан и поп Събе и даде Йоан (неясно колко) гроша и Ненчо Стоянов, и Тодор и Неделе Радов и Стоян Николов. И купи се от даскал Недялко за 40 гроша и се положи в храма на светия мъченик Теодор Тирон...“. Може би някои читатели ще си спомнят от старинните семейни предания, че са потомци на изброените по-горе панагюрци, които в бедствената и гладна година са лишили семейството си от необходима крина зърно, за да платят книгата. Заслужава си да се гордеят повече, отколкото ако имаха знатен родов герб. В същност това е тя, славата на старите български родове — книга да купиш, пеша да иззидаш, мост да построиш, си-

рак да изучиш...

Аджарският дамаскин има интересна история. Въпреки традиционните заплахи към тези, които биха го отнели от храма, с които завършва приписката на даскалите, по някое време той е бил изнесен другаде. В 1783 година, според една бележка по страниците му, е бил върнат обратно в църквата. Свидетели на това важно за панагюрци събитие са четиримата свещеници и трима местни чорбаджии, единият от които хаджия. Но книгата пак не остава дълго в храма — следващото столетие тя попада в ръцете на Спиридон Палаузов, видния наш възрожденец. Спиридон Палаузов е имал връзки с много руски слависти и сам е изучавал старите български ръкописи. Той подарява книгата на известния изследовател Измаил Срезневски. Срезневски се занимава с дамаскина, дори издава някои текстове от него. След смъртта на Срезневски заедно с другите ръкописи от сбирката му Аджарският дамаскин попада в Ръкописния отдел на Библиотеката на съветската академия в Ленинград, където се пази и днес.

Не по-малко забележителен е друг дамаскин от XVII век, може би най-известният сред учените — Тихонравовият дамаскин. Езикът на Тихонравовия дамаскин е вече новобългарски. Ръкописът е един от ранните представители на новобългарската група дамаскини. Красивият полуустав, с който е написана цялата книга, издава нейната принадлежност към средногорския тип писмо, а украсата, наред с типичните за балканския стил плетеници и заставки с миниатюрни изображения, тук-там се виждат подобия на старите тератологични фигури.

Къде по-точно е възникнал Тихонравовият дамаскин? Засега не знаем. Известна ни е само онази част от историята му, която е отразена в приписките върху полетата на книгата. От тях научаваме, че в 1698 година дамаскинът е продаден от някой си поп Георги и купен от село Сопот. Записани са и имената на сопотските първенци, дали най-много средства, за да се сдобие селото им с тази драгоценност. Изглежда, че между другите настоятели по-личен е бил Йован Граматик, защото той е трябвало „да отговаря“ за нейната цялост, сиреч да знае „къде ходи“. Така дамаскинът се пази грижливо в храма на светите апостоли в Сопот през цялото следващо столетие. И ето че през 20-те години на XIX век сопотчани намислили похвално дело — да „изтипосат“ книгата, та да я размножат и да я имат в повече екземпляри. Инициативата по отпечатването поел някой си поп Цвятко, който занесъл ръкописа чак до Кишинев. Но — дали по липса на достатъчно средства, или по друга някаква причина — книгата така си останала у поп Цвят-

ко и не стигнала до печат. На сопотските ктитори липсата на ръкописа не им била по сърце и след като се убедили, че от „типаренето“ нищо няма да излезе, поискали да си го приберат обратно. Една бележка показва как е станало това: „...И случи са, та ходих аз, Христо, на Сопот, та ма проси поп Гичу и по просби ево отслужих, та го зех и испращам назад на свое место на село Сопут на черквата и прочетох малко на него и му написах нумирати (съдържанието), защо таи трябува за скору да мож' да намериш, който празник трасиш. Писа са в Кишинову. Писах аз Христю на Мита Чочен бояджи от Калофер месеца юли 10 дна 1829 года.“ Но тук възниква един въпрос: ако Христо от Калофер действително е върнал книгата в Сопот, как се случило така, че тя бързо сменила собствениците си и се оказала притежание на Юрий Венелин, човека, на когото българското национално Възраждане дължи толкова много? Точно през 1829 година Ю. Венелин издава труда си „Древние и нынешние болгаре...“, а на следващата година се отправя към българските земи, за да се запознае отблизо с народа, към който се е чувствувал тъй неудържимо привлечен, още докато е учителствувал в Кишиневската семинария. Но при това пътешествие Венелин нямал късмет и не стигнал по-далеч от Варна и Силистра. Затова ми се струва малко вероятно Венелин да е получил книгата, докато е бил в България, както обикновено се смята. Или по някаква причина Христо не е изпратил дамаскина обратно в Сопот и Венелин се е сдобил с него в Кишинев, или по-късно някой от неговите кореспонденти и почитатели (Васил Априлов например) му е предал скъпата книга. Вероятно след смъртта на Венелин ръкописът е преминал в сбирката на проф. Михаил Погодин — един от най-страстните колекционери на стари славянски ръкописи, преподавател и меценат на Венелин. М. Погодин, който заемал високи служби в Петербург и бил в отлични отношения с императорския двор, едновременно бил и запален славянофил. Съдбата на българите го вълнувала и той подпомагал с парични средства почти всички учащи се или емигранти, попаднали в Петербург. Малцина знаят, че книгата на Венелин „Древние и нынешние болгаре“ е издадена с насърчението и материалната помощ на М. Погодин. В изключително богатата колекция на М. Погодин, която сега се пази в Ленинградската публична библиотека, има немалко български ръкописи и преписи на български съчинения. Но нашият дамаскин не е между тях. М. Погодин имал обичай да разменя някои свои книги срещу други, които му били по-необходими в момента. И понеже се интересувал повече от исторически

сборници, а по-малко от късните южнославянски паметници, дал книгата на своя колега, професор по история на руската литература, Николай С. Тихонравов. Ето — по името на последния си притежател ръкописът е познат в науката като Тихонравов дамаскин. Сега той се намира в Ленинската библиотека в Москва, но българските читатели разполагат с едно великолепно научно издание, изготвено от съветската изследователка Евгения Дьомина. Ще ми се още да отбележа, че в Тихонравовия дамаскин се намира първата новобългарска обработка на Евтимиевото житие на Петка Търновска.

От втората половина на XVII век и от XVIII век има още редица интересни дамаскини, писани на новобългарски език, за които нямам възможност да разкажа. Техните преписвачи — дамаскинарите — все повече залягат над просветата на българския народ и все повече разширяват ролята на българската книга.

Нека си припомним, че тъкмо из средата на дамаскинарите излизат първите възрожденски будители — Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. А и преписвачите на Паисиевата история са все дамаскинари. Дамаскините и техните създатели са живата и непосредствена връзка между средновековната книга и книгата на българското Възраждане.

Указател
към богослужебна книга във вид на ръка

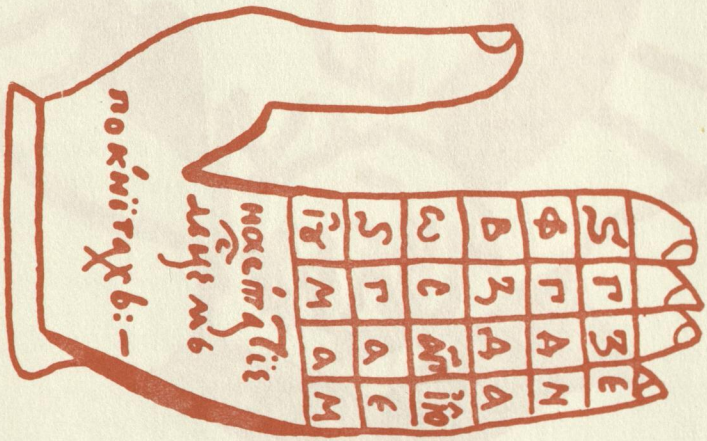

12. В началото бе книгата

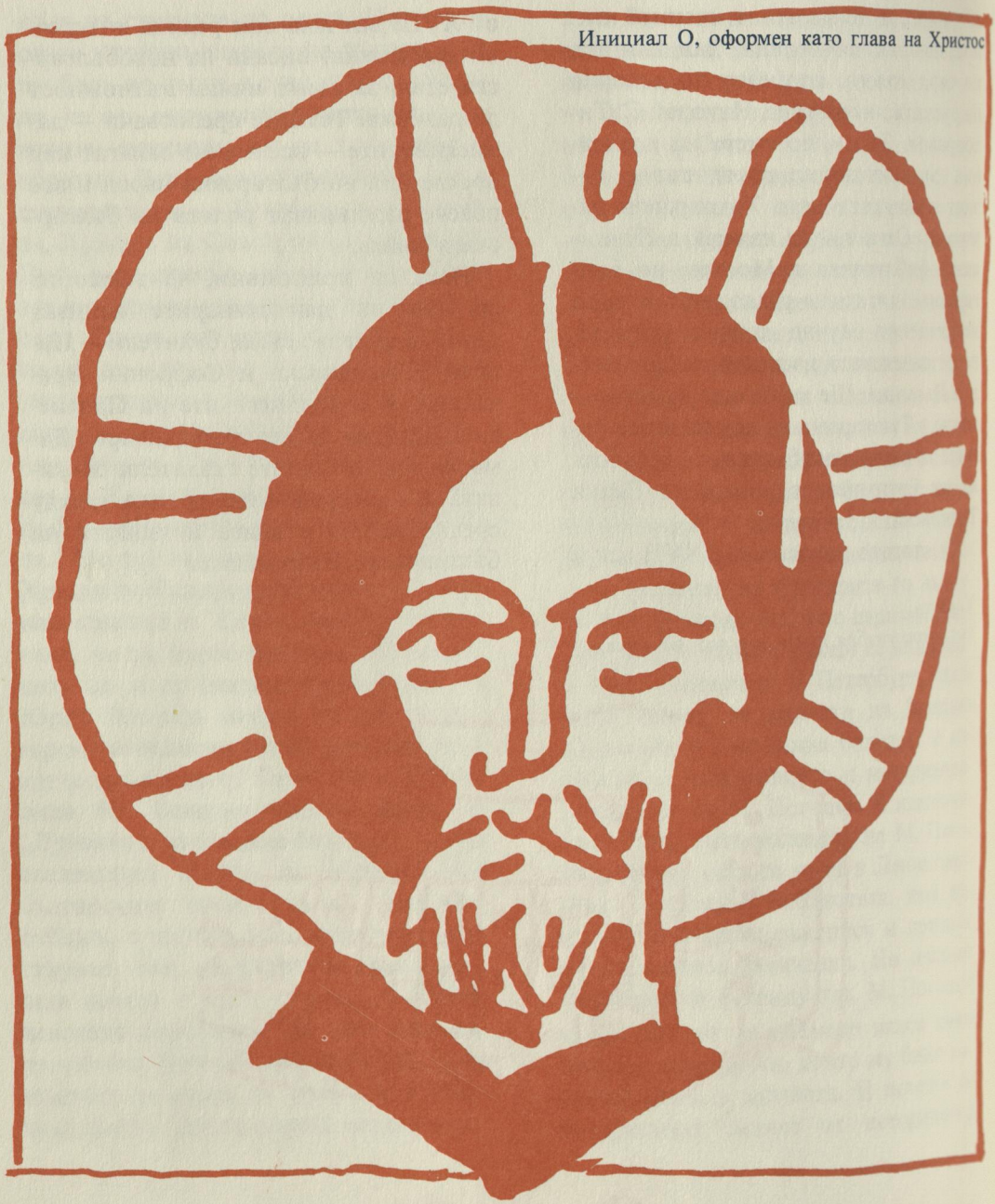

Инициал О, оформен като глава на Христос

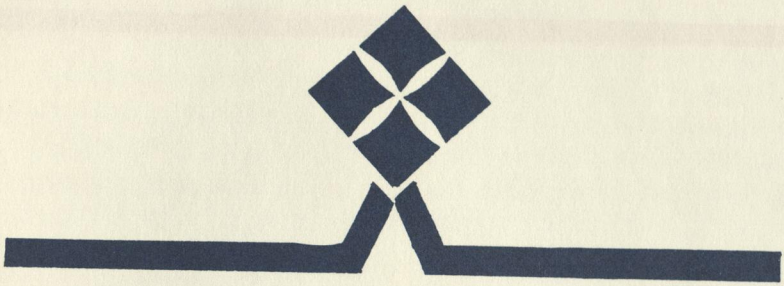

Заключение

И така, без да навлизаме в подробности, но и без да изпускаме основните моменти, ние преминахме през историята на българската средновековна книга. Разказът за отделните паметници ни помогна да си представим поживо процеса на тяхното създаване, да сравним пътя, който е изминавала някога книгата, за да стигне до читателите, с пътя, който изминава днес. Този път през Средновековието е бил може би по-кратък, но и много по-труден.

Нека сега в заключение да обобщим онова, което научихме за живота на старобългарската книга и за нейните създатели.

От преписването на книгите тройно благо ще имаш. Първо: от своите трудове се храниш; второ – беса на безделието прогонваш; трето – с бога да беседваш се учиш

(Средновековно наставление към преписвачите)

Срещу днешната армия от редактори, коректори, печатари, висококвалифицирани работници, които създават книгите, средновековният ръкопис е излизал изпод ръката на един или няколко преписвачи. Те са се заемали с изключително тежкия труд да преписват стотици листове, но не са и помисляли да се нарекат „творци". Средновековното им разбиране допуска само един истински творец, и този творец не е „от мира сего". Чувствували са се инструмент, били са изпълнени с усърдие и трепет, необходими, но заменими, както пергамента или перото. За нас не винаги е понятен този драматизъм на анонимността. Изкуството на словото според християнския мироглед е вид свещенодействие. Създателят на книгите пристъпва към своята работа с мисълта за голямата отговорност, която носи. Оттук и постоянният страх да не бъде обвинен във високомерие или пък прокълнат от четящите поради лошо писане. Затова, както видяхме от приписките, той бърза

да се унижи сам, да посочи, че „бренната“ (направена от глина) ръка е недостойна за онова, което изписва, но че все пак писаното съществува чрез ръката: „Защото медът, дори и върху кора от беснурка да е, пак е сладък. Така и словесата божии, дори (написани) просто и неправилно, пак са божии и всички, които ги четат, ще се спасят, понеже пише не дух свети, а грешната ръка.“

Към книгата и към своя труд българският книжовник се отнася изключително сериозно. Шегата, чувството за хумор, което познаваме от народното творчество, са недопустими в „светая светих“ на духовния му живот. Понякога преписвачът си позволява да изрази несъгласие с текста, да укори автора с едно: „Зде много сълга!“ в полето. Но това са изключения.

Едва в последните векове на робството той вече се чувствува по-свободен, по-необвързан от религиозните запрети. Именно тогава си позволява някои шеговити приписки, подобни на стихотворната „закачка“, позната в различни варианти по книгите:

Писах перце и мастилце
доде мушица, изпи мастилце,
аз узех перце, ударих мушица по крилце.
Она рече: брън, брън, яох, мое крилце,
отпаде ми крилце...

Тези шеги в духа на даскалската поезия предвещават личността на един нов, възрожденски книжовник.

Създател на книгата през Средновековието може да бъде всеки грамотен човек. А понеже образованието е било необходимо преди всичко на духовните лица, то и книжовниците са главно свещеници или монаси. С писмен труд се занимават всички — от последния черноризец до епископите и патриарха. А на поповете най-често се налага сами да преписват книги за нуждите на своите църкви. В много по-малка степен се занимават с преписване миряните. Но тъкмо измежду тях се срещат истински „професионалисти“. Наричат ги най-често граматици и обикновено те съчетават учителската работа с писане на книги. Числото на граматиците забележимо се увеличава през последните векове на робството, обаче още от зараждането на българската писменост е имало ученолюбиви светски хора, които са умножавали броя на книгите. Те не са били малко и през XIV век, особено в престолнината Търново и в по-големите селища. Разбира се, грамотността е привилегия на знатните, но и за обикновения гражданин, търговец или занаятчия писменият труд не е непознат. Запазено е любопитно свидетелство за това — ръкопис откъм края на XIV век, излязъл изпод перото на царевия пчелар Димитър от село Мусина.

Трудът на преписвача, както видяхме, не винаги се е заплащал. Някои преписвачи са писали като дарение, по обет. В манастирите книжовните занимания са били задължение, подобно на другите задължения в общежитието, но трудът им все пак се е ценял повисоко, смятан е за по-достолепен, поблагороден. Но написването на една книга е могло да бъде и тегоба, наказание, наложено от строгия игумен за някакво прегрешение.

Във всички случаи обаче преписвачите, както и зографите, са пристъпвали към своята работа с благоговение. Така са подготвяли материалите и уредите за писане, така с благочестиво усърдие са започвали ръкописа в подходящ, „свят“ ден. Треперели са над чуждия извод, да не го повредят, да не го изцапат със случайна капка мастило. Писали са денем, писали са и нощем, когато времето им не стигало. Писали са, обезпечени откъм всекидневните си потребности, във ведрата атмосфера на дружеско участие; писали са и гладни, в студ и мраз, когато мастилото „става като камък“. Писали са дори под открито небе, та се оплакват от вятъра, който им пречи. Редували са писмения труд с кърския. Един книжовник отбелязва, че пише зиме, щото лете — работа много. Така е било през робското време. Който е грамотен, зиме заменя мотиката и ралото и се хваща за пачето перо, за да види свят още един писмен светилник в мрака. Писали са в спокойно време и в страшни дни на война, нашествия, бедствия. Писали са най-често сами; писали са и по няколко души, като са се редували или си разпределяли тетрадите на извода. На групи са работили по-рядко, в големите манастирски, патриаршески или царски скриптории, където много опитни книжовници е трябвало да изготвят голям брой книги. В такива ателиета наистина имало разделение на труда, далечно подобие на сегашната работа в издателствата. Най-неопитните и учениците са приготвяли материалите, а високообразованите ръководители са, преважда ли или редактирали текстовете, определяли са кое и от къде да се препише, вмъквали са в преводните паметници оригинални български творби. Имало е специалисти по изписване на инициалките с киновар и художници за украсата (заглавки, миниатюри и т.н.). Книговезците са довършвали книгата, стягали са я в еднотипни подвързии. Сигурно е, че такива ателиета е имало и в Преслав, и в Охрид, и в Търново, в Света гора, в Рилския манастир, в Килифарево, навсякъде, където са налице материални условия и създадена традиция.

Излишно е да припомням какъв е тиражът на старобългарската книга. Всеки ръкопис е издание в един само екземпляр. Няма и не може да има две

абсолютно еднакви книги. Може преписвачът да е изготвил десет преписа от един и същ извод, все едно, те ще се различават помежду си. Колкото и да внимава, все ще измени нещо, някъде ще сгреши. И формата на буквите ще попромени, и украсата ще направи поразлична. Затова за познавача на старата писменост сто преписа от псалтира например не означават сто екземпляра от една и съща книга, а сто различни паметника, сто обекта за изследователска работа.

Книгата е велика скитница
(Старинна мъдрост)

Следващият етап в живота на книгата е нейното „движение“ във времето и пространството. Средновековната книга не се продава в книжарници, не се разпространява от специални организации. И все пак тя изминава огромни територии, оказва се на невероятно отдалечени от родината си места. Най-интересното е, че обикновено новосъзданият ръкопис е предназначен за мястото, където е писан, или поне за близко селище. Скиталчеството му не е предвидено, то е резултат на обществените условия, на политическите бури, разтърсващи почти всяко столетие Балканите, то е отражение на историческата съдба на българите.

За дворците и църквите в Преслав и Охрид, за храмовете в епископските седалища по българските земи са писани прекрасните ръкописи от Златния Симеонов век. Но крушението на държавата ги унищожава и разпилява. Едни, отнесени на север, изчезват, за да бъдат възпроизведени след столетия в кодекси от Киев, Владимир, Ростов, Переяславл-Залески, Твер, Рязан, Новгород, от майката на руските градове– Москва, та чак до далечния беломорски край. Други стават плячка на византийците или се прикътват в далечните атонски и сръбски обители. Подобна е съдбата и на многобройните книги, създадени през XIV век в Търново и други средища на българската култура. Османското нашествие унищожава книги и книжовници, а оцелелите принуждава да скитат по света. Подслон за хора и ръкописи дава северната ни съседка – Румъния, а след нея „великите скитници“ странствуват из Русия, навсякъде, където е жива старобългарската традиция. Не случайно в Русия на българската ръкописна книга се гледа като на съкровище, което обогатява и оплодява руската писменост. Затова и по-късно, по време на робството, специални братства на руските царе и патриарси събират стари български ръкописи, за да ги използуват като авторитетни извори при руските книжовни реформи. И така чак до XIX век, когато българ-

ските ръкописи започват да привличат друга публика — учените-слависти.

Непресъхващ е потокът и на запад, през сръбските земи, където остават немалко книги, и нататък — към големите библиотеки на Италия, Франция, Англия, Белгия...

Не мислете обаче, че българската книга пътува само принудително вън от България. Тя си има свои пътища и свои „преносвачи". Пътува в дисагите на някой поклонник, тръгнал от Северна България за Рилския манастир, или към Света гора, или още по-далеч — чак към Божи гроб. Пътува с монаси, запътили се да събират средства за манастира си „през девет земи в десета". Пътува с каручката на някой клетник, бягащ от турските золуми; в багажа на търговец, решил да спечели някоя аспра или грош от изгодна размяна на книги. Много ръкописи носят по полетата си следи от такова скитане. Евангелие, писано през 1361 година в Рилския манастир за нуждите на обителта, след два века ще се окаже в една прилепска църква. Някой си Антоний от село Латвица в XVI век преписва евангелие и малко след това го изпраща чак в атонския манастир Свети Павел. По неведоми пътища книгата се връща обратно и през XVIII век е вече в град Котел. Там се пази до 1870 година, а будните котленски учители и първенци смятат за чест да оставят своите подписи по неговите страници. А ето и твърде любопитната история на един най-обикновен, с нищо незабележителен требник, каквито са имали повечето свещеници. Повтарям, с нищо незабележим, нито красиво написан, нито кой знае как украсен; представител на „мнозинството", поскитал доста по балканските земи. Основната му част е писана около 80-те години на XVI век от поп Калчо и грешния граматик Бан(о) някъде в Източна България. После минава от ръка в ръка и собствениците му — свещеници — го допълвали многократно. През XVII век в него са записани имената на изповядали се граждани от Ловеч. Приблизително по същото време поп Спас от Брацигово се подписва като собственик и засвидетелствува притежанието си с няколко набързо надраскани реда. Под името на поп Спас от по-късно време се чете подписът на Стоян Куюмджи от Пазарджик. На листа към долната дъска пък е оставил знак за себе си поп Йоаникий, който вероятно към края на XVII — началото на XVIII век преподвързал книгата. И вече съвсем неизвестно защо в XVIII век требникът прекосява целия полуостров, за да се отзове в Далмация. Върху една страница има бележка, че е продаден в 1785 година от Рад Вуксанович на поп Митро Вукшич за 1000 гроша. Няколко десетилетия с требника си служат членове на фами-

лията Вукшичи; в него се появяват търговски сметки, бележки за семейни дела. Сигурно към 1840 година старият ветеран най-сетне е „излязъл в оставка“ и е бил заместен от печатна книга. Продали го на известния сръбски учен и познавач на старините Вук Караджич, който на свой ред препродал требника на прочутия руски колекционер М. Погодин. И ето че сега ръкописът се пази в сбирката на Погодин в Ленинградската публична библиотека.

Почти всяка книга има своя удивителна съдба. Ако искате да научите подробности за „ходенето по мъките“ на българските ръкописи, прочетете споменатата вече книга на Кую Куев „Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете“, където най-голямо място е отделено именно на странствуването, изнасянето и унищожаването на средновековната българска книга. Там ще можете да прочетете и за най-богатите с български паметници чуждестранни сбирки и да научите повече за техните притежатели.

Във връзка с разпространението на ръкописната книга ще кажа няколко думи и за библиотеките в средновековна България. Те не само са съществували, но са имали първостепенно значение в културния живот. Вярно е, че за България личните библиотеки са били „височайше“ изключение, достъпно само за духовните и светски първенци. Но вярно е също така, че книгите, пазени в църквите и особено в манастирите, са били в известен смисъл обществени. Едни от тях стават известни на хората чрез богослужението, а други могат да се четат индивидуално. Грамотен човек, бил той монах или мирянин, е получавал книга от манастира най-вече като извод, т.е. за преписване. Така в трудните условия на робството прикътаните в църквиците и обители книги са се размножавали и възстановявали. Големината на библиотеката зависи не само от местните културни традиции и от материалните възможности, но и от времето, което е било „отпуснато“ на манастира или селището за спокоен живот. Знаем от историята, че това време обикновено е било нищожно малко. Едвам се замогне селото или манастирът, и разбойници ще хвърлят око на имуществото му; или турски дружини пътем ще го плячкосат, или пожар ще унищожи дървените сгради, а с тях и книгите. Може да ви се види чудно, но по българските земи, където манастири се срещат на всяка крачка, в същност има само един, който е запазил старата си библиотека поне отчасти. Това е Рилският манастир. Само той въпреки многократното опустошаване е смог-

вал да се съвземе и да възстанови книжния си репертоар. Днес ръкописната сбирка на Рилската обител наброява стотина ръкописа. Разликата във времето между най-стария и най-новите е над 800 години. Другите големи библиотеки, за чието съществуване знаем от историческите извори, са унищожени в различно време, а малкото запазени кодекси са пръснати из книгохранилища, архиви, музеи у нас и в чужбина. Единственият начин да добием някаква представа за състава на скромните провинциални (а следователно и най-многобройни) манастирски библиотеки е да се обърнем пак към ръкописите. Някои от тях ни дават сведения главно под формата на кратки „инвентари“ на имуществото. Така в ръкопис от XVI век, принадлежащ очевидно на неголямо манастирче, от по-късна ръка са описани мотики, тесли и каци, а наред с тях — и манастирските ръкописи. Те са разделени по съдържание: един миней, два октоиха, пет евангелия и така нататък. Най-интересно за нас е последното указание в списъка „и вехти книги осем“. Тези вехти книги явно не са богослужебни. Те са били предназначени за самостоятелно четиво. Може би между тях е имало сборници със занимателни и поучителни беседи и жития; може би апокрифни сказания или обичаната от старите българи Александрия. Така или иначе, но манастирската библиотека е брояла около тридесетина ръкописа. Нищожно малко в сравнение с това, което е нужно за активен литературен живот, но все пак нещо, което помагало на българите да пазят народност и вяра.

Завършекът на разказа за средновековната книга не би бил пълен, ако не спомена с няколко думи хората, на които дължим познанията си за ръкописното наследство — изследователите на старобългарската книга.

Стремежът към изучаване на старите книги у нас възниква тогава, когато те почват да се осъзнават като анахронизъм в културния живот и престават да изпълняват просветителската си функция, т.е. с началото на българското Възраждане. Съвременниците на Паисий и Софроний все още създават ръкописни книги, но вече с друго съдържание и на по-разбираем език. Към стародавната книжнина те се отнасят като към обект, който трябва да се опознае. Отношението им е повече емоционално и се изразява в приписки с възхвала на българското минало и съжаление за загубените народни ценности. Родолюбиви читатели записват своите коментари по страниците на старите книги. Един от тях ни е оставил следното лаконично свидетелство

за почит към древността: „Колкото старобългарски книги съм прегледвал и на сяка десятина така съм подписвал. С това евангелие единадесят става, чи затова го подписвам.“ Явно е, че вече не свещеният текст, а самият ръкопис вълнува този, който е разгърнал страниците. Друг, предшественик на страстните колекционери, си къса от старинните кодекси по лист, два и при това има дързостта да пише: „Този лист е от едната (книга). Този е от другата. От третата не можах да украдна“. Сред подобни куриози обаче ще намерим наченки на истинско изследователско отношение. В едно евангелие четем: „Ревнител Михаил жалостно оставя същото евангелие, понеже не намери нищо вехто в него, поне столетието“. Значи неизвестният ревнител е прегледал цялата книга, за да търси приписка с датата на възникването ѝ. Нещо повече — той е имал представа за правописните разлики в ръкописите. Евангелието е безюсово, но с рядка употреба на носовки. Срещу една голяма носовка ревнителят Михаил забелязва: „Гледай долу един юс, българщии ѧ “.

Всеизвестно е, че истински научен интерес към старобългарската книга възниква в началото на XIX век в Русия и в други страни с развита филология. България все още е под робство, но изучаването на българските старини става крайгълен камък и ключ към опознаване на средновековната източно и южнославянска култура. Най-активни в това отношение са руските изследователи. Те полагат основите на българската палеография (палеографията е дисциплина, изучаваща всестранно ръкописите и историята им с цел да определи времето и мястото на тяхното възникване; да подпомогне проучването на състава, съдържанието, езика и т.н. на паметниците). Руските слависти са най-често притежатели на богати лични колекции от български книги. Покрай научните си дирения те са привлечени към българските паметници, водени от съзнание за духовно задължение, намерило великолепен израз в едно писмо на палеографа Иван Сахаров до Михаил Погодин (от 1845 г.): „Единствено руснаците могат да обработят историята на българската литература. Зная и съм сигурен, че у нас се е запазила голяма част от българските паметници и ние сме длъжни да възвърнем на сегашните българи това, което техните прадеди са дали на нашите прадеди. Достойното плащане краси дълга.“ Действително руските учени изплащат с лихви дълга към българското минало. Те не само изучават българските ръкописи, но подтикват и нашите възрожденци да събират и проучват писмените свидетелства на историята. Не случайно първите български специалисти в тази област са повечето руски

възпитаници: Найден Геров, Никола Палаузов, Георги Бусилин, Иван Денкоглу, Сава Филаретов, Васил Априлов и други. Да не говорим за Спиридон Палаузов и за Марин Дринов, чиито приноси в старата книжнина още не са загубили своята стойност. Благодарение на създалата се традиция след Освобождението у нас се полагат много грижи за образуване на ръкописни сбирки към централните библиотеки и музеи. Пак чрез нея за кратко време българската наука се оказва достатъчно подготвена, за да се насочи към всестранно изучаване на средновековната книжнина. Пионер на славянската палеография у нас е проф. Беньо Цонев. Наред с него ще спомена известни имена: Евтим Спространов, Иван Снегаров, Любомир Милетич, Стефан Младенов, Юрдан Трифонов, Иван Гошев, откривателят на най-много неизвестни старобългарски произведения проф. Йордан Иванов и мн. др. Днес тяхното дело продължават достойните им ученици Кую Куев, Христо Кодов, Маньо Стоянов, Боньо Ангелов, както и мнозина наши медиевисти, на които се налага да работят с ръкописите, за да извлекат материал за своите издирвания.

И все пак какви качества трябва да притежава един добър палеограф и изследовател на старите ръкописи? Ще оставя на този въпрос да отговори моят спомен за първите ми стъпки в тази област.

Преди много години, когато за пръв път попаднах в Ръкописния отдел на Софийската народна библиотека, все се случваше да сядам близо до внушителна купчина ръкописи, с които работеше възрастен човек. Той ги описваше един след друг. Около него обикновено беше шумно. Непрекъснато някой питаше за нещо, искаше да се консултира. Христо Кодов, един от най-вещите познавачи на ръкописната книга, беше винаги готов да упъти, да обясни. Беше истински жив справочник по средновековната книжовна култура. Още от първия ден ми направи впечатление особеното му общуване с ръкописите. Той не ги четеше, а просто „пребиваваше“ в тях. Пръстите му участвуваха в четенето, „прислушваха“ листовете, опипваха всяка буквичка и всеки ред. Той преживяваше книгата, говореше с нея. Подсвиркваше си тихичко, мърмореше нещо, хокаше за нещо си преписвача, изохкваше над раздран лист или похабено мастило. Спомням си, че веднаж се загледах в ръкописа, с който работеше в момента. Видя ми се страшно неинтересен — някакво евангелие, съвсем обикновен паметник. Какво толкова намираше в него? Изведнъж Хр. Кодов ми заговори:

— Нашият поп Йоан съвсем го е ударил през просото. Ама вижте го, как пише носовките на мястото на обик-

новени гласни. Съвсем се е изморил, горкият. С четири очи е гледал да свърши. Я вижте, как се жалва.—Посочи ми с пръст червенословна приписка в полето, разчете я: „едва като че от морската глъбина излязох...“

— Тук е свършил основното, другото му е било по-лесно. И знаете ли защо е било това бързане? — Прелисти страниците и ми показа друга приписка в края на ръкописа: —...„оти бързо писах, ради извода“. Това е то. В село Баница, където е работил, са му дали книгата от другаде, та е трябвало бързо да преписва, да не оставя чуждия храм без евангелие.

И се започна. Неинтересното евангелие просто оживя пред очите ми. Неговият преписвач — също. Докато Хр. Кодов описваше книгата и ми обясняваше кое как е, аз се привързах към нея. Хиляди дреболии, които сама не бих забелязала, говореха за времето, когато е писана, за характера и настроенията на поп Йоан: къде е бил уморен, та не е доизписал нещо; къде е спрял да почине; къде не е разчел правилно извода си; къде е сменил перото; къде — разредил мастилото. И как е рисувал, и с какви бои... Всичко това го имаше в книгата, но, за да се види, трябваше да се гледа с много опитни и знаещи очи. Особено внимаваше моят учител за приписките. В ръкописа те не бяха много, бяха все къси, но многозначителни. Незнайно как книгата бе напуснала село Баница и бе отнесена на изток, към Елена. Там в последните два века са я пазили, ценели са я като светиня. По полетата имаше подписи на видни еленчани: „Сине (т.е. на турски година, както ми обясни Хр. Кодов) 1815 писа хаджи Юрдан хаджи Иванув Кисюв от Илена, кату виде той евангелие у поп Кустадина поп Маркув“. (Писал си е, както е чувал човекът!) В 1852 година е писал друг хаджия — Юрдан, който държи да „знайствува“, че по това време: „...дигнаха гарците и балгарите със владиката Неофита и млогу баркотие станаха... и сичките гарчули го запреха в Тарнов турци. И балгари млого време седяха за вяра да са управи Булгариета.“

Ръкописът бе придружен с дарствен надпис, с който е бил предаден в 1924 година на Народната библиотека. Няма да цитирам съдържанието му — прочетете го сами в цветните приложения. Едно само мога да кажа — че благоговейният трепет пред простосърдечната родолюбива изповед на последните наследници, които даваха на България най-ценната реликва на семейството, ме свърза още по-здраво с книгата. По-късно през ръцете ми минаха много и много ръкописи, но този първи жив допир с книгата не се забравя Тогава разбрах какво е нужно за да стане човек изследвач на ръкописната книга. Много знания и много опит, но преди всичко и над всичко —

любов. Работата с ръкописите никога не е самоцел за учения — той търси текстове, анализира правописа, езика, историческите данни, водните знаци — какво ли не още. Той може да е историк, литератор, езиковед, архивист, палеограф, изкуствовед. Не може да бъде само едно — равнодушен занаятчия. Заниманието с ръкописите е призвание. И тежко на онзи теоретик на средновековната култура, който не чувствува нужда от непосредствения допир с ръкописната книга. Неговите изследвания наистина ще бъдат „като мед, що звънти, като кимвал, що дзвяка“.

Климентина Иванова

В НАЧАЛОТО БЕ КНИГАТА

Рецензенти: с.н.с. к.ф.н. Божидар Райков,
н.с. к.ф.н. Елена Коцева-Арнаудова
Редактор Стоянка Полонова
Художник Румен Ракшиев
Художествен редактор Димитър Чаушов
Технически редактор Маргарита Воденичарова
Коректор Таня Симеонова

Българска. Първо издание. Тематичен № 23/9587875338/6356–27–83
Дадена за набор на 27.XI.1982 година.
Подписана за печат на 21.VII.1983 година.
Излязла от печат на 13.XII. 1983 година.
Поръчка 199. Формат 70×90/16.
Тираж 10 000
Печатни коли 13 Издателски коли 15,17
Усл. изд. коли. 13,74.
Цена 2,13 лева.

„Народна младеж“ – издателство на ЦК на ДКМС
Набор и печат Държавна печатница „Балкан“
Подвързия ДП „Георги Димитров“
София 1983